

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1990. ős – tél

9

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1990. ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOMJEGYZÉK

Láng Imre: A Rooseveltt utáni gazdaság- és társadalompolitikai kísérlet: a Fair Deal	1
Bak Borbála: A Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet (Prato) húsz éve (1969–1988)	34
Jacques Dupâquier: Népeesség és család	37
Paul Bairoch: A hagyományos társadalmak urbanizációja (13–18. század)	47
Anderle Ádám: Elmaradottság-tudat és modernizációs ambíciók Latin-Amerikában a 19–20. században	60
Batóné Kaczúr Ágnes: Magyarok Brazíliában	64
Balla Lóránt: Szkenderbég, a történelmi és irodalmi hős	76

SZEMLE

Krausz Tamás: Pártviták és történettudomány (Ism.: Niederhauser Emil)	86
Pierre Jeanneret: Dix grandes figures du socialisme suisse (Ism.: Jemnitz János)	89
Francis Poty et Jean-Louis Delaet: Mémoire ouvrière. Histoire des fédérations Charleroi 1885–1985 (Ism.: Jemnitz János)	91
J. Vincent: Disraeli; Freedom's Daughter. Letters between Indira and J. Nehru, 1922–1939. ed. by S. Gandhi; A. Storr: Churchill's Black Dog (Ism.: Haraszti Éva)	97
Hatschikjan, Magarditsch: Tradition und Neuorientierung in der bulgarischen Aussenpolitik 1944–1948 (Ism.: Béres Gábor – Horváth Tibor)	99

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK. II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. 1900.)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120, – Ft, példányonkénti eladási ára: 60, – Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felelős: Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési és tördelési munkálatokat az MTA Történettudományi Intézetének
Számíttógépes Kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Hozott anyagról sokszorosítva
9220378 AKAPRINT Nyomdaipari Kft. Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

LÁNG IMRE

A ROOSEVELT UTÁNI GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOM- POLITIKAI KÍSÉRLET: A FAIR DEAL

Harry S. Truman 1945. április 16-i első kongresszusi beszédében elődje, Franklin D. Roosevelttel politikájának folytatását helyezte kilátásba. Hivatalba lépése időpontjából következően a hadviselés és a háború utáni világrend megalapozásának problematikája kapott elsőbbséget a Fehér Házban, a gazdaság- és társadalompolitika néhány halaszthatatlan intézkedésre korlátozódott. Mindamellet a New Deal továbbfejlesztése is foglalkoztatta Trumant. Tervei középpontjában az a felismerés állt, hogy a háború kitörésekor félbeszakított New Dealt a háború utáni viszonyokhoz igazítva meg kell újítani, a megvalósítás eszmei-politikai alapja az amerikai értelmezésű liberalizmus, mely a szövetségi kormány széles körű irányító-ellenőrző, koordináló funkcióit feltételezi.

E megfontolások jegyében fogalmazódott meg a Fehér Ház gazdaság- és társadalompolitikája, a békegazdálkodásra való áttérés és a törvényhozás feladatait vizsgáló 1945. szeptember 6-i üzenet. A határozott hangvételű, terjedelmes üzenet arról tájékoztatta a Kongresszust és a nemzetet, hogy az elnök a háború befejeztével nyomban cselekedni szándékszik, a liberális gazdaság- és társadalompolitika fő kérdéseinek exponálásával megcáfolja a híreket, miszerint a demokrata párt konzervatív szárnya kerekedik felül, az elhunyt Roosevelt ideái és kísérletei véglegesen a múlté. Az ún. rekonverzió nehéz napjait élő társadalom örömmel értesült, hogy az elnöki üzenet egyik fő témája a teljes foglalkoztatás, mely a sokak által jövődönt recesszió következményeinek mérséklésére lesz hivatott.

Az üzenet részint a rekonverzió sodrában azonnal megoldandó kérdések (ár-, bér- és lakáspolitikai, hadirendelések törlése, békecélu termelésre való átállás) szabályozásának irányelveit tartalmazta, hangsúllyal a háborús korlátozások csökkentésére és az infláció megfékezésére, részint a társadalmi-gazdasági fejlődés területein szükséges teendőket körvonalazta. Az üzenet az átállás első napjaiban fogalmazódott. Következőképpen a rekonverzió problematikája állt középpontjában.

A háború befejezésétől 1946 őszéig tartó átállási időszak zaklatott hónapjainak egyik fő vonása az átgondolt rekonverziós politika hiánya volt. A kormány sodródott az eseményekkel, sikertelenül próbált elfogadtatni önként vállalandó össznemzeti antiinflációs programot. Rekonverziós irányelvei belső ellentmondások gyengítette kívánságok halmaza volt. Nem vált valóra a Fehér Ház elképzelése, hogy a társadalom rétegei a regenerálódás érdekében átmenetileg lemondanak érdekeik érvényesítéséről, helyreállnak a piacgazdaság mechanizmusai, a kormány a korlátozások fokozatos mérséklésével segíti e folyamatot. Általános támadás bontakozott ki a háborús korlátozások ellen. A korlátok bomladoztak, nem utolsósorban azért, mert az elnök nem részesítette hatékony támogatásban az infláció fékezésére hivatott árhitvatalt. A rekonverzió állapotainak további jellemző vonásaiként az ipari munkásság vásárlóerejének a háború alatt elért szinthez képest mintegy 30 százalékos visszaesése, sztrájkhullám, a farmerek elégedetlensége, az ipari korpo-

rációk nettó profitjainak kb. 60 százalékos növekedése, a kormány és a törvényhozás szembenállása említendő.

A rekonverzió megcáfolta a recessziót jövendőlg prognózisokat. Nem bontakozott ki tömeges munkanélküliséggel, árzuhanásokkal együtt járó visszaesés. Ellenkezőleg, a háborús korlátozások következtében hatalmasra duzzadt, 100 milliárd dollárt meghaladó összegre becsült lakossági kereslet a piacra zúdult, inflációgerjesztő hatását nem tudta ellensúlyozni az új vágányokra gyors ütemben átálló gazdaság. A recesszió elmaradása kihatott a Truman által meghirdetett program középpontjában álló teljes foglalkoztatási törvényjavaslat sorsára.

James Murray szenátor, a demokrata párt liberális szárnyának prominens személyisége 1945 januárjában nyújtotta be a törvényjavaslatot. Előzményei a háború éveire nyúltak vissza. Egy elnöki bizottság 1943 tavaszán felvázolta a New Deal háború utáni továbbfejlesztésének programját, középpontjában a munkához, méltányos bérhez való jog deklarálásával. Rooseveltt 1944. január 11-i kongresszusi üzenetében, majd az 1944-es elnökválasztási kampány során államfői szinten hirdette meg a munkához való jogot, melynek érvényre juttatását a „nagy kormány”-konceptióhoz kapcsolta az „amerikai” liberális gondolat. E konceptió a szövetségi kormány tervező és költsékező funkciójában jelölte meg a feltételezett gazdasági válság leküzdésének emelőjét. A „nagy kormány”-konceptió liberális hívei akként értelmezték e funkciót, hogy a kormány egy időszakra vonatkozóan prognosztizálja a teljes foglalkoztatás tényezőit, s szövetségi finanszírozással pótolja a teljes foglalkoztatáshoz szükséges anyagi eszközök hiányát. A konzervatívizmus éles ellenállásába ütközött a szövetségi kormány kompenzáló-stabilizáló funkciója. Az üzleti világ és a nézeteit tolmácsoló törvényhozók szembehelyezkedtek a teljes foglalkoztatás konceptiójával, amely — úgymond — ellentétes a szabad társadalom eszmerendszerével, a szövetségi kormány nem garantálhatja a munkához való jogot, költsékező infláció veszélyét hordozná, a gazdasági tevékenység nem prognosztizálható állami szinten. A konzervatív álláspont — mely az etatizmust totalitárius rendszerrel azonosította — a kormány gazdasági funkcióját helyzetjelentések, elemzések készítésére, „magas szintű” foglalkoztatás elősegítésére, az üzleti világnak kedvező klíma teremtésére szűkítette. A „nagy kormány”-konceptióval szemben a „korlátozott kormány” ideáját hirdette, mely a lehető legkisebb térre szorítja vissza az állami beavatkozást. E felfogás szembehelyezkedett a roosevelti államvezetés hagyományaival. Truman interveniált ugyan a törvénytervezet érdekében, de következtelen lépései nem segítették elő elfogadását. Az előterjesztés liberális hívei konceptiójuk feladására kényszerültek. Az 1946. február 20-án hatályba lépett foglalkoztatási törvény már címében elvetette a „teljes” foglalkoztatás célját; nem tartalmazta a kormányzati finanszírozást; az elnököt pusztán egy gazdasági jelentés készítésére, a Kongresszust ennek tanulmányozására kötelezte; előírta egy elnöki tanácsadó bizottság alakítását. A teljes foglalkoztatási konceptió kudarcra a liberalizmus háttérbe szorulásának, a konzervatívizmus előretörésének jele volt, egyszerűen arról tanúskodott, hogy a gazdasági válság bekövetkezésének elmaradása folytán elvesztette létjogosultságát a kormánykonceptió. Az 1946-os törvény megalkotásával az üzleti világ igazolva látta azon felfogását, hogy felesleges a szövetségi kormány beavatkozása, a gazdaság önszabályozó képessége automatikusan gondoskodik a foglalkoztatásról.¹

Truman nem ismerte be a liberális csatavesztést. Gondolkodása sajátos kettőséget mutatott. Ismételten hangoztatta, hogy mint a roosevelti örökség letétemé-

nyese továbbfejleszti a befejezetlen New Dealt, ugyanakkor idegenkedett a szövetségi beavatkozás túlzottnak ítélt intézkedéseitől, sőt kijelentette, csak rendőrállam alkalmaz központi gazdasági-pénzügyi kontrollt. A foglalkoztatási törvényt a New Deal jegyében fogant teljesítménynek tekintette, annak ellenére, hogy az nélkülözte a New Deal fundamentumát: a szövetségi beavatkozást. Az a tény jelentette számára a törvény vonzerejét, hogy elvileg deklarálta a maximális foglalkoztatás célját, de nem hártott közvetlen kötelezettséget a kormányra, rábízta a cél elérését a piacgazdaságra.

A liberálisok identitásavara. Hatalomváltás felé?

Az 1946. novemberi kongresszusi választásokon politikai földcsuszamlás ment végbe. A republikánusok nagymértékben megerősítették pozícióikat a törvényhozásban, s arra számítottak, hogy az 1948-ban esedékes elnökválasztás véget vet az 1933 óta tartó demokrata uralomnak. A Fehér Ház lakóját történelmi maradványnak tekintették, aki két évvel túléli ugyan pártja vereségét, de érdemi intézkedések-re nem lesz képes.

A 80. Kongresszus 1947. január 3-án kezdte meg munkáját. A legfontosabb bizottságokban idős, konzervatív törvényhozók voltak a hangadók. Egyik vezetőjük, Robert Taft szenátor politikai krédója lényegében mindannak tagadása volt, ami 1933 óta végbement az országban. Azt hangoztatta, hogy Amerika túl sokat foglalkozott külföldi problémákkal, térjen vissza a hagyományosan amerikai dolgok legfontosabbikához, a szabadsághoz, ami értelmezésében a kormánybeavatkozástól való szabadulást jelentette. A New Deallel való szembenállását akként fogalmazta meg, hogy szakítani kell azzal az ideával, miszerint lehetséges prosperitást teremteni törvényhozási úton; ez – úgymond – a múltban a szabad amerikaiak sorsának szabad alakítása eredményeként valósult meg. Nézeteinek logikája egyszerűnek tűnő megoldás irányába mutatott: vissza kell térni a Roosevelttől előtti Amerikához. Egyik kijelentése szállóigévé lett. Pártolva az árellenőrzéssel hadakozó farmerek áremelési szabadságát, kioktatta honfitársait, hogy egyenek kevesebbet. Elvbarátai – ha nem is mindig egyöntetűen – helyeselték szentenciáit, ellenfelei viszont ezekre hivatkozva figyelmeztették az állampolgárokat republikánus rezsim esetén várható sorsukra. Taft és hívei azzal a meggyőződéssel vonultak be a törvényhozásba a választási győzelem után, hogy a nép a New Deal felszámolásával bízta meg a republikánusokat, mandátumuk erre kötelezi őket. A New Deal-ellenességben partnereik voltak a demokrata párt konzervatívjai. Szocialisztikus kísérleteket, túlzott költsékezést, tervgazdasági törekvéseket írtak a New Deal rovására.²

A leegyszerűsített, szélsőséges frazeológia mögött átgondolt koncepció húzódott meg. Mindenekelőtt adócsökkentést irányzott elő a big business érdekében, a szövetségi bevételecsökkentést az össznemzeti kiadások visszafogásával javasolta ellensúlyozni. Ellenezte a szociális és kulturális szolgáltatások szövetségi támogatását, az oktatásügy és a közegészségügy fejlesztésének szövetségi feladattá nyilvánítását; a kiadások lefaragását ajánlotta a vidék gazdasági-társadalmi fejlődése kulcsfontosságú területein, például a villamosításnál és a talajkonzerválásnál. Szigorú munkaügyi törvényt sürgetett, mely véget vet a sztrájkhullámnak és a szakszervezetek uralmának. A koncepcióban nem kaptak helyet a feketék polgárjogi követelése. A liberálisok „neandervölgyi” programnak nevezték a republikánus és a demokrata konzervatívok reakciós követeléseit.³

A „neandervölgyiek” a Roosevelt-éra nehéz harcok árán elért teljesítményeinek létjogosultságát vonták kétségbe. Az adócsökkentés a New Deal adószigorításainak korrigálására volt hivatott. A költségvetési kiadások csökkentésével a New Deal egyik legsúlyosabbnak ítélt hibáját, a kormányzat fokozódó eladósodását kívánták mérsékelni a konzervatívok, megszüntetni a gyakorlatot, mellyel a washingtoni költelezés az államok jogkörébe tartozó tevékenységek finanszírozása révén helyi feladatokat vállalt át. Ez a felfogás összhangban volt azzal a nézettel, hogy mindenki maga felelős életszínvonaláért, a New Deal alapozó jellegű teljesítményei az egyéni döntések szférájába való illetéktelen beavatkozásnak minősülnek. A munkaügyi törvény követelése a New Deal egyik fő eredményét: a kollektív béralkut, a szakszervezethez való csatlakozás szabadságát garantáló Wagner-törvényt vette célba, a szakszervezetek tevékenységének csorbítását, a munkáltatók jogainak bővítését és azt hirdette, hogy törvényellenes a bérminimum jogi szabályozása. A feketék polgárjogi követeléseinek mellőzésével elhatárolták magukat a „neandervölgyiek” az e téren tett első lépéstől: Roosevelt 1941. június 25-i rendeletétől, amely megalakította a feketék diszkriminációmentes hadiipari foglalkoztatása felett őrködő bizottságot. Nagy volt még az út a lincselés büntetté nyilvánításáig és a faji elkülönítés megszüntetéséig.

A republikánusok visszafordíthatatlannak tartották az 1946-os kongresszusi választásokon megmutakozó tendenciát. Miközben sommásan elítélték a demokrata rezsimet, nem azonosították a demokrata pártot a New Deal liberális híveivel. Tudatában voltak annak, hogy a 30-as évek kapitalizmusának megszilárdítására vállalkozó új irányvonalat különböző érdekcsoportok, rétegek ellenezték a demokrata párton keresztül, s a létrejött kongresszusi kompromisszumokban jelentős szerepe volt a konzervatív demokratáknak. E tény ismeretében a republikánus párt potenciális szövetségeseinek tartották őket, akikre rövidesen szükség lesz. Kongresszusi offenzívára készülődtek, de számítottak a Fehér Ház kezdeményezéseire.

Truman és munkatársai a választás utáni hetekben a vereség okait keresték. A nézetek megoszlottak. Egy részük az 1945. szeptemberi üzenetet okolta a vereségért. Felfogásuk szerint a választási kudarc nemcsak a rekonverzió során tett intézkedések elleni tiltakozást juttatta kifejezésre, hanem a New Deal továbbfejlesztésének elutasítását is. Ezért úgy vélekedtek, hogy az elnök vegye tudomásul a közhangulatot, amely nem az újjal való kísérletezésben látja a kormány feladatát, hanem a stabilitás megteremtésében, a vállalkozási kedv ösztönzésében. A konzervatív kongresszusi többséghez való közeledést ajánlották. Trumant nem vonzotta a konzervatívokkal való alkudozás perspektívája. Más magatartásra hívta fel a figyelmet a neves ügyvéd. Azt állította, nem lehet együttműködés a Fehér Ház és a konzervatív koalíció között, az elnökválasztásra készülődő republikánusok saját feltételeiket oktrojálnák, ezek elfogadása Truman fegyverletételével lenne egyenlő; az elnök óvja meg autonómiáját, a közérdek védelmében hallassa szavát fő fegyverével, a vétóval. Az elnök gondolatvilága alakítását egy tehetséges kormányhivatalnokokból álló kis csoport vállalta, melynek tagjai pozíciójuk folytán közel álltak a hatalomhoz. Tevékenységük némileg emlékeztetett a roosevelti agytrösztre. Ám lényeges különbség volt, hogy Roosevelt (az idő tájt New York állam kormányzója, majd elnökjelölt) aktívan részt vett a formálódó gondolkodásában jelentős szerepet játszó szellemi műhely megbeszélésein, Truman viszont alig vett tudomást az 1946 végén alakult csoportról. Hetente egyszer megvitatták az elnök figyelmébe ajánlott kérdéseket. Csakúgy, mint a roosevelti agytröszt, a szükségesnek ítélt társadalmi-

gazdasági változások érdekében megoldandó fő kérdések kijelölését, tartalmi és szervezeti problémák vizsgálatát tekintették feladatuknak. A liberalizmus eszmérendszerében fogant problematikára azonban eltérő szituációkban kereste a megoldást a két csoport. Az agytröszt a nagy válság mélypontján kiüszkődött a gazdaság helyreállításának és reformok megalapozásának fő kérdéseivel. A trumani csoport viszont a rekonverzió végén kezdett el működni, s a gyorsuló infláció, a fizetőképes kereslet gazdaságserkentő hatása által meghatározott állapotok között gazdaságfejlesztési témákat vizsgált; rövidesen bekövetkezőnek vélte az árubőségét. A gyorsan fejlődő gazdaság talaján adódó termelési és elosztási kérdéseket kellett tisztázni. Mint ezt a csoport egyik kiemelkedő tagja, Clark Clifford megállapította, feladatuk össznemzeti érdeket szolgáló, politikailag vonzó célok megjelölése volt, melyek koherens programot alkotnak, alapul szolgálva a konzervatívok elleni támadáshoz. Nem volt könnyű a csoport dolga, mert a kabinet és a kongresszusi vezetők többsége visszafogta Truman, óvatosságot ajánlottak. A csoport viszont dinamikus, rugalmas politizálás híve volt. Az 1948-as választásra való felkészülés érdekében az átlagamerikai gondjaival történő azonosulásra, a New Deal eredményeinek megtartására és a napi problémákhoz igazított exponálásukra hívta fel a figyelmet. Clifford egyfajta machiavellisztikus következtetésre jutott. Szerinte Truman benyújthat bármilyen liberális töltetű javaslatot, a konzervatív többségű Kongresszus nem fogadja el ezeket; a Fehér Ház lakója a nép sorsáért küzdő politikusként jelenik meg a közvéleményben, a javaslatok kudarcáért viszont a konzervatív törvényhozókat lehet hibáztatni.⁴

Míg Truman és környezete számára a hatalom megtartásának és a konzervatívokkal vívandó csatározásoknak problémájaként jelentkezett az 1946-os vereség, addig a New Deal liberális hívei körében identitási zavar keletkezett. A vereség megkérdőjelezte a New Deal továbbfejlesztésének mint a nemzeti célok összességének létjogosultságát. A liberálisok azt kutatták, vajon tévút volt-e a New Deal, ahogy a konzervatívok állítják, a 30-as évek gyakorlatától eltérően kell-e megközelíteni a rendszer továbbfejlesztését, fel nem ismert tényezők idézték-e elő a kudarcot? Elvetették a tévút-teóriát, úgyszintén a hagyományokhoz való visszatérés konzervatív receptjét, amely Hoover hírhedt „átszivárgási” tételére emlékeztetett, miszerint a jólét felülről lefele terjed.⁵ Arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az új helyzetben a konzervativizmus előretörésének fékezése és az elért teljesítmények megőrzése a roosevelti irányvonal híveinek közvetlen feladata. Ez felvetette a hatalomhoz való viszony kérdését. A trumani hivatalviselés másfél éve arról győzte meg a liberálisokat, hogy megszűnt a Rooseveltt-érában evidenciaként felfogott állapot, amidőn zömmel saját nézeteik megvalósulását látták a kormányintézkedésekben. Csalódottságuk akként fogalmazódott meg, hogy a választási vereség fő oka az elnök, aki nem bizonyult alkalmasnak a New Deal folytatására, átgondolt tettek helyett nyers retorikával reagál a súlyos helyzetekre, liberális szölamaira rácáfolnak a konzervatívoknak kedvező intézkedései. A kemény bírálatot alátámasztani látszott Rooseveltt minisztereinek fokozatos menesztése. A liberálisok a hatalom sáncain kívül rekedtek tekintették magukat. Hová kapcsolódják a liberális, mi a szerepe a politikai rendszerben, képes-e egyáltalán hatást gyakorolni a fejlődésre, vajon a demokrata párt az egyetlen keret, amelyen belül eszményeiért küzdhet — ezek voltak a kérdéseik. A fejlemények arra figyelmeztettek, hogy szorosabbra kell fűzni kapcsolataikat, egyfajta koalícióra van szükség, mely a konzervativizmus ellensúlya. Egy elemző munka szemléletesen ábrázolta a liberálisok pozícióválto-

zását. Rooseveltnél idején – úgy mond – helyet kaptak a New Deal hordozó kocsin, figyelhették, nem leselkedik-e valahol gazdasági rojalista (a nagy-tőke roosevelti epitheton ornansa, L. I.), de Truman hivatalviselésékor az út szélére sodródtak.⁶

A liberálisok már a háború éveiben felismerték az összefogás szükségességét. Az 1941-ben létrejött Union for Democratic Action szövetségre akart lépni a populista hagyományokat ápoló National Farmers Unionnal és néhány szakszervezettel. A terv a szakszervezeti vezetőségek és a farmerszervezet ellenállása miatt nem valósult meg. A CIO külön utakon járt; 1943-ban akcióbizottságot hozott lére a szakszervezetek elleni támadások kivédésére. Liberális politikusok, progresszív beállítottságú üzletemberek, újságírók megalakították a CIO-hoz közel álló National Citizens Political Action Committee-t. Az 1944-es elnökválasztáson művészek, írók, tudósok támogatták Rooseveltet s a választást követően létrehozták az Independent Citizens Committee for the Arts, Science and Professions nevű tömörülését. E csoportokat a reformtörekvések, a New Deal új útjainak keresése közelítette egymáshoz. Gátolta a közeledést a kommunistákhoz való viszony. A Union for Democratic Action liberális elveket diszkreditáló tényezőt látott a kommunisták közreműködésében, a reformtörekvésektől való távollétüket s sürgette, máskülönben a liberálisok a reakció céltáblájává válnak, s e folyamat a konzervatívoknak kedvez. A többi tömörülés a kommunisták küzdőképességét hangsúlyozta, amit nem nélkülözhetnek a liberálisok. A háború utáni külpolitikai irányváltás mélyítette a liberálisok közti ellentéteket. 1946 őszén kísérlet történt tömörítésükre. Szeptemberben – a Union for Democratic Action távollétében – nyilatkozatot fogadtak el Chicagóban. Felszólították a kormányt, tegyen erőfeszítéseket az Egyesült Államok és a Szovjetunió közti bizalom helyreállítására, szembehelyezkedtek az amerikai atompolitikát kinyilvánító Baruch-tervvel,⁷ elítélték a konzervatív kongresszusi koalíciót, állást foglaltak a jóléti intézkedések, a feketék polgárjogai, a monopóliumok megfékezése, a kisvállalkozók támogatása mellett.

A republikánus választási győzelem katalizátorként hatott a liberális erők polarizálódására. 1946. december 28-án megalakult New Yorkban a baloldali liberálisok tömörülése Progressive Citizens of America (PCA) néven. Programjuk kimondta, hogy a demokrata párt feladta Rooseveltnél örökségét, ezért nem zárható ki egy új párt alakítása. A gazdaság- és társadalompolitikai célokat a chicagói nyilatkozattal azonos értelemben határozták meg, a külpolitika feladatát a világméretű leszerelésben és a nukleáris fegyverkezés azonnali megszüntetésében jelölték meg. Leszögezték, hogy nem zárkoznak el a kommunisták közreműködése előtt. Néhány nap múlva, 1947. január 3-án Washingtonban megalakult a liberálisok jobbszárnyán elhelyezkedő reformereket tömörítő Americans for Democratic Action (ADA). Ambiciózus célt hirdetett meg. Leszögezte, hogy a demokrata pártot liberális ellenőrzés alá kell vonni, egy harmadik párt alakítása kudarccal járna. Alapítói között ott volt Roosevelt özvegye és egyik fia, néhány egykori vezető new dealer, újságíró, John K. Galbraith közgazdász, Arthur M. Schlesinger történész. A vezetőség – utalva a demokrata adminisztrációtól való elhatárolódásra – emigrációban levő kormánynak nevezte magát. Elutasította mind a bal-, mind a jobboldali totalitarizmust, közvetlen célként a liberális mozgalom újjászervezését jelölte meg. Nem adott programot, elveket deklarált. A gazdaság- és társadalompolitikai elvek lényegében azonosak voltak a PCA által megfogalmazottakkal, de a külpolitika terén jelentős volt a különbség. Ellentétben a PCA konkrét követeléseivel, az ADA

elvi homályos általánosságokra szorítottak: a demokratikus és szabadságszerető népek politikai és gazdasági támogatása, az atomenergia nemzetközi ellenőrzési tervének helyeslése akár a hivatalos politikával való azonosulásként is felfogható volt.⁸

A két szárnyra szakadt liberális tábor nagy reményeket fűzött az ipari munkássággal és a farmerekkel való együttműködéshez, mely a konzervativizmus ellensúlyaként tevékenykedik. A „lib-lab” elképzelések megvalósíthatatlanok voltak. Sem a reformtörekvésekkel rokonszenvező National Farmers Union, sem a szakszervezeti szövetségek nem látták értelmét az egymással hadakozó liberálisokkal való együttműködésnek; politikai elkötelezettségüktől akciószabadságukat féltették. A CIO felhívta szervezeteit, szakítsák meg kapcsolataikat mindkét liberális tömörüléssel. Roosevelttal egykori munkatársai közül többen figyelmeztették a liberális bal- és jobbszárnyat a megosztottság veszélyére, a reformfolyamat védelmében kialakítandó konszenzus szükségességére. A felhívásnak nem volt fogantatója. Az ADA magabiztosan nyilatkozott a kommunistákat kizáró liberalizmus távlatairól, a progresszivizmus egyedüli letéteményesének tartotta magát, holott látnivaló volt, hogy a szervezet tömegbázis nélküli, hasonló nézeteket valló egyének és csoportok tömörülése, egyetlen erőssége az egykori nagy nevek presztízse. A fő kérdés, hogy miként tervezi elveinek politikai hatóerővé fejlesztését, hogyan reméli a demokrata párt liberális ellenőrzés alá vonását – nyitva maradt.

Truman palotaforradalmat látott a liberálisok útkeresésében. Identitási zavarukkal nem törődött, kizárólag politikai-hatalmi kérdések foglalkoztatták. A liberalizmus polarizációdásának fejleményeit 1948-as elnökjelöltségi aspirációi és a demokrata párt jövője szempontjából vizsgálta. A saját és pártja esélyeit elválaszthatatlannak tartotta. Elégedetten állapította meg, hogy mindkét liberális szárny az általa meghirdetett gazdaság- és társadalompolitikával egyező célokat hangoztat. Azt is konstataálta, hogy a szétforgácsolt liberális tábor akkor sem képviselne országos politikai erőt, ha a két szárny valaminő konszenzusra jutna. Következésképpen számításon kívül hagyta a liberális tömörüléseket mint a demokrata párt riválisait. Ám nem tette ezt a liberális nagy nevek hordozóival. Mérlegelnie kellett, nem veszélyezteti-e a Roosevelttal-éra valamelyik személyisége elnökjelöltségi aspirációit. Úgy látta, az ADA nagy nevei nem jöhetnek szóba potenciális riválisként. Politikai ösztöne ugyanakkor a PCA-val kapcsolatban álló Henry Wallace-ra figyelmeztette. Arra a következtetésre jutott, hogy a New Deal mezőgazdasági miniszterében, aki 1940-től 1944-ig alelnök volt, kormányában pedig 1946 őszéig kereskedelmi miniszterként tevékenykedett, a közvélemény egy része alkalmas Roosevelttal-utódot látna, a le nem becülhető ellenfélnek a liberális balszárnyal való együttműködése gyengítené a demokraták pozícióit, ezért Wallace-t ellensúlyozó stratégia dolgozandó ki. Nem hagyhatta figyelmen kívül az ellene irányuló, a demokraták esélyeire kiható többi akciót sem. Értesült William Fulbright szenátor kijelentéséről, miszerint a Fehér Ház lakója helyesen cselekedett, ha levonná a választási vereség konzekvenciáit s átadná helyét egy tekintélyes republikánusnak. Tájékozott volt a népszerű Eisenhower tábornokkal kapcsolatos kombinációkról. A tábornokra erős nyomás nehezedett mindkét párt vezetői részéről. Nem a politizáló elnököt keresték benne. Jelölésével el akarták kerülni a pártokon belüli versengést, biztos győzelemre törekedtek. Szélsőséges javaslat született a demokratáknál. James Roosevelt (az elhunyt elnök egyik fia) és Claude Pepper floridai

szenátor felvetette, hogy a vonakodó tábornokot a nemzet érdekében „elnöki szolgálattételre” kell behívni.⁹

Truman leküzdve a kezdeti ingadozást úgy döntött, nem vállalja a magabiztos republikánusok, a konzervatív demokraták és az intézkedéseit helytelenítő liberálisok által neki szánt szerepet: a passzivitást, a visszavonulást. A konzervatív republikánusoknak és demokrata elvbárátaiknak tudtukra akarta adni, hogy megfékezi az idő kerekének visszaforgatását célzó akcióikat. A liberálisokat arról kívánta meggyőzni, hogy valóra váltja ígéreteit, megújítja a reformfolyamatot. Helyállni, felkészülni az elnökjelöltségre, megfékezni a „tévedni trumani dolog” közzsájon forgó szójátékot – ezt ugyanaz az ember határozta el, aki Rooseveltt halála után nagy szorgalommal fogott hozzá az elnöki teendők ellátásához szükséges ismeretek megszerzéséhez. Most, úgy vélte, kötelessége vállalni az elnökjelöltségért vívandó küzdelmet.

A döntés időpontjában heves viták folytak a törvényhozásban néhány alapvető fontosságú kérdés komplexum kapcsán. A Fehér Ház, illetve a reformer törvényhozók kezdeményeztek. A fék szerepét a konzervatívok játszották. A meddő viták sora, a huzavona után létrejött néhány kompromisszum, a bizottsági útvesztőkben elakadt reformtörekvések sorsa sajátos politikai vákuumhelyzetet tükrözött. A csatározások voltaképpen nem e vitatott kérdésekkel összefüggésben éleződtek ki. A konzervatív ellenzéki koalíció nem annyira a napirenden lévő téma érdemi vonatkozásait vizsgálta, mint inkább a kezdeményezések reformtartalmát, melyben a „nagy kormány”-koncepció valamely elemét vélte felfedezni. Mindaz, ami a szövetségi kormány funkciói szélesítését, Washington beavatkozásának intenzívebbé tételét célzó törekvésként volt felfogható, a konzervatív honatyák ellenzésébe ütközött, ha a vitatott téma nemzeti érdekű volt is. A front nem a két párt között húzódott. A demokrata konzervatívok ismételten csatlakoztak republikánus elvbárátaikhoz, a liberális republikánusok viszont több kérdésben a reformer demokratákkal azonos álláspontra helyezkedtek. A viták kimenetele a két párt reformereinek és konzervatívjainak erőviszonyaitól függött.

Amerika egyik legsúlyosabb társadalmi-gazdasági problémája a lakáshiány volt. A New Deal idején nagy erőfeszítések történtek a nyomornegyedek lebontásáért és olcsó bérű lakások építéséért, de a 30-as évek végén is már aktív konzervatív koalíció visszafogta a lakásépítés kibontakozását. A módszer a szövetségi lakásügyi hatóság hitelkeretének lefaragása volt. A háború újabb gátat emelt a polgári célú építkezéseknek. A veteránok lakásigényei, a házasságkötések növekedése, az építőanyaghiány válsághelyzetet teremtett. Az ország lakásigényét 10 év alatt megépítendő 15 millió otthonra becsülték. A kormány 5 millió lakás sürgős megépítését javasolta. Az 1946. május 22-i törvény 2,7 millió lakás két év folyamán történő felépítését rendelte el. A közvetlen célhoz képest felére csökkentett terv végrehajtása messze elmaradt az előirányzattól. Időközben a szenátus elfogadta a korábban benyújtott hosszú távú állami lakásépítési tervet, de az illetékes képviselőházi bizottságban elakadt a program. A konzervatívok kifogásolták a kormánykölcsonokkal finanszírozandó építkezési tervet.¹⁰

Az 1945 szeptemberében meghirdetett gazdaság- és társadalmpolitika egyik legfontosabb pontja az átfogó közegészségügyi ellátás kiépítése volt. Az előzmények 1939-re nyúltak vissza. A liberális reformerek egyik fáradhatatlan vezéralakja, Robert Wagner szenátor szövetségi támogatást javasolt egészségügyi szolgáltatásokat nyújtó államok részére. A Rooseveltt által 50 kórház megépítésére korlátozott

előterjesztéssel nem foglalkozott érdemben a képviselőház. Még tartott a háború, amikor három librális törvényhozó általános betegbiztosítást megalapozó tervezetet nyújtott be. Ez szintén elakadt a törvényhozás útvesztőjében. Truman 1945. november 19-i üzenetében részletes előterjesztést küldött a Capitoliumra. A javaslat az országos rendszer decentralizált működtetését, az orvosok és a biztosítottak cselekvési szabadságát hangsúlyozta, hogy eloszlassa a „szocializált” orvosi ellátással szembeni gyanakvást. Az orvosszövetség folyóirata kihívó demagógiával azt állította, hogy a kormányjavaslat megvalósítása első lépés lenne a közszolgáltatások és a gazdaság szövetségi „regimentációja” felé. A Fehér Ház koncepciója a New Deal során megalapozott társadalombiztosítási rendszer továbbfejlesztését irányozta elő. A kórházépítés és a közegészségügyi kutatás szövetségi finanszírozására is kiterjedő betegbiztosítási koncepció szociális felelősségérzetről tanúskodott, amidőn valamennyi állampolgár azonos egészségügyi ellátottságának megteremtését javasolta. A konzervatívok következetesen gátolták a javaslat tárgyalását, jellehet Truman ismételten sürgette napirendre tűzését.¹¹

A feketék sorsa súlyos örökséget jelentett. A 30-as évek bátor liberális kísérlete, a lincselés szövetségi bűncelekménnyé nyilvánításának javaslata a fajgyűlölő déli törvényhozók obstrukciójába ütközött. Rooseveltt említett 1941-es rendelete ütötte az első rést a fajgyűlölet falán. A háborús szükségintézkedés továbbfejlesztésére már nem kerülhetett sor az elnök életében. Truman előterjesztését, amely a bizottság állandó szervvé alakítását javasolta, elvetette a Kongresszus. A döntés megfosztotta a feketéket a rendelet biztosította védelemtől. Truman óvatosan kezelte a robbanékony kérdéskomplexumot, de a súlyos atrocitások felháborították. 1946 decemberében bizottságot alakított a polgárjogi helyzet kivizsgálására. 1947. június 29-én kinyilvánította a National Association for the Advancement of Colored People közgyűlésén: „A szövetségi kormány éberrel védelmezzé valamennyi amerikai jogait... Mindenki számára biztosítani kell az egyenlő lehetőségeket.”¹² A nyilatkozat az ún. „külön, de egyenlő”-doktrínát a kormány polgárjogi politikájára alapjává avatta. A doktrína értelmében a feketék számára diszkriminációmentesség biztosítandó az alkalmazás, a választásokon való részvétel, a társadalombiztosítási szolgáltatások terén, ám az egyenlőség nem jelenti a szegregáció eltűlését. Az elnök őszinte híve volt a feketék egyenjogúságának, de elhatárolta magát a szegregáció megszüntetésének céljától. Az egyenjogúság meghirdetésével fontos politikai támaszt szerzett a feketék körében, másrészt a fehér liberálisok is értékelték állásfoglalását. Ez egybevágott elnökjelöltségi terveivel. A szegregáció elvetése viszont a déli államoknak szóló gesztus volt. A Fehér Házban folyó előkészítő munkálatokon oly módon hozták összhangba az ellentétes nézeteket, hogy a polgárjogi bizottság elaborátumát, amely kimutatta a szegregáció összeegyeztethetetlenlenségét az egyenlőséggel, felhívított fogalmazásban terjesztették a törvényhozás elé.¹³

A farmervilág helyzete az agrárpolitika felülvizsgálatát követelte. A bonyolult feladat megoldásától függött a farmerek állásfoglalása. A Fehér Ház célja a múlt hagyományaira hivatkozó republikánusok propagandájának ellensúlyozása volt. Az értékesítési problémát egy ideig elpalástolta a kereslet. A segélyprogramok jövőjének bizonytalansága, a mezőgazdasági és az ipari árszínvonal arányának a farmerek számára hátrányos alakulása, a talajkonzerválással kapcsolatos kongresszusi szűkeklőség visszájára fordította a kedvező tendenciát.¹⁴ A kormánynak nem volt kidolgozott agrárpolitikája. A bontakozó elgondolások középpontjában egy rugalmas támogatási rendszer állt. Célja az volt, hogy a farmerek védve legyenek a piaci

áringadozásoktól, a fogyasztók pedig alacsony árakon juthassanak hozzá az élelmiszerekhez. A tervbe vett mechanizmus a 30-as évek terméskorlátozásainak ellenpólusa, a többtermelés irányába mutatott. A szakértők azt feltételezték, hogy az új rendszer véget vet az árelenőrzés és az árak szabadabb tétele hívei közti vitáknak. A kormány átmeneti megoldásként a farmereknek kedvező rugalmas ártámogatásokról szíjlit síkra.

A 80. Kongresszus legtöbb vitát kiváltó törvényjavaslatát Taft szenátor és Fred Hartley képviselő nyújtotta be. Ezúttal a konzervatívok kezdeményeztek. Céljuk a munkaügy átfogó újraszabályozása volt. A cél a New Deal munkaügyi teljesítményeivel, elsősorban az 1935-ös Wagner-törvénnyel¹⁵ kapcsolatos elégedetlenségüket juttatta kifejezésre. Fő érvük az volt, hogy a Wagner-törvény túlzottan nagy hatalmat engedélyezett a munkásoknak, nem gondoskodott a munkáltatók védelméről, korrigálni kell tehát az „egyenlőtlenségeket”. Az ipar urai nem nyugodtak bele, hogy a munkásság – melynek szakszervezeti tagsága 1933 és 1945 között ötszörösére, 15 millióra nőtt – törvényileg biztosított jogaira támaszkodva küzd létfeltételei javításáért. A rekonverzió sztrájkhulláma jó ürügy volt az üzleti világnak. Sérelmei hangoztatása mellett közérdekre hivatkozott. A szakszervezetek megfélemezését, bírói úton való megbüntetésüket, az ún. zárt üzemek betiltását és más javaslatokat juttattak el a törvényhozásba. A legkirívóbb szélsőségek lefaragásával kidolgozott Taft–Hartley-tervezet elveit a gyáriparosok szövetsége, a kereskedelmi kamara jogászai és a big business képviselői fogalmazták meg. A Fehér Ház hosszas tanácskozás után megvétózta a törvényjavaslatot, de a Kongresszus jelentős szótöbbséggel hatálytalanította a vétót. 1947. június 23-án hatályba lépett a törvény. Rendelkezései fellazították a New Deal törvényeiben megalapozott intézményrendszert. Pepper szenátor rámutatott, miként lehet gátolni a szakszervezeti mozgalmat a törvényre támaszkodva: a munkaadó sztrájkot provokál, más munkásokat alkalmaz, ezek sztrájkőrökként új megbízottakat választanak, a korábbi szakszervezet megszűnik. A találó megállapítás rávilágított a törvényalkotók intenciójára és taktikájára. Tisztában voltak azzal, hogy nem lehet megsemmisíteni a munkások alapvető jogait. Ezért a „kiegyenlítés” ürügyén újrafogalmazták a Wagner-törvény számos előírását, az addig szabályozatlan kérdéseket a munkáltatóknak kedvező módon rendezték, a közérdekre hivatkozva új rendelkezéseket iktattak a szövegbe. Néhány példa a túlméretezett 1947-es törvény jellemzésére. Változatlanok maradtak a kollektív béralkuval, a szervezkedési szabadsággal összefüggő jogok, de kiegészültek azzal, hogy a munkavállalók jogosultak tartózkodni gyakorlásuktól. A cél a szakszervezeti mozgalom gyengítése volt. Hasonló célzatú volt a nem definiált szakszervezeti kényszer tilalma. Kiolvasható volt a törvénytövegéből, hogy a munkaadók előnyben részesítik az egyéni alkut. A szövetségi törvénynél szigorúbb állami törvények alkalmazása legálisnak minősült. Eltérő módon értelmezhető előírások intézkedtek a sztrájkok differenciálásáról, esetenkénti tilalmáról. A munkásság és a liberálisok által rabszolgatörvénynek nevezett előírásalmaz kimondta, hogy szakszervezet csak akkor működhet, ha tisztségviselői eskü alatt tett nyilatkozatban kijelentik, nem tagjai, illetve támogatói a kommunista pártnak; az előírás megszegőt 10 év börtönnel lehetett sújtani. A törvény visszaállította a 30-as években törvényellenesnek nyilvánított bírói tiltó végzést (injunction). A „kiegyenlítés” megtévesztő volt. A törvény a New Deal egyik legfontosabb jogalkotását csorbította meg. Többet jelentett címénél („munkáltatók és munkavállalók viszonyának szabályozása”). Az amerikai társadalmi-politikai rendszer irányváltását, jobbratolódását

jelző mérföldkövek egyike volt. Truman vétója helyes irányba tett lépésnek tekinthető. Nem hagyható azonban figyelmen kívül a munkásszavazatok szerzésének célja. Mégsem lenne helyes pusztán a kortesfogásnak felfogni a vétót. Jelentőségét nem Truman törekvései határozták meg, hanem az a tény, hogy a Fehér Ház progresszív irányú fejlődést kívánt előmozdítani.¹⁶

A kongresszusi viták ismételten összekapcsolódtak az ár- és bérkontrollal. A felemás állapot, amit egyfelől a háborús kontrollok felszámolásának sürgetése, másfelől a kontrollok fenntartását hangoztató árhivatali állásfoglalások jellemezték, 1946. november 9-én véget ért. Truman megszüntette az ár- és munkabérelenőrzést. Az infláció felgyorsult. A Fehér Ház önként vállalandó lépésekre hívott fel, majd 1947 novemberében inflációellenes intézkedések kidolgozása végett rendkívüli kongresszusi ülészakot kezdeményezett. Hitelmegszorítást, a hiánycikkek allokációs rendszerének bevezetését és árai maximálását, a spekuláció megfékezését sürgette. A Kongresszus ellenállt. Taft a gazdasági szabadságot féltette a kontrolloktól. Truman a törvényhozást tette felelőssé az infláció fokozódásáért. A vád az elnökelöltséget vívott harc egyik eszközévé vált.¹⁷

*

Truman látványos lépésre szánta el magát. Bizonyítékot akart szolgáltatni, hogy kitart reformpolitikája mellett. 1948 elején értésére adta a Kongresszusnak, hogy túl kell jutni a lakás- és közegészségügyi javaslatok huzavonáján. A következő törvényalkotási témákat sorozta fel: polgárjogok, a társadalombiztosítás körének bővítése és a juttatások összegének növelése, a munkabérminimum emelése, az oktatásügy fejlesztése, agrárprogram, adóintézkedések, vízellátási és talajjavítási munkálatok támogatása, egyes vidékek áramellátásának javítása. Az előterjesztések sorra-rendre ellenállásba ütköztek. Egy-két példa. A társadalombiztosítás körének bővítését azért utasították el a konzervatívok, mert a javasolt alkalmazotti kategóriákra nem terjedt ki az alaptörvény. Az elemi és középiskolák szövetségi fejlesztését a helyi feladatokra hivatkozva elleneztek. Az adócsökkentés (figyelemmel a választási évre) egybevágott az ellenzéki nézetekkel, de a bevételi kiesés pótlásának módja – a vállalati adó emelése – felbőszítette Taftot és híveit.¹⁸ A reformfolyamat stagnált. A liberálisok szkeptikusan vélekedtek a kezdeményezésekről. Pusztán taktikai lépéseket láttak bennük, melyek célja a népért harcoló Truman-kép formálása. A Truman-ellenesség nem volt jó tanácsadó. A liberálisok nem vizsgálták, vajon a javaslatok megvalósítása előrelendítette volna-e a fejlődést. A republikánusok azt tartották, hogy a liberálisok identitásavara, Truman-ellenessége, a konzervatív és a liberális demokraták szembenállása a hatalomátvétel esélyeit javítja.

Demokrata pártszakadás és progresszív kudarc 1948-ban. A Fair Deal

Az 1948-as elnökválasztás közeledtével mélypontra süllyedt Truman népszerűsége. A közvélemény-kutatás adatai szerint hivatalviselése kezdetén a kérdezettek 70 százaléka bízott benne, 1948 tavaszára 36 százalékra esett vissza az arány. A demokrata párt kasszája üres volt. A korszak egyik kutatója szerint akár demokrata, akár republikánus körökben került szóba, hogy Truman még négy évig maradjon a Fehér Házban, a reagálás fejrázás volt. Egy demokrata sajtóorgánium akként fogalmazta meg véleményét, hogy az elnöknek nincs olyan tartása, éleslátása, amit az adott

világhelyzet megkövetel.¹⁹ Truman figyelmesen tanulmányozta az erőviszonyokat. A republikánusok a biztos győzelem feltételezésével készülődtek. A demokrata párt a szétesés jeleit mutatta. Konzervatívjainak nézetei – főleg a Délen – közelebb álltak a „neandervölgyi” republikánusokhoz, mint a reformer demokratákhoz. Az utóbbiak a New Deal továbbfejlesztését sürgették, de Truman nélkül. Szinte megszállottan keresték azt a karizmatikus személyiséget, aki Rooseveltt örökébe léphet. Eisenhower – akinek nézeteiről csak azt lehetett tudni, hogy nem progresszívek – elutasította ajánlatukat.

Az elnök úgy döntött, hogy a néphez fordul, országos körutat téve személyesen hirdeti, egyedül ő képviselheti hatékonyan a nemzet érdekeit. Környezete segítségével meggyőzte magát, hogy a nép nem tudja, milyen veszélyek fenyegetik hatalomváltás esetén, ezért fel kell világosítania: nagy a tét. Abból indult ki, hogy az 1933 óta hivatalban levő demokrata rezsim még nem teljesítette feladatát, ezért nem mentheti fel magát a roosevelti örökség vállalása alól. A tanácsadói kör által kidolgozott elaborátumban ajánlott, temperamentumának megfelelő taktikát alkalmazta a körúton. Az elaborátum leszögezte, hogy a demokrata párt a déli konzervatívok, a nyugati progresszívek és a nagyvárosi munkásság rosszul összekovácsolt szövetsége; a kérdés az, milyen mértékben tudja a párt maga mögé állítani a szövetség tagjait. Thomas Dewey-t, a várható republikánus ellenfelet reális veszélytényezőként tartotta számon a dolgozat. Felhívta a figyelmet Henry Wallace-re, aki egy harmadik párt jelöltjeként a szavazatok 5–10 százalékát viheti el a kulcsfontosságú államokban, elősegítve a republikánus győzelmet. Az ajánlott taktika: Wallace lejáratása a kommunistákkal való kapcsolata ürügyén. A dolgozat a farmerekben látta a fő támaszt; a munkásság egy része – úgymond – valószínűleg Wallace-hoz húz, a feketék közül sokan szintén; a polgárjogi problematika kezelése kihat a demokrata esélyekre Délen és a nagyvárosokban.²⁰

Truman beszédeinek középpontjában a 80. Kongresszus kipellengérezése, saját erőfeszítéseinek fejtegetése állt. Vaskos kifejezéseket használva kijelentette, az ország megkapta, amit érdemelt, mert 1946-ban nem élt kellő mértékben szavazási jogával, nem akadályozta meg a republikánus győzelmet. A később sokat emlegetett kisvárosi korteskörút erősítette önbizalmát. Harcias hangvételű beszédeire büszkén június közepén tért vissza Washingtonba. A tíznapos körutat úgy ítélte meg, hogy a nép vele azonosan gondolkodik. A sikerélmény azonban csak egy epizódnyi nagyságrendű volt a tornyosuló teendőkhöz képest. Hogyan reagáljon a republikánusok várható ríposztjára? Miként teremthető meg a demokrata párt egysége, méghozzá úgy, hogy a konvenció őt jelölje elnöknek?

A republikánus magatartás az 1948. június 21. és 25. közti philadelphiai konvención tisztázódott. Thomas Dewey, a sikeres New York állambeli kormányzó mellett foglalt állást. Dewey olyannyira biztos volt győzelmében, hogy nem is reflektált Truman támadásaira, unott hangnemben arról beszélt, hogy a kormány fáradt, konfuzus, képtelen megadni a nemzetnek, amire leginkább szüksége lenne: az egységet.²¹

A kormány a szövetségi és az állami szervek útján gátolta a párttá szerveződő Wallace-mozgalom rendezvényeit, ösztönözte a Wallace-hoz húzó heterogén tábor megfélemlítését és csatlakozását a demokratákhoz. A sajtó agyonhallgatta a tábor készülődését. Az akadályok lassították a szervezkedést. A liberális balszárny 1947 decemberében döntött egy harmadik párt létrehozásáról és Wallace elnökjelöltségéről, de csak 1948 áprilisában indult meg a szervezés. Az alelnöki posztra Glen

Taylor idaho-i szenátort jelölték. A két ember új társadalmi struktúra felépítésében látta a fő feladatot. Tervezési tevékenységet végző jóléti államot, általános társadalombiztosítást, új munkaügyi törvényt, a feketék sorsának rendezését sürgették; kijelentették, hogy az állami beavatkozás nem szocializmus, hanem a régi típusú kapitalizmust felváltó, egészségesebben funkcionáló tőkés rendszer létrejöttét segíti, amit Wallace „progresszív kapitalizmusnak” nevezett, középpontjában a kisemberrel. Ez a perspektíva világbékét, amerikai-szovjet együttműködést feltételezett.

Wallace-ék fő problémája a tömegbázis hiánya volt. Mindkét szakszervezeti szövetség hibának nyilvánította az új párt létrehozását, mert a republikánusok húznak hasznot működéséből. A demokrata párt melletti állásfoglalásukat a Taft-Hartley-törvény elnöki vétőjával indokolták. A vétő elfeledtetni látszott az 1946-os sztrájkhullám kormányzati kezelése kapcsán a munkásokat ért sérelmeket. A Wallace-tábornak le kellett mondania a munkás-farmer szolidaritásról. A régi keleti liberálisok és La Follette progresszívjei szintén távol maradtak. Volt egy közös nevezője e jelenségnek: a Wallace-mozgalom sok híve attól tartott, ha nem szavaznak a demokratákra, hatalomra segítik a „neandervölgyieket”. Rexford Tugwell, a roosevelti agytröszt egykori tagja úgy fogalmazott, hogy akiknek támogatniuk kellett volna Wallace-t, nem tették, de a kommunisták maradtak. Véleménye egybevágott a liberális balszárny álláspontjával, miszerint a Wallace-mozgalmat a kommunisták és kollaboránsoik irányítják. Végül: nem jöttek létre a helyi progresszív csoportok, melyeknek az új párt fundamentuma szerepét szánták Wallace hívei.²²

A demokrata konvenció 1948. július 12-én kezdődött Philadelphiában. Eisenhower kategorikus üzenete után nem maradt más válaltszás, mint Truman jelölése. Váratlan esemény élénkítette a vitákat. A demokrata pártgépezet oly módon akarta megfogalmazni a polgárjogi platformot, hogy ne irritálja a Dél fajgyűlölőit, Truman is kerülni kívánt egy pártszakadást. Hubert Humphrey, Minneapolis polgármestere a liberálisok szószerűjaként radikálisabb programot fogadtatott el a konvención. Tiltakozásuk jelölő Mississippit és Alabama 35 delegátusa kivonult a teremből. Truman már nemcsak a republikánusokkal és a Wallace-mozgalommal állt szemben, hanem a déli zendülőkkal is. A „dixiecrat”-ok a demokrata konvenció után tervezték megtartani saját jelölőgyűlésüket, a félrevezető nevű States’ Rights-párt konvencióját. Nem az államok jogaiért, hanem a fajgyűlölet szabadságáért, a szegregáció csorbíthatlan fenntartásáért alapítottak pártot.

Truman július 15-én bejelentette, 26-ára összehívja a Kongresszust. Célja a rivális párt ígéretei és a 80. Kongresszuson tanúsított magatartása között tátongó szakadék kipellengérezése volt. A korábban előterjesztett javaslatok ügyében kért állásfoglalást. A kész tények elé állított törvényhozás sovány eredményt produkált. Mindössze némi hitelkorlátozást és egy lakásépítési programot szavazott meg, melyből kimaradtak a legfontosabb intézkedések: a nyomorgyedek felszámolása és az olcsó bérű állami lakásépítés támogatása.²³

A Wallace-mozgalom július 24-én megnyitott konvencióján megalakult a Progresszív Párt. Wallace Trumant támadva az ún. progresszív kapitalizmus követelményeit fejtegette, a katonai vezetés és a Wall Street közös uralmának felszámolását sürgette. A platformot szövegező bizottság konkretizálásra törekedett. Elhagyta a progresszív kapitalizmus terminust; a demokraták programjával lényegileg egyező követeléseket kiegészítette a vasutak, a nagybankok, a kereskedelmi hajózás és az

energiaellátás államosításával. A vita neuralgikus pontja a kommunistákhoz való viszony volt. Tugwell felhívta Wallace-t, határolja el magát a kommunistáktól. A válasz az volt, hogy a támogatókat nem lehet elutasítani. Vihart kavart egy ügyetlenül fogalmazott indítvány, amely azt javasolta, hogy az új párt mondja ki, nem támogatja más országok külpolitikáját. Az indítványt leszavazták, de vitája olajat öntött a tűzre. Egyes lapok arra a következtetésre jutottak, hogy az új pártban a szovjet külpolitikának még közvetett bírálata is gátolják. A Fehér Háznak Wallace polgárjogi állásfoglalása okozott sok gondot. A déli államokban tett körútja során nem szállt meg feketéket diszkreditáló szállodákban, indítványozta azon államok kongresszusi képviselőinek csökkentését, ahol akadályozzák a feketéket szavazói jogok gyakorlásában. A feketék a katonai szolgálat megtagadásával fenyegetőztek, ha a kormány nem hajtja végre a faji integrációt a fegyveres erőknél. Truman átlátta, hogy válaszoinia kell Wallace kihívására. 1948 júliusában szövetségi testületet hozott létre, amely gondoskodik a diszkriminációmentességről, rendeletet adott ki az egyenlő lehetőségek elvéről a fegyveres erőknél, s egy bizottság feladatává tette a diszkrimináció és szegregáció megszüntetésének ellenőrzését valamennyi fegyvernemnél.²⁴ A választás előtti kritikus helyzetben elérte célját. A feketék szívesebben hittek a hatalom birtokosának, mint Wallace-nak, akinek esélyei mindinkább romlottak.

Truman szeptember elején indult választási körútjára. A modell a júniusi út volt, a jelszó a „semmittevő Kongresszus” lett. Az elnöki beszédek témái a meglátogatott vidék érdekeihez kapcsolódtak, de az alapgondolat azonos volt: a demokraták a nép védelmezői, a republikánusok a kiváltságosok érdekeit képviselik. Truman egyenlőséget tett a Rooseveltt-éra és saját hivatalviselése közé. A munkásoknak arról beszélt, ha a Taft-Hartley törvényt alkotó konzervatív blokk marad hatalmon, nehéz napok várnak rájuk. A mezőgazdasági minisztérium jó ötletet adott a farmerek megnyeréséhez: az elnök tegye a Kongresszust felelőssé, amiért nem szavazott meg fedezetet a gabonafeleslegeket felvásárló kormány szerv tárolóinak beszerzésére, a farmer ezért kénytelen áron alul eladni. Truman hallgatói emlékeztek, hogy Dewey néhány nappal azelőtt a mesterségesen magas termékárak inflációgerjesztő hatásáról beszélt. A gabonárak alakulása Truman útját egyengette: mintegy 20 százalékkal estek a fő agrártermékek árai.²⁵

A trumani retorika sem riadt vissza az olcsó humortól. A reakciót akként jellemezte, hogy számítógép van a szíve helyén. A Grand Old Party (a republikánusok) kezdőbetűiből gúnynevet kreált: Grand Old Platitudes (rég nagy közhelyek). Mi több, kijelentette, a rivális párt új gazdasági világválságra spekulál. Dewey továbbra sem reagált a támadásokra. Befejezett tényként beszélt a kisebbrendűségét érző, tehetetlenül vádaskodó elnök távozásáról. A túlzott magabiztosság nem volt jó tanácsadó, mint ahogy nem volt időszerű a republikánus rezsim távlati terveinek válasza sem. Dewey az általa nagy ügyeknek nevezett kérdésekről szólt. Ilyen volt például az aszályos, elsvatagosodó vidékek feljavítása. Az 1948-as jó terméshezakom idején kevésbé érdekelte a terv a választópolgárokat.

Truman a külpolitika kikapcsolására törekedett. Wallace keresztülhúzta számításait. Los Angelesben béketervről beszélt. Truman felismerte, hogy Wallace közvéleményformáló követeléseket fogalmaz meg (fegyverzetkorlátozási egyezmény, a megszálló amerikai csapatok kivonása Németországból és Japánból, a katonák befolyásának csökkentése a külpolitikában). Visszatért Washingtonba. Felkérte Fred Vinsont, a Legfelső Bíróság elnökét, utazzék személyes küldötteként Moszk-

vába, tájékoztassa Sztálint a világbékét célzó amerikai törekvésekről. A hír kiszivárgott. A Párizsban tárgyaló Marshall külügyminiszter figyelmeztette az elnököt, hogy a külföld az ENSZ megkerülésének tekintené Vinson útját. Truman, hivatkozva Marshall tájékoztatására, nyilatkozatban bejelentette, hogy eláll tervétől.²⁶ A kapkodó, dezavualt lépés növelte az elnök ellenfeleinek gyanakvását. Önként adódott a következtetés, hogy Truman választási megfontolásokból, Wallace beszédeinek ellensúlyozása végett szívrogtatta ki a tervet.

Az elnök abban a feltevésben fejezte be körútját, hogy elérte célját: meggyőzte a munkásokat, hogy sorsuk javulása elnökké választásától függ, a Kongresszus tehetlenségének bizonygatásával a republikánusok ellen hangolta a farmereket, az ország előtt feltárta a rivális győzelmének súlyos konzekvenciáit, rendeleteivel és a harlemi negyed meglátogatásával megszerezte a feketék támogatását, gyengítette Wallace pozícióját, a disszidens déliek akciója elszigetelt maradt.

A liberális jobbszárny tudathasadásos állapotának sajátos mozzanata volt, hogy mivel nem sikerült Truman eltávolítása, támogatni kezdte. Rooseveltt özvegye félretette fenntartásait, közölte Trumannal, hogy egyetért elnökségével. Az ADA nyilatkozatban ítélte el Wallace-t, leszögezve, hogy tevékenysége a hazai liberalizmust fenyegető komoly veszélyként kezelendő. A Wallace-ellenes sajtó már a választás előtt a Progresszív Párt kudarcát jövendőlte, fő okként szovjetbarát politikáját jelölve meg. A New Deal megújításának hívei egyre inkább úgy vélekedtek, hogy a hatalom birtokosa, ha pusztán opportunizmusból is, hatékonyabban viheti tovább Rooseveltt életművét, mint Wallace. Truman támogatása mellett döntve, egy republikánus rezsimhez képest a kisebbik rosszat választották. Ickes, az egykori „öreg zsörtölődő” belügyminiszter szavai érzékeltették a new dealerek gondolkodását. Kijelentette, negatív okok miatt áll Truman mellé, aki gyenge eszköze ugyan a liberális aspirációknak, de jelzi, hogy léteznek ezek. John Dewey, a neves filozófus nem látott reményt Wallace jelöltségében.²⁷

Az elnökválasztás kimenetelét nem eszmei-ideológiai megfontolások döntötték el, hanem szubjektív tényezők által nagymértékben befolyásolt politikai erőviszonyok. Trumanra 24 179 345 állampolgár szavazott, Dewey-re 21 991 291. Wallace 1 157 326 szavazatot kapott. A déli fajgyűlölő States' Right-párt elnökjelöltje, Strom Thurmond 1 176 125 szavazatot szerzett. Truman saját jogon lett elnök. Figyelmet érdemel azonban a szavazók 53 százalékos részvételi aránya, a legalacsonyabb 1924 óta.²⁸ Truman győzelmét kevesen tulajdonították államférfiúi kvalitásainak. Általános volt az értetlenség. Hogyan arathatott győzelmet az az ember, akit az amerikaiak zöme véletlen jelenségnek tartott a Fehér Házban, s aki – ha Rooseveltt nem őt jelöli 1944-ben az alelnöki posztra – szorgalmas szenátor maradhatott volna? Ám a közelmúlt eseményei módosították a közvéleményt. A trumani győzelem elemzői kénytelenek voltak beismerni a Fehér Ház rohamtaktikájának sikerét, amit nem utolsósorban annak tudtak be, hogy választási kampány idején elhangzott igazságtartalmát nem kutatják a hallgatók. Beismerték azt is, hogy az ellenfél lenézése és a republikánusok felkészületlensége megbosszulta magát.

Az elnökválasztás ismét beigazolta, hogy az Egyesült Államok politikai-társadalmi erőviszonyai és az átlag amerikai politikai judiciuma nem teszi lehetővé a kétpártrendszer megbontását. Sem Wallace-nak, sem a déli dixiecrat-ok jelöltjének nem volt esélye a győzelemre. Az utóbbit szükségtelen behatóan vizsgálni; a déli szecesszionista jellegű törekvések felett végleg eljárt az idő. A Progresszív Párt kudarcá elgondolkoztató. Gazdaság- és társadalompolitikai programja terén ere-

detileg nem volt lényegi különbség demokraták és progresszívek között. A változást a Wallace-nál radikálisabb elemek államosítási törekvései jelentették. Wallace nem emelt kifogást. Nem vett tudomást arról, hogy a párt vezetői nem vélekednek azonosan a kommunistákhoz való viszonyról. A mérsékeltek elfogadták a kommunisták aktivitását a Progresszív Pártban, de hangsúlyozták hűségüket a liberális eszmerendszerhez. A tőlük jobbra álló progresszívek örömet megváltak volna a kommunistáktól, hogy szabaduljanak az útitárs megbélyegzéstől, de a tolerancia jegyében elleneztek a drasztikus kizárást. A kampány során tömegesen léptek ki a pártból. A belső válságot szimplifikáló sajtó gondoskodott manipuláló hatású jelmondatról, miszerint a pártban maradt progresszívek nem utasítják el a kommunisták közreműködését, tehát alávetik magukat uralmuknak. Követőinek apadása láttán Wallace kijelentette, beéri egy kis csapattal, amely nemcsak az 1948-as harcot vívja meg, hanem tovább küzd céljaiért. Felmerül a kérdés, vajon nem látta ez a miszticizmusra hajló, különös ember, hogy politikai vákuumba került, pártjának maradványa is egyre kevésbé követi? Történelmi távlatból vizsgálva működését úgy tűnik, Wallace egyenes útnak feltételezte Roosevelttel életműve folytatását, noha látnia kellett az 1933–1939 közti időszak és az 1945 utáni évek nagy különbségeit. Roosevelttel a hatalom birtokában, tömegek támogatását élvezve, sok kompromisszummal törekedett az amerikai tőkés rendszer megszilárdítására, reformok alkotására. Wallace-nak a hábordú következtében megerősödött gazdaság talaján kellett szembenéznie a társadalmi-politikai változást gátló akadályok leküzdésének feladataival, tömegbázissal nem rendelkező, megosztottság gyengítette kis párt vezetőjeként. Szélmalomharcot vívott. Ám volt a harcnak közvetett politikai eredménye. Wallace, Taylor és mások bátor fellépése a szegregáció ellen közrejátszott az említett elnöki rendelkezések kiadásában. A Vinson-misszió ötlete minden valószínűség szerint válasz volt Wallace kihívására. Wallace-t és mozgalomát a tárgyalt időszakban kifejtett tevékenysége alapján kell vizsgálni. Wallace mindinkább ellentétbe került azon nézeteivel, amikért 1950-ig kiállt. Történelmietlen szemléletre vallana, ha nem választanók külön a 40-es évek végéig vallott álláspontját attól, amit később hirdetett.²⁹

Az elnökválasztás eredménye szinte az eufóriáig fokozta a Fehér Házban, a demokrata pártgépezetben és a jobboldali liberálisok körében uralkodó hangulatot. A republikánus vereség véget vetett a demokraták 1946 novembere óta tartó kisebbségi érzésének. Nagy remények, a sürgős tennivalók számbavétele, revánsvágy fűtötte a kormánypárti törvényhozókat. Ígéretes személyiségek jutottak kormányzó poszthoz, törvényhozói mandátumhoz. Az 1946-os választások után kiszorult demokraták csaknem valamennyien visszakerültek a hatalmi apparátusba. A reformerek a New Deal továbbfejlesztésének mielőbbi megindítását és azt várták az elnöktől, hogy megvalósítja mindazt, amit a „semmittevő Kongresszus” meggátolt. A nézeteiket jellemző sajátos politikai vakság az új kormány valóságos diadalmenetét feltételezte. Emlékezniük kellett volna a 30-as években aktivizálódó konzervatív koalícióra és nem lett volna szabad megfeledkezniük arról, hogy a demokrata párt mindig is különböző érdekeket hordozó társadalmi rétegek, csoportok gyűjtőhelye volt, nem vállalkozhatott tehát valamely eszmei-politikai irányzat aspirációinak kizárólagos képviselőjére. Az a feltevés, hogy az 1949 januárjában összeülő 81. Kongresszus a reformprogram megvalósítását tekinti majd fő feladatának, a demokrata párton belüli erőviszonyok elemzésének hiányáról tanúskodott.

Az ülészek elején úgy tűnt, lehetőség nyílik a reformerek reményeinek megvalósulására. A képviselőház elfogadta a „21-nap szabályt”, amely kimondta, hogy három hét leforgása után plenáris vitára bocsáthatók a feladatát mereven értelmező Rules Committee-ben elakadt törvényjavaslatok. Megingott a reformtörvények zsákutcába juttatásának egyik pillére. Hasonló fejleményre számítottak a reformerek az obstrukció ellen indított szenátusi küzdelemben. Azt remélték, hogy sikerül elfogadtatni a Fehér Ház által támogatott javaslatot, amely egyszerű szótöbbséggel kimondott klotürt irányzott elő a végeláthatatlan dikciók megakadályozására.

Bizakodás és megnövekedett önbizalom jellemezte Truman 1949. január 5-i beszédét is. Kijelentette: „Népünk minden rétegének, minden egyének joga van ahhoz, hogy a kormány méltányos elbánásban részesítse.”³⁰ Meghatározta a Fair Deal néven ismertté vált gazdaság- és társadalompolitikai reformprogram és a New Deal viszonyát. A két „Deal” elvi azonosságáról, a roosevelti irányvonal folytatásáról szólt. Ugyanakkor érzékeltetni akarta, hogy nem pusztá epigon-szerepre vállalkozott. Az idők változásával – mondta – az egykor hatalmas iram folyamatos munkává alakul át, amely mentes lesz a korai new dealerek gondolkodásbeli ingadozásaitól. A kijelentés a New Deal munkamódszereitől való függetlenülést volt hivatva kilátásba helyezni. A benyújtott gazdasági jelentés a korábbi kormányjavaslatok, a választási kampány során tett ígéretek és a készülöben levő tervezetek felsorolását tartalmazta. A vérmesebb reményeket tápláló reformerek egyenesen trumani gőzhengert emlegettek, amely fél év alatt keresztülviszi a reformtörvényeket.

Megalapozatlan volt az optimizmus. Március derekán kudarcot vallott a klotürjavaslat. A szenátus úgy döntött, hogy az összes szenátor kétharmadának szavazata szükséges klotür elrendeléséhez, nem elég a jelenlevők ilyen mértékű szavazati aránya. A konzervatív győzelem azt jelentette, hogy az obstrukció továbbra is gátat vethet a reformoknak, a „gőzhenger” aligha fog előregördülni. Az optimizmus ellenkezőjébe csapott át. Néhány higgadtan gondolkodó reformer rátapintott a vereség mögött meghúzódó valóságra. Arra, hogy az 1948-as győzelem nem a liberálisokat, hanem a heterogén demokrata pártot erősítette, a nép nem adott mandátumot a demokrata pártnak a Fair Deal megvalósítására, hiba volt a választási kampány alatt tapasztalt tetszésnyilvánításokat túlbecsülni.

A remélt reformoffenzíva állóháborúvá merevedett a törvényhozásban. Az egyes kérdéskomplexumok az illetékes bizottságokhoz kerültek, itt ízeikre szedték őket, a meghallgatások elhúzódó processzusa után néhány előterjesztés eljutott a két ház plénumaira, mások nem. Félreérthetetlenül megmutatkozott a reformok kisiklására irányuló törekvés. A demokrata többség nem segítette a Fair Dealt. A kulcsfontosságú kongresszusi pozíciókba konzervatív törvényhozók kerültek. Truman és környezete kénytelen volt levonni a következtetést, hogy a választási győzelem nem produkálta a várt törvényhozási sikereket. Az elnök ingerült kifakadása, miszerint a republikánusok úgy harcolnak, mintha nem is szenvedtek volna vereséget, csalódást tükrözött, ugyanakkor a reformokért vívott küzdelem folytatására buzdított.

A Fehér Ház sorra-rendre küldte előterjesztéseit. A higgadt reformerek helyzet-elemzése helytállóan bizonyult. Csak a szorosabban vett New Deal-témák terén történt némi előrehaladás, a Fehér Ház által javasolt, vagy támogatott Fair Deal-kérdéskomplexumokkal szemben korábban tanúsított ellenállás nem változott.

A lakásépítés terén, többévi küzdelem után, eredmény mutatkozott. A lakáshiány enyhítését, nem utolsósorban Taft szenátor közreműködése következtében, az

érdemi intézkedést igénylő kérdések közé sorolta a Kongresszus. Az 1949. júliusi lakásépítési törvény elmozdította a holtpontról a program ügyét. Hat év alatt 810 000 lakás építését rendelte el és intézkedett a nyomornegyedek felszámolásáról. A program töredéke volt a lakásigényeknek, jóváhagyásában szerepet játszott az ingatlanlobby. Truman mindamellett kiemelkedő teljesítménynek tekintette a képviselőházi ellenállás megtörését.

A Kongresszus a munkabérminimum és a társadalombiztosítás kérdésköreit szintén az intézkedést igénylő témák közé sorolta. Az előzmények a New Dealre nyúltak vissza. Az 1938-as Fair Labor Standards Act első ízben írt elő gyáripari munkabérminimumot, szakítva azzal a felfogással, hogy a Kongresszus nem illetékes erre. A 81. Kongresszus 75 centre emelte fel az 1938-ban megállapított 40 centes órabérminimumot. A 87 százalékos emelés reálértékének megítélését segíti az a tény, hogy 1938 és 1949 között 96 százalékkal nőtt a nagykereskedelmi árindex, tehát nagyobb mértékben, mint a bérminimum. Az adatok egybevetése (a fogyasztói áralakulásról nincsenek megbízható számítások) önmagában nem ad reális képet. Segíti a véleményalkotást, ha figyelembe vesszük, hogy a szabályozás évében 1,38 dollár volt az átlagos gyáripari órabér. A szabályozás lényege: az államhatalom törvénnyel védte a legrosszabbul fizetett munkás bérét. A törvény megerősítette a gyermekmunka korábban elrendelt tilalmának ellenőrzését. Főleg abból a szempontból számított a gazdaság- és társadalompolitika győzelmének, hogy a Kongresszus egyáltalán megszavazta a kormány előterjesztését, olyan időpontban, amikor fokozódott az ellenállás az állami beavatkozással szemben.

A társadalombiztosítást megalapozó 1935. évi törvény megszüntette azt az anakronisztikus állapotot, mely a világ vezető ipari hatalmának ereje és a társadalombiztosítási rendszer hiánya között feszült. Tudatosította, hogy a társadalomnak kötelezettségei vannak az egyénnel szemben, nem hagyhatja sorsukra az idős, beteg és önhibájukon kívül munka nélkül maradt dolgozókat. Fő hiányossága volt, hogy nem terjedt ki egyes kategóriákra (háztartási alkalmazottak, mezőgazdasági dolgozók), nem intézkedett általános betegbiztosításról, nem állapított meg országos normákat a munkanélküliségi juttatásokra. A 81. Kongresszuson a reformerek elérték a juttatások mintegy 75 százalékos növelését és a biztosítottak körének szélesítését. Az eredmény jelentős volt, de a számítások kiábrándító tényekről tanúskodtak. Kimutatták, ha egy nyugdíjas házaspárnak nincs más jövedelme, úgy a felemelt juttatás maximuma sem biztosítja a hivatalosan megállapított ún. létfenntartási színvonalat, a házaspár csak kismértékben él jobban, mint a szegénynek nyilvánítottak.³¹

A 81. Kongresszus teljesítményei közé tartozott a trösztellenes törvényalkotás tökéletesítése. A századelő trösztellenességének terméke, az 1914. évi Clayton-törvény hiányossága évtizedeken át szinte kínálta a lehetőséget rendelkezései kijátszására. A törvény megtiltotta ugyanis monopólium létrehozásának célzatával történő részvényfelvásárlásokat, de a tilalom nem terjedt ki a konkurens vagyontárgyainak megszerzésére. A 81. Kongresszus elreteszelte a törvényt (nem tudni: szándékosan vagy véletlenül lehetővé tett) kibúvóját: az Antimerger Act kiegészítette a tilalmat a vagyontárgyak felvásárlására is. A kiegészítéssel azonos irányba mutattak a Fehér Ház vétői, amelyek a monopóliumellenesség jogintézményeinek lazítását kezdeményező javaslatok elhárítását célozták. A koncentrációs folyamatot legfeljebb lassítani lehetett jogi eszközökkel, meggátolni nem. Ezért Truman a kisvállalkozások támogatásával próbálkozott. Hivatalviselése alatt mintegy 30 szá-

zalékkal nőtt a kisvállalatok száma. Főként a koreai háború éveiben kiadott kormány-megrendelések mozdították elő ezt a folyamatot.

Truman az 1933-ban megalapozott Tennessee-völgy Hatóság tevékenységét a regionális fejlesztés modelljének tartotta. Szorgalmazta hasonló projektumok kidolgozását. Elsőként a Columbia-völgy komplex fejlesztésének javaslatát küldte meg a törvényhozásnak. A szövetségi kormány funkciói kiszélesítését feltételező előterjesztés nem talált kedvező fogadtatásra. A honatyák többsége nem értett egyet az áramszolgáltató monopóliumok által szüntelenül támadott Tennessee-völgy Hatóság megsokszorozásával más régiókban. Helyi árvízvédelmi intézkedéseket tartottak szükségesnek. Döntés született az áramellátás javítására a fejlődésben lemaradt vidékeken.

A Fair Dealért indított offenzíva kifulladásának egyik mozzanata a Taft–Hartley-törvény visszavonásáért folyó küzdelem kudarca volt. A kormány által támogatott javaslat a Wagner-törvény visszaállítását indítványozta. Az ellenzék mindkét házban új javaslatot nyújtott be, a szenátusban maga Taft szállt síkra koncepciója védelmében. Az áttörés kudarcának több oka volt. A Taft–Hartley-törvény vétóját 1947-ben leszavazó honatyák zöme megtartotta mandátumát a 81. Kongresszusban, álláspontjuk nem változott. A „rabszolgatörvényt” elítélő tábor nem volt egységes; a tábor egy része hajlott a kompromisszumra, a szervezett munkásság és a liberálisok zöme viszont ellenezte a konzervatívokkal való alkut; a szakszervezeti vezetők a kormánnyal való együttműködésről vitakoztak. A lib-lab konglomerátum megosztottsága a konzervatívok kezére játszott. A kiújult sztrájkmozgalmak azok álláspontját támasztották alá, akik a Taft–Hartley-törvény fenntartása mellett voltak. Truman kénytelen volt tudomásul venni, hogy a 81. Kongresszus nem váltja be a választási kampány alatt tett ígéretet. A célt azonban nem adta fel.

A Kongresszus egyre több kiábrándító tapasztalattal szolgált. A New Deal meghaladó Fair Deal-célok közül csak a közegészségügy és az agrárprogram részterületein történt némi előrehaladás. Az előbbi kapcsán a kórházépítés, az utóbbi terén a talajjavítás fejlesztését hagyta jóvá a törvényhozás. A pozitív döntések paradoxonja volt, hogy rávilágítottak az átfogó programok megvalósíthatatlanságára.

A közegészségügy javítása a Fair Deal egyik legfontosabb kérdéskomplexuma volt. A törvényhozás csak a meghallgatásokig jutott el, jöllehet a Fehér Ház 1945. novemberi előterjesztésén kívül rendelkezésre állt egy 1948. szeptemberi szakértői jelentés is az egészségügyi helyzetről. Truman 1949 áprilisában üzenetet intézett a Kongresszushoz, hangsúlyozta a kötelező betegbiztosítás bevezetésének halaszthatatlan voltát, a közegészségügyi szolgáltatások és kutatások, valamint az orvosképzés fejlesztését. A programot kezdettől fogva ellenző orvosszövetség nem változtatott álláspontján. Folyóirata kétségbe vonta a hiányosságokat, szörszálhasogató módon kifogásolta, hogy Truman nem definiálta, mit ért „megfelelő” orvosi ellátáson, ismét elutasította a „szocializált” intézményrendszert, amely iránt – úgymond – nincs igény.³² Az orvosszövetség ragaszkodni látszott 1939-ben vallott álláspontjához, miszerint „egy kis betegség nem nagy ár a demokrácia megőrzéséért.”³³ A törvényhozás nem tette magáévá a Fehér Ház alaposan dokumentált érvelését.

A Fair Deal legambiciózusabb tervei közé tartozott az 1949 áprilisában benyújtott agrárprogram. Az ún. Brannen-terv nemcsak a recesszió fenyegette mezőgazdaság támogatását kívánta új alapokra helyezni, politikai célja is volt. Charles

Brannen mezőgazdasági miniszter a kisfarmerek és a fogyasztók kölcsönösségen nyugvó érdekvédelmét hirdette, termelést ösztönző termékárat ígérve az előbbieknél, olcsó élelmiszerárakat az utóbbiaknak. Érvélese egyszerűnek tűnő megoldást kínált: a fogyasztók (elsősorban a munkások) érdekeit szolgálja az alacsony élelmiszerár, ezért pártolni fogják a kisfarmereknek juttatott termelési támogatást, a stabilizált farmerjövedelmek révén növekszik a fizetőképes kereslet az iparcikkek iránt, munkaalkalmat teremtve a gyáripárban dolgozóknak. A terv mechanizmusának politikai célja Fair Deal támogató kisfarmer-munkás összefogás megteremtése, a Truman-kormány társadalmi-politikai bázisának megszilárdítása volt. A feltételezett érdekösszhangot megcáfolta a valóság. A kisfarmer megbízhatóbbnak ítélte a fennálló gyakorlatot, amely a mezőgazdasági és az ipari árszínvonalak aránya – az ún. paritás – alapján, a mindenkori kínálattól függően állapította meg az ártámogatásokat. A munkások viszont idegenkedtek a farmerek indokolatlannak tartott favorizálásától. A nagyfarmerek eleve ellenezték a tervet, mivel az csak a kisfarmok termelési-jövedelmi viszonyainak javítását irányozta elő. A szövetségi beavatkozás új kísérlete és a költségvetési többletkiadások szintén ellenzést váltottak ki. A törvényhozás elvetette az erősen propagált javaslatot. Az 1949 októberében megszavazott törvény a fő termékeket termelő nagyfarmereknek kedvező, érvényben levő támogatási rendszert hagyta jóvá. A Fehér Ház továbbra is a Fair Deal egyik pillérének tekintette a Brannan-tervet, amelynek koncepciója a közvetlen célon – a recesszió leküzdésén – túlmenően távlati feladatot is körvonalazott. Brannan tartós prosperitás stabil körülményei között a piaci árak menedzselésének szerepét szánta a programnak.³⁴

A 81. Kongresszus a Fehér Ház polgárjogi javaslatait is elutasította. A döntésben az északi republikánusok és a déli demokraták koalíciójának álláspontja jutott kifejezésre. Truman és környezete átlátta, hogy törvényalkotás útján nem érhető el a feketék helyzetének javítása. A kormányelőterjesztés – egyezően az 1947-ben deklarált hivatalos állásponttal – a „külön, de egyenlő” elvre épült, nem tett tehát említést a szegregáció megszüntetéséről. Állandó polgárjogi bizottság alakítását, lincselés elleni szövetségi védelem biztosítását, a feketék szavazási jogának fokozott védelmét, a foglalkoztatásban érvényesítendő diszkriminációmentesség felett örködő bizottság létrehozását indítványozta – ám ez a mérsékelt koncepció sem volt összeegyeztethető a kongresszusi többség szemléletével. A kormány kénytelen volt beérni az 1948 nyarán kiadott rendelkezésekkel. A fegyveres erőkre vonatkozó rendelettel megalakított különbizottság viszont elért bizonyos eredményeket a diszkrimináció és a szegregáció felszámolásában. A tárgyalt időszak közgondolkodását és állapotait tekintetbe véve jelentősek voltak a jogi fórumokon kimondott szegregációellenes döntések, melyek meghozatalában szerepe volt az igazságügyi minisztérium tanácsadói tevékenységének. A fajgyűlölet masszív falát egyedi esetekben áttörő jogi állásfoglalások a cél fokozatos megközelítésének példaértékű eszközei voltak. Még egy körülményt kell megemlíteni, amely mindinkább gátolta a feketék helyzetét elítélő nézetek hangoztatását. Az 1947 márciusában kidott ún. lojalitási-biztonsági elnöki rendelet végrehajtása során a faji megkülönböztetést helytelenítő nézeteket az állam iránti lojalitás megkérdőjelezésének tekintették, az ilyen álláspontot valló személyeket szövetségi posztok betöltésére alkalmatlannak nyilvánították. A vizsgálatok megszigorítása a liberális nézetek elhallgatására vezetett.

A 81. Kongresszus ülészései elején volt bizonyos esély arra, hogy az iskolaügy szövetségi támogatását célzó Fair Deal-javaslatot elfogadja a törvényhozás. A hagyományosan állami, illetve helyi feladat megoldásának szövetségi eszközökkel való segítségét az államok anyagi helyzetének eltérései, a népességszaporulattal lépést nem tartó iskolafejlesztés, sőt helyenként az elemi iskolák számának csökkenése, a feketék írástudatlansági aránya indokolta. A szenátus egyetértett a támogatásnak az államok belátása szerinti felhasználásával s azzal, hogy magán- és egyházi iskolák is részesülhessenek juttatásban. A képviselőházban kiéleződött a vita a szövetségi pénzek elosztása kapcsán. Javaslat született az állami iskolák kizárólagos támogatására. Fellobbantak a katolikussellenes indulatok. A vita az állami és az egyházi iskolák más kérdéseivel, sőt az állam és az egyház különválasztásával is összefüggő szócsatákká szélesedett. A törvényjavaslat zsákutcába jutott.

A kudarcok ismét kiélezték a liberálisok elégedetlenségét. Egy kesernyés bonmot szerint az a különbség a liberálisok és a demokraták között, hogy az előbbieket hisznek a demokrata párt platformjában. A bonmot akkor született, amikor Truman kijelentette, hogy a Fair Deal – várható. A kijelentés feltehetően a 81. Kongresszussal egyidejűleg aláírt NATO-szerződés problémái mondták az elnökkel. Éles volt a 81. Kongresszus viszonylag sovány eredményeiről ítélező szójáték is: „Eighty-worst Congress”, célozva a „semmittevő Kongresszus” trumani kipellen-gézésére (Eighty-first – eighty-worst, vagyis a 81. a legrosszabb). Az elnököt irritálta vélt liberális szövetségesei nosztalgikus kijelentése, hogy ti. Rooseveltt mindig tudta, mikor és miként kell beavatkozni a bonyolult helyzetekbe. A liberálisok 1935 nyarának zaklatott hónapjaira emlékeztek, amikor Rooseveltt energikus akciói mentették meg a reformtörekvéseket a Kongresszusban.

A liberálisok soraiban újból jelentkezett az identitászavar. (A balszárnyhoz tartozók a Progresszív Párt megalakulása óta nem számítottak liberálisnak; címkéket aggattak rájuk, például „front-emberek”, utalva a 30-as évek derekától formálódó népfontra.) A realitás az illúziók világába száműzte a demokrata párt liberális megújulásának, liberális törvényhozási blokk alakításának terveit. Erre a sorsa jutott Hubert Humphrey szenátor elképzelése is a Fair Deal támogató helyi konferenciák szervezéséről, ahol fiatal liberálisok idős new dealerekkel vitáznak, s politikai erővé alakulnak. Lekerült a napirendről az ADA és a munkásszervezetek kooperációjának kiforratlan gondolata. Szerepük és feladataik újraértelmezésével létjogosultságukat akarták bizonyítani a liberálisok, miközben küszködtek a demokrata párthoz való kötődés és a párt(ok)tól való függetlenség dilemmájával. Arthur Schlesinger a középút vállalásában látta feladatukat (vital center). E felfogás értelmében a haladás hívei, elvetve a kommunizmust, a középút követése révén visszatértek az amerikai radikalizmus eredeti fő áramához. A múltban – úgymond – sok liberális utópiaikat kergetett, elbódította őket az orosz forradalom, a szovjet „teljesítmények”, befogadták a kommunistákat a közös küzdelemben, de a létrejött nem kommunista baloldal a moszkvai perek hatására levetkőzte az idealizmust. Az új liberalizmus krédója Schlesinger szerint: a totalitarizmus minden fajtájának elvetése, hit az egyéni integritásban, a korlátozott kormányban, a törvényességben, a fokozatos fejlődésben; vegyes gazdaságra és részleges állami tervezésre van szükség, fékezni kell a big businessst s jóléti program keretében biztosítani minden állampolgár megélhetését. Ez a centrizmus közelített a magukat liberálisnak nevező konzervatívokhoz. Philip Murray, a CIO nevében szintén hitet tett az amerikai középútnak tekintett jóléti állam mellett.³⁵

Felmerül a kérdés, mi változott a liberálisok gazdaság- és társadalompolitikai nézeteiben 1947-hez képest? Megállapítható, hogy az államvezetés és a társadalmi-gazdasági struktúra tekintetében egyfajta eklekticizmus jellemezte módosult nézeteiket. Már nem utasították el a korlátozott kormány-ideát, de hangsúlyozták a nagy kormány-koncepció fő vonásait is: a jóléti államot, a vegyes gazdaságot, a részleges állami tulajdont, a kormányzati tervezést, a big business féken tartását. Az eklekticizmus az útkeresés termékeként szintézisre törekvést jelzett. A korlátozott kormány-idea elfogadása visszavonulás volt a New Deal széles körű állami beavatkozásához képest. Az 1946-os vereség, a konzervatív előretörés, másrészt az 1949-es választási győzelem keltette reményeket csak kismértékben valóra váltó 81. Kongresszus mérlege hozzájárult ahhoz, hogy a liberálisok felismerjék: kompromisszumot kell kötni a konzervativizmussal. Ezt azonban úgy képzelték, hogy a korlátozott kormány-idea elfogadását feltételekhez kötik: csak csekély mértékben legyen szűkíthető a szövetségi kormány beavatkozása. Úgy vélték, a konzervatív koalíció hajlandó lesz az újfajta liberális krédó feltételeinek elfogadására. A valóság nem e doktrinér elképzeléseknek megfelelően alakult. Nem vegytiszta koncepciók ütköztek egymással, nem általában vitáztak a honatyák a szövetségi beavatkozásról. A Truman-kormány továbbra is a Fair Deal platformján állt, némi eredményre számítva közelített a konzervatívokhoz, másrészt tárgyalásra készen tartotta a törvényhozásban elfekvő javaslatait. A kongresszusi viták a konzervatív koalíció növekvő erejéről tanúskodtak. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom sáncain kívül rekedt liberálisok a folyamat elégedetlenkedő kritikusai voltak, reális politikai erőt nem képviseltek.

*

A Fehér Ház a 81. Kongresszus várakozásokon alul maradt teljesítményeinek okait keresve a lobbyszás kivizsgálása mellett döntött. A kiküldött bizottság munkáját gátolta demokrata tagjainak helytelenül értelmezett pártszolidaritása és a konzervatív republikánus delegáltak felfogása, akik demokrata kollégáik baloldali szimpátiájának feszegetését tekintették fő feladatnak. Az eredeti céltől elkanyarodott bizottság kapcsolatba lépett az Amerika-ellenes Tevékenységeket Vizsgáló Bizottsággal egy polgárjogi szervezet működésének tanulmányozása végett. Kapott instrukcióival egybevágó teljesítménye volt viszont a hírhedt ingatlanlobby ténykedéseinek kivizsgálása. Megállapította, hogy ultrakonzervatív szervezetek dollármilliókat kaptak óriáskorporációktól Fair Deal-ellenes propagandára. A nagy késéssel, 1950 végén benyújtott jelentés zömmel jogszerűnek minősített lobbyszásról tájékoztatott. Truman nem kapott hatékony eszközt a Fair Deal támadó „előjogokat élvezők” elleni filippikáihoz. Következetlen lépéseivel maga is gátolta a lobbyszás megfékezését. Jellegzetes példával szolgált a gázárszabályozás ügye. A gáztermelők szenátusi kapcsolataik révén meg akarták szerezni a helyi árszabályozás jogát; Truman támogatására hivatkozva benyújtott törvényjavaslatukat megszavazta a Kongresszus. Az elnököt megriasztotta a fogyasztók felzúdulása, akik a szövetségi energiabizottság ellenőrzési tevékenységének megszünetése következtében a gázár emelésétől tartottak. Visszavonta támogatását és megvétózta a törvényt. Az energiabizottság is hozzájárult a konfúzióhoz: dezavualta addigi gyakorlatát. A Legfelső Bíróság vetett véget a zűrzavarnak; döntése eredményeként visszaállították a szövetségi árellenőrzést.

Jóllehet Truman kitartott a Fair Deal mellett, nem vetette el egyes célok átmeneti feladásának gondolatát. Nem tudott azonban dönteni a feláldozandó célokról. Környezetének néhány tagja prioritásokat sürgetett. Ezek kijelölése nem történt meg. 1950 időközi kongresszusi választások éve volt. Truman, bízva a Fair Deal vonzerejében is, demokrata győzelmet remélt. 1950. januári kongresszusi üzenetében a Fair Deal korábban nem tárgyalt vagy elutasított témáinak napirendre tűzését indítványozta. A Dél kompromisszumos javaslatot tett a polgárjogi kérdéskomplexum terén: önkéntességi alapon szervezendő foglalkoztatási bizottságot és számos kibúvóra alkalmat adó lincsellenes törvényt indítványozott. A kormány elvetette a látszatmegoldás jellegű javaslatokat. A Fehér Ház újabb klotürjajavaslatát viszont a szenátus utasította vissza. A döntés rontotta a feketék szavazatai megszerzésének esélyeit. Truman a középrétegek megnyerése érdekében új lakásépítési programot szorgalmazott. Ígéretet tett a kisvállalkozások sokoldalú támogatására is.

Az elnök 1950. májusban országos körútra indult. Célja a rövid recesszió okozta riadalom eloszlatása, a kormány teljesítményeinek és terveinek ismertetésével az őszi választás esélyeinek javítása volt. Retorikája a gazdasági növekedés folytatódását jövendölte, a nemzet jövőjét megalapozó beruházások szükségességét hangsúlyozta. A sikeresnek nyilvánított körutat követő hetekben új helyzet állt elő. Kirobbant az elnök által rendőri akciónak minősített koreai háború.

Az év elején bejelentett javaslatok közül elsőként a kisvállalkozások támogatási programja esett áldozatul. A szenátus által eleinte pártolt program sorsa szinte jelképes volt: rövidesen valamennyi Fair Deal-javaslatot félretette a Kongresszus. A folyamat egybeesett az őszi választásokkal, melyek kimenetele a négyéves ciklus félidejében rendszerint mutatkozó trendet jelezte: a Kongresszus két házában visszaesett a hatalmon lévő párt törvényhozóinak száma. A csökkenés nem volt jelentős, de a Fair Deal több prominens támogatója nem jutott mandátumhoz.

A kormány és a törvényhozás figyelme a katonai kérdésekre és a gazdasági szükséghelyzetre összpontosult. Truman a gyorsan változó viszonyok közepette a Fair Deal életben tartásának lehetőségeit kereste. A szándékot összhangba kellett hozni a realitásokkal. Egyetlen út tűnt járhatónak: a célok változtatásának hangoztatása konciliáns retorikával. Ez a „harcoló Truman-kép” háttérbe szorítását feltételezte. Ennek megfelelően az 1951-es Unió-jelentés fogalmazói általánosságokra redukálták az elnök megállapításait, illetve a katonai feladatokkal hozták összefüggésbe a megoldásra javasolt Fair Deal-programpontokat. „Sok olyan dolgot, amit megtennénk normális körülmények között..., csökkentenünk kell vagy el kell halasztanunk...Javítanunk kell mezőgazdasági törvényeinket.” E kijelentések, konkrétum hiányában, nem igényeltek reagálást a törvényhozás részéről. A katonai feladatok teljesítésére vonatkozó utalást hallhattak ki a honatyák a Taft–Hartley törvényt nevének nem nevező szavakból („javítani kell munkaügyi törvényeinket, stabil kapcsolatokat és a jelenlegi szükségállapot követelte termelés biztosítása érdekében”).³⁶ Hadicéliként foghatták fel az orvosképzést, a veteránok lakásigényeinek kielégítését, a társadalombiztosítási juttatások növelését, amelynek indokoltságát aláhúzta a koreai háború előidézte infláció.

A polgárjogi kérdéskomplexum kimaradt az 1951-es Unió-jelentésből, a koreai háború azonban lökést adott a feketék követeléseinek. A fegyveres erőknél dolgozó elnöki különbizottság sikerrel oldotta meg a faji integrációval összefüggő feladatait a haditengerészetnél és a légierőnél; a szárazföldi erők makacs ellenállását azzal a feltétellel küzdötte le, hogy az elnök ígéretet tett a feketéket diszkrimináló kvóta

visszaállítására, ha létszámuk meghaladná a kívánatosnak tartott arányt.³⁷ Halaszthatatlanná vált a foglalkoztatással kapcsolatos elnöki rendelet felülvizsgálata. A feketék vezetőinek sürgetésére Truman 1951. decemberi rendeletével bizottságot alakított a kormánnyal kötött szerződésekben rögzített faji diszkriminációmentesség ellenőrzésére (Government Contract Compliance Committee). A bizottság működése elmaradt roosevelti elődjének teljesítményei mögött. Az előremutató intézkedés hatása Truman hivatalviselését követő kormányok döntéseiben jelentkezett.³⁸

A Fair Deal megtorpanásáról tanúskodó 1951-es évben lezárult a Taft–Hartley törvény visszavonásáért, illetve kiegészítéséért folyó küzdelem. Truman retorikája – korrigálva a januári üzenetében foglaltakat – távlati célként jelölte meg egy „méltányos” munkaügyi törvény alkotását. Ez a kijelentés a szócstaták feladásával jelentett egyet. A Kongresszus kiegészítést szavazott meg, amely a munkáltatók és a munkavállalók tárgyalásainak eredményességét feltételezte. A gesztus a kormány vereségét volt hivatva enyhíteni. Egy másik fontos Fair Deal-javaslatot, a Brannan-tervet a koreai háború okozta általános áremelkedés tette időszerűtlenné. A javasolt mechanizmus a közvetlen cél elérése folytán feleslegessé vált, a miniszter távlati elgondolásai iránt pedig nem volt érdeklődés a törvényhozásban. A koreai háború nyomán kibontakozó fellendülés tartós fejlődésként jelent meg a honatyák többségének gondolkodásában, ennek mesterséges eszközökkel való szabályozását költséges, kockázatos, tehát felesleges kísérletnek tekintették. A Fair Deal elutasító kongresszusi magatartásra Truman újabb vizsgálódásokkal reagált. Bizottságot küldött ki a közegészségügy tanulmányozására, a vízi energiaforrások és az ország olajkincsének számbavételére. A kezdeményezésekkel az elakadt és az új javaslatok útját kívánta egyengetni.

Elutasító kongresszusi magatartás mutatkozott meg az 1949 elején elfogadott 21-nap szabály eltörlésében is. Helyreállt a korábbi gyakorlat: a reformjavaslatok elgáncsolása, agyonhallgatása. A döntés, hatását tekintve, kiegészítette a szenátusi obstrukciót. Az ügyrendi változtatás a taktika újragondolására készítette a kormányt. Truman és környezete felismerte, hogy a kongresszusi magatartás a kormány vonalvezetésének egészével szembeni bizalmatlanságban gyökerezik, ezért a Fair Deal problematikáját a bizalmatlanság valamennyi katonai, politikai komponensével összefüggésben kell vizsgálni.

Korea váratlan fordulatokat produkáló, nagy véráldozatokat követelő, nemzetközi konzekvenciákkal terhes harcok színtere volt. A formálódó NATO európai tagállamai attól tartottak, az Egyesült Államok nem fogja teljesíteni az integrálandó fegyveres erők fejlesztésére vállalt kötelezettségét. Washington tájékoztatta a nyugat-európai kormányokat, hogy a távol-keleti katonai helyzet ellenére folytatja Európa-politikája gazdasági és katonai pillérének kiépítését.³⁹ Az észak-atlanti térség katonai- és gazdaságpolitikai prioritását megújulón támadta a Truman-kormány jelentős hazai bázisra támaszkodó ellenzéke. A támadások magva a kormány Kína-politikája volt. Az ultrakonzervatív ellenzék, felélesztve az izolacionista külpolitika hagyományait, a kormánypolitika felülvizsgálatát és módosítását követelte, mert – úgymond – a demokrata rezsim Európa-központú külpolitikája Roosevelttől elhanyagolta Amerika távol-keleti érdekeit, sorsára hagyta a Csang Kaj-sek vezette Kínát, ellenintézkedés nélkül tűri a kommunizmus ázsiai előretörését. Taft azzal egészítette ki a vádat, hogy a State Departmentet „egy baloldali csoport irányítja, amely nyilvánvalóan meg akart szabadulni Csangtól, s ennek érdekében

kész volt a kommunisták kezére játszani Kínát.”⁴⁰ Az ultrák támadása új szakaszba lépett a koreai háborúval. Álláspontjuk legszélsőségesebb változatát MacArthur tábornok fogalmazta meg, miszerint az ENSZ-erők győzelmének feltételei: Kína bombázása és tengerparti blokádja, a Tajvanra menekült Csang Kaj-sek csapatainak bevetése, esetleg atomfegyver alkalmazása Koreában. A kalandor tervet, amely a Kínára, sőt a Szovjetunióra is kiterjedő „nagy” háború lehetőségét kockáztatta meg, elutasította Washington, de a tábornok felmentése kapcsán súlyos presztízsvesztést szenvedett a Fehér Ház. A kül- és a katonapolitika nem módosult. Fokozódott az elhúzódozó háború iránti hazai és külföldi ellenszenv. A közvélemény-kutatás 1950 szeptemberében a megkérdezettek 43 százalékára becsülte a kormány-intézkedések támogatóit, 1951 márciusában 26 százalékra csökkent az arány. Az adatok a gazdaság feszültségeit is jelezték. A kormány a gyorsan változó katonai helyzetben ismételen felülvizsgálta a gazdaságpolitikát. Ellentétes nézetek ütköztek egymással, a kormánysszervek rivalizálása hátráltatta a kívánt eredmény elérését. Truman elutasította a világháborúban alkalmazott szigorú szabályozásokra vagy a rekonverzió során támadott árhivatali döntésekre emlékeztető javaslatokat, idegenkedett az ár- és munkabérkontrolltól, az infláció megfékezését adó- és hitelpolitikai intézkedésektől várta. Rövidesen módosítania kellett merev álláspontját. Az 1951 áprilisában hatályba lépő árszabályozási rendszer messzemenően figyelembe vette a gyáripar profitérdekeit, a nagyipar vezetői ennek dacára ellenérzéssel fogadták. Elégedetlenséget keltett a termelési és anyagelosztási priorítások megállapítása, amely korlátozta a civil szükségleteket kielégítő termelést. Ugyanakkor a hadiiparban anyagihiány és termelési szűk keresztmetszetek gátolták a megrendelések teljesítését, másrészt kiderült, hogy a hadiiparra koordinálatlan és túlzott igények zúdultak. Döntés született a fegyverkezési programok határidőinek meghosszabbításáról. A vázolt fejlemények, melyek taglalása nem képezi e tanulmány tárgyát, nagymértékben növelték a kormánnyal szembeni bizalmatlanságot. A halmozódó problémákat és feszültségeket fokozták a Fehér Ház egyes alkalmazottait és két kormánysszerv tevékenységét kompromittáló vesztegetési botrányok. Ilyen körülmények között elhibázott lett volna a Fair Deal szorgalmazása.

Az 1951-ben történtek arra figyelmeztették Trumant, hogy 1952-ben be kell érnie a Fair Deal életben tartásának pusztá látszatával. Az elnökválasztási évben a Kongresszus nem volt hajlandó a Fehér Ház javaslatainak tárgyalására, csak a társadalombiztosítási juttatások némi javítását hagyta jóvá. Truman napirenden tartatta a Fair Dealt, de nem kezdeményezett. Március végén bejelentette, nem jelölteti magát. Hosszas meditálásnak vetett véget a bejelentés. Egy 1950. áprilisi intern feljegyzés tanúsága szerint az elnök meg volt győződve, hogy újból megválasztanak. (A 22. alkotmánykiegészítést, mely két négyéves időszakra korlátozta az elnök hivatalviselését, ekkor még nem ratifikálták.) Felesleges találgatni, hitte-e Truman, amit leírt. Az őszi választások és 1951 fejleményei megcáfolták magabiztos állítását. Bárhogy is volt, 1951 ősztől mindinkább foglalkoztatta a hivatali utód kiválasztása. Pozíciójára támaszkodva kézbe akarta tartani a kezdeményezést. Kiábrándító tapasztalatokat élt meg. Fred Vinson nem vállalta a jelöltséget. Felhívták figyelmét Adlai Stevensonra, Illinois állam sikeres kormányzójára. 1952. januárban felajánlotta a jelöltséget a kormányzónak, aki nemet mondott. Truman olyan időpontban vált tanácsalanná, amikor a republikánusok már jelentős lépést tettek a hatalom felé. Cabot Lodge szenátor január elején bejelentette, Eisenhower vállalta a jelöltséget. Taft ugyan már hónapok óta küzdött a posztért, de nem volt

kétséges, hogy a rendkívül népszerű, mosolygós „Ike” győz a versengésben. A „neandervölgyiek” vezéralakja alulmaradt a konvención. A demokrata jelölőgyűlés három rivális küzdelmének színtere volt. A konfúziót Stevenson oszlatta el, végül is elfogadta a jelöltséget. Hosszas vonakodásának oka biográfusa, Bert Cochran szerint az volt, hogy a köztiszteletben álló kormányzó irtózott a valószínű vereségtől és nem akarta vállalni a húsz évig tartó demokrata rezsimre szórt vádak ódiúját.

Stevenson nem csinált titkot abból, hogy függetleníteni akarja magát Trumantól. A kampány központját az illinois-i Springfieldben állította fel, környezetében régi new dealerek és keleti egyetemeken végzett fiatalok jelentek meg. Stevenson politikai habitusa, frazeológiája ellentéte volt Trumanénak. Megfigyelői szerint vonzereje távolságtartó mérsékeltiségében rejlett. Elveket hangoztatott, moralizált, az észre apellált; stílusa csiszol, szellemes volt. Ám ami vonzotta az értelmiséget, ingerelte az átlagembereket, akik szerint az ékesen szóló liberális, humánus elnökjelölt hallgatói feje felett beszélt. A kampány során kitűnt, a választók nem a nemzet előtt álló „hosszú, költséges, türelmes küzdelem”⁴¹ nehézségeiről akartak hallani. A jelzők Koreát juttatták eszükbe. A republikánus vezetés ügyesen reagált a közhangulatra. Eisenhower, megfogadva Taft és az alelnökjelölt Richard Nixon tanácsát, azzal vádolta Trumant, hogy „ügyetlenkedve kezdte a koreai háborút, sem megnyerni, sem befejezni nem tudja”, s bejelentette, keresztes hadjáratot indít a washingtoni zűrzavar megszüntetésére.⁴² A republikánus propaganda hírhedtté vált jelszóval vonta meg a demokrata rezsim mérlegét: Korea, korrupció, kommunizmus (ti. Trumanék – úgymond – „puhák” a kommunizmussal szemben). Az alpári hangvételre dühödten válaszolt Truman, Stevenson is felhagyott ezoterikus szónoklataival, vagdalkozni kezdett. A jelöltekhez nem méltó szócáták kimenetele mind kevésbé volt kétséges. Az ország változást akart. Eisenhower – sokak szerint az össznemzeti hőst kívánó neurotikus vágy megtestesítője – „egyszerűbb” életet ígért. 33,9 millió szavazatot kapott, Stevenson 27,3 milliót. A közhangulatra jellemzően a szavazásra jogosultak 63,3 százaléka nyilvánított véleményt, szemben az 1948-as 53 százalékkal.

*

A republikánus hatalomátvétellel véget ért a Fair Deal. Az „egyszerűbb” élet eisenhoweri ígérete arra utalt, hogy lejárt az ideje mindenféle gazdaság- és társadalompolitikai kísérletnek. Az új rezsim gúnyos mosollyal tért napirendre a két „Deal” felett.

A történelmi távlat tárgyilagos értékítéletre kötelez, amely a Fair Deal-kísérlet mérlegét a Truman személyiségével, akcióival kapcsolatos vélekedések figyelmen kívül hagyásával vonja meg. A kísérlet jelentőségének megítélése szempontjából irrelevánsnak tekinthetők az elnök ambíciói, taktikai manőverei, ezek személyi indítékai. A Fair Dealt önmagában kell vizsgálni, függetlenül a pillanatnyi impulzusoktól, indulatoktól. Természetesen elengedhetetlen a háttér, a politikai erőviszonyok, a terveket és tetteket befolyásoló tényezők ismerete. Ám a vizsgálódás fő feladata a kezdeményezések végtermékének, a Fair Deal teljesítményeinek számbavétele s annak megállapítása, hogy milyen szerepet tölthettek be a társadalom és a gazdaság fejlődésében. A kutatásnak tehát a szubjektív megfontolásoktól, mozzanatoktól elvonatkoztatott eredményt kell feltárnia.

A Fair Deal végtermékét tágan kell értelmezni. Leszűkített kép tárulna elénk, ha csak kvantifikálható adatokkal jellemezhető, illetőleg konkrét eredményeket felmutató tényeket minősítenénk teljesítménynek. A törvényhozás által nem tárgyalt, elakadt előterjesztéseket is teljesítményként kell felfognunk. Ezek vizsgálata arról győz meg, hogy valós problémákra kerestek megoldást. Agyonhallgatásuk, elutasításuk időszerűtlenségüket bizonyítja. Közülük igen sok kiindulópontul szolgált, későbbi fejlemények útját egyengette; következőképpen értéket képviseltek a társadalom és a gazdaság fejlődése szempontjából. A Fair Deal teljesítményei közé sorolandó a New Deal elleni tervezgetések, akciók akadályozása is. A 30-as évek végétől mindinkább erősödő, a háború után megújuló konzervatív koalíció ismételtén készülődött a liberális éra teljesítményei elleni támadásra, a „normális idők” restaurációjára. Nem bontakozott ki általános támadás. A roosevelti vonalvezetés egészét megtagadó koalíció erejét meghaladta egy átfogó offenzíva indítása. Csak részterületeken kezdeményezett támadásra jutott erő (pl. a Taft–Hartley törvény). A „neandervölgyi” tervezgetések, melyek a New Deal építményének lebontását, totális megsemmisítését célozták, nem utolsósorban azért nem realizálódtak, mert a Fair Deal-javaslatok szakadatlan mozgásban tartották a Kongresszust, nemegyszer a közvéleményt is. A koalíció defenzív lépésekre kényszerült, lekötötte energiáját a szövetségi beavatkozás szélesítését előíró elterjesztések elgáncsolása. Az elnöki vétók szintén akadályozták a konzervatív készülődést. Állandó konfliktushelyzetet teremtettek a Fehér Ház és a kongresszusi többség között; hatálytalantásuk erőpróbája a hosszabb távú konzervatív stratégia kidolgozása ellen hatott. A „neandervölgyi” nézetek ismeretében megállapítható, hogy megvalósításuk bármilyen eszközzel való akadályozása pozitív előjelű cselekedet volt: visszafogta a reakciót. Mindaz, ami béklyókat rakott az eszményített múlt visszahozatalát áhító elemek törekvéseire, a tágan értelmezett Fair Deal-teljesítmények közé sorolandó.

Taftéknak azonban számot kellett vetniük azzal, hogy a republikánus törvényhozóknak csak egy része osztja a Fair Deallel szembeni intranszigienciát. Ez a felismerés hozzájárult a Fair Deal konzervatív megítélésének mérséklődéséhez. Egyes kormányjavaslatok vitáin engedelményeket tett az ellenzék. Figyelmet érdemel, hogy csak a New Deal alapozó jellegű teljesítményeit továbbfejlesztő javaslatok kapcsán jött létre kompromisszum. Ez azt bizonyítja, hogy a konzervatívok beismerték: a New Deal a társadalom és gazdaság intézményrendszerének szerves részévé vált, a végbement fejlődés kizárja az 1933 előtti állapotok visszaállítását. Eisenhower kijelentése a Tennessee-völgy Hatóság tevékenységének óhajtott, de lehetetlen privatizálásáról jellegzetes példája volt a beismerésnek. A konzervatívok ugyanakkor következetesen kitartottak amellett, hogy a Fair Deal-célok zöme nem képezheti törvényalkotás tárgyát, ezek nem a New Deal-ben gyökereznek, hanem a szövetségi beavatkozás új kísérletei, s mint ilyenek, elutasítandók.

Truman figyelmen kívül hagyta a konzervatívok érvelését. Ragaszkodott ahhoz, hogy javaslatai a New Deal továbbfejlesztését célozzák. Nem vett tudomást a két „Deal” gyökeresen eltérő háttéréről, az alapjukat képező állapotok különbözőségéről. Ha a Fair Deal-taktika kialakításakor behatóbban vizsgálja a kormány a különbözőségeket, kiderült volna, hogy a roosevelti irányvonalnak nem volt alternatívája a nagy válság másnapján, a társadalom valamennyi rétegének szüksége volt a szövetségi beavatkozás eszköztárára, a 30-as évek elején megvalósíthatónak tűnt az érdekek összhangjának jelszava, s mire eloszlottak az illúziók, már jelentős lépések történtek a New Deal megalapozása terén. Ezzel szemben a Truman-kor-

mány nem gazdasági válság viszonyai között tevékenykedett, a háború utáni rekonverzió lezárultával gyorsan regenerálódott a gazdaság, működését nem zilálta szét a rövid recesszió a 40-es évek végén, nem mutatkoztak össznemzeti érdeket képviselő és a társadalom rétregei egymásrautaltságát jelző törekvések, melyek szövetségi beavatkozást követeltek volna meg. A Truman-rezsim egyik fő tévedése abban rejlett, hogy az elnök és munkatársai a 30-as évekhez képest alapvetően megváltozott állapotok ellenére megvalósíthatónak vélték a „nagy kormány”-konceptiót, holott már az 1946-os foglalkoztatási törvény kapcsán nyilvánvalóvá vált, hogy a konzervativizmus a „korlátozott kormány” ideáját tette magáévá. Irreális feltevés volt, hogy a politikai-társadalmi bázissal nem rendelkező kormány képes lesz sikerre vinni átfogó szövetségi beavatkozásra alapozott programokat.

A Fair Deal mint liberális kísérlet véget ért 1952/53 fordulóján. Am utóélete arról tanúskodott, hogy a két demokrata rezsim reformpolitikája a republikánus retorika ellenére átvészelte a hatalomváltást, teljesítményei és kezdeményezései a jóléti állam építményébe integrálódtak, s a folyamat a társadalom és gazdaság mindenkori viszonyai között fejlődött tovább. Az utóélet elmosta a New Deal és a Fair Deal közötti mesterséges határvonalat, megcáfolván a „neandervölgyiek” szórszálhasogatásának létjogosultságát. A 20. század második felének amerikai gazdaság- és társadalompolitikája a New Deallel kezdődő reformfolyamat egységét és folytonosságát bizonyítja. A Fair Deal a világháború következtében félbeszakadt New Deal továbbfejlesztési kísérlete volt, vállalta a befejezetlen és a fejlődés által napirendre tűzött új reformok útjának egyengetését. E feladatvállalás jelentőségét aláhúzta, hogy a körülmények nem kedveztek a kísérletnek. Paradox módon a Truman-rezsim érdeméül kell betudnunk, amit fentebb egyik fő tévedésének mondtunk. Vállalkozása irrealitásának felismerése ugyanis a Fair Deal feladatát, a „neandervölgyiek” hatalomra jutását eredményezhette volna. Úgy véljük, nem bocsátkozunk történelmietlen spekulációba, ha azt állítjuk, hogy Tafték hatalomra jutása az amerikai társadalmi-gazdasági rendszer nemkívánatos, retrográd fejleményeinek szálláscsínálója lett volna.

Mit hagyott örökül a Fair Deal az utókorunk?

Emlékeztetni kell Roosevelttel 1944. január 11-i kongresszusi üzenetére, amely deklarálta a munkához, élelemhez, ruházathoz, pihenéshez, lakáshoz, oktatáshoz, orvosi ellátáshoz, betegség, baleset és munkanélküliség elleni védelemhez való jogot. A deklaráció időpontja arról tanúskodott, hogy az elnök befejezetlennek tartotta a New Deal alapvető céljainak eléréséért 1933-tól 1939-ig vívott küzdelmet, s a háborút követő évek feladatává tette a harc folytatását. A Fair Deal mérlegét e célokhoz képest kell megvonni, figyelembe véve a megváltozott viszonyokat és belőlük fakadó követelményeket.

A Fair Deal-kísérlet során módosult a háború utáni súlyos visszaesést prognosztizáló elaborátumok figyelembevételével kialakított elnöki üzenetben deklarált első négy cél tartalma. Minthogy nem tört válság az országra, a feltételezett tömeges munkanélküliség leküzdése és az alapvető létfeltételek megteremtése helyett a 30-as évek munkaügyi törvényalkotásával biztosított jogok védelme vált a kormány egyik fő feladatává. A Fair Deal erőfeszítése a Taft–Hartley törvény visszavonása érdekében eredménytelen volt, de a kongresszusi viták végül némi engedményre készítették a konzervatívokat. A háború utáni fejlődés során a szakszervezetek a gazdasági-társadalmi intézményrendszer részeivé lettek, a munkaadók elismerték tevékenységüket. A gyakorlat a tárgyalóasztal mellé, a megegyezés irányába terelte

mindkét oldalt. A kompromisszum keresése a törvény előírta szankciók mellőzésének szándékáról, egyszermind a szövetségi beavatkozás időszerütlenné válásáról tanúskodott.

Egy másik Fair Deal-kudarc, a Brannan-terv elutasítása ellenkező előjelű hatást produkált: erősítette a szövetségi beavatkozás fenntartását. A Kongresszus által elvetett mechanizmus vitája hozzájárult a fennálló gyakorlat szerinti mezőgazdasági ártámogatások állandósításához. A fogyasztói érdekekkel összehangolt termelői támogatási rendszer kialakítása az utódok feladata maradt.

Az állami lakásépítés terén kiábrándítóan alacsony volt a teljesítmény. A Truman-érában mindössze 60 000 lakás épült kormányfinanszírozással. Az 1949. évi lakásépítési törvény hat év alatt 810 000 egység átadását irányozta elő, a teljesítmény tehát a program mintegy 7 százalékát tette ki. A koreai háborút mint a civil szükségletek kielégítését gátló tényezőt figyelembe véve is súlyos volt a lemaradás, amelynek egyik oka az építőiparban érdekelt magántőke kormányzati támogatása volt. Következésképpen a nagy jövedelmű rétegek igényeit kielégítő lakások és irodaházak épültek. A Truman-kormány utódainak teljesítményét aligha dicséri, hogy 1964 júliusáig mindössze 356 000 olcsó bérű lakás épült, vagyis a hat évre előírányzott volumennek tizenöt év alatt alig a fele.⁴³ A New Deal–Fair Deal lakásügyi koncepciói a 60-as évek derekán érlelődtek elismert szövetségi feladattá. 1965-ben létrejött a lakásügyi és városfejlesztési minisztérium.

A társadalombiztosítás terén elért Fair Deal-eredmények hozzájárultak a jóléti állam építményének megszilárdításához. Egyidejűleg egyfajta új, hibás látásmód mutatkozott meg. Noha az országos statisztikai adatok az önelégültség indokolatlanságára figyelmeztettek, kormánykörökben és a közvéleményben uralkodóvá vált a nézet, hogy Amerikában megszűnt a szegénység. A valóság az volt, hogy a legszegényebbek, a szervezetlenek, a marginális rétegek helyzete nem vagy alig változott. A végbement fejlődésből elsősorban a középrétegek profitáltak. A liberálisok előszeretettel beszéltek csendes forradalomról, melynek során a társadalom a vagyon és a jövedelem méltányosabb elosztása felé halad, a kialakuló bőség társadalmának központja az üzletember, aki immár elismeri munkahelyteremtő és szociális kötelezettségeit. A folyamat elemzője volt Adolf Berle Jr., a hajdani agytröszt egyik tagja, aki a nagy korporációk működését vizsgálva kiemelte a menedzserek felelősségteljes tevékenységét, akik – névleg a részvényesek megbízásából – irányítják az üzletpolitikát, képviselik a nagyszámú befektető érdekeit. Az amerikai kapitalizmus fejlődésével együttjáró jelenség: a kistrészvényesek számának növekedése a hibás látásmód egyik forrásává vált. Úgy tűnt, a gazdaság egyes ágazatait uraló oligopóliumok és az általuk foglalkoztatott kisvállalatok, valamint a kistrészvényesek – maga az amerikai társadalom. A tulajdonlás decentralizálódásának állandósulása elfedni látszott a tény, hogy a középrétegek felé tartó mobilitás csak részleges jelenség volt. Az 50-es évek elejének felmérési adatai szerint a lakosság mintegy fele a hivatalos létminimum alatt élt. A társadalombiztosítás körének fokozatos bővítése és juttatásainak növelése nem terjedt ki a minimálisnak minősített keresettel nem rendelkező dolgozói kategóriákra. A legszegényebb és szavukat szervezeten hallatni nem tudó sokasághoz nem jutott el a bőség társadalmának, a jóléti államnak gondoskodása.

Talán a feketék polgárjogi problematikája mutatja legvilágosabban, hogy a Fair Dealt egy megindult folyamat részeként kell vizsgálni. A New Deal az amerikai társadalom és gazdaság alapkérdéseivel küszködött, a polgárjogi problematikára

még nem terjedt ki a szövetségi beavatkozás. Rooseveltt csak a feketék hátrányos megkülönböztetés nélküli hadiipari foglalkoztatásáig juthatott el. A történelmi fejlődés a Truman-rezsim feladatává tette, hogy támogassa a társadalom mély áramlataiban munkáló kérdéskomplexum megoldása felé ható törekvéseket, melyek végcélja a faji gyűlölködés leküzdése, a feketék társadalmi-állampolgári integrációja volt. A Truman-éráé az érdem, hogy a kormány – a liberálisok által ösztönözve – ellentmondásos, kis lépésekkel ugyan, de elindult a nehéz feladat megoldásának útján. Szükség volt az ösztönzésre, mert az elnök (akit a kor egyik kutatója vonakodó liberálisként jellemez) nem akarta kenyértörésre vinni az ügyet a törvényhozásban és a Délel; mindenkor ügyelve az erőviszonyokra, olykor túlzott óvatossággal törekedett a „külön, de egyenlő” doktrína érvényre juttatására. Ezen túl azonban nem ment. Megtette ezt az igazságügyi minisztérium. Tanácsadóként véleményeket juttatott el az illetékes jogi fórumokhoz, rámutatva a szegregációt előíró kikötéseket tartalmazó szerződések alkotmányellenes voltára. Az államok közti közlekedésben és a felsőoktatásban alkalmazott „külön, de egyenlő” gyakorlatot szintén alkotmányellenesnek nyilvánította. 1952 nyarán már kormány-álláspont ítélte el az elemi iskolákban alkalmazott szegregációt. Ezek fontos lépések voltak, továbbfejlesztésük az utódokra várt. Az Eisenhower-kormány hivatalviselése idején, 1954-ben sor került a következő állomásra: a Legfelső Bíróság alkotmányellenesnek nyilvánította az állami iskolák szegregációs gyakorlatát.

A New Deal-től örökölt két kérdéskomplexum, a közegészségügy és a közoktatás fejlesztése terén nem történt előrehaladás a Truman-rezsim alatt, jóllehet főleg az előbbi szükségességét jól dokumentált jelentések tanúsították. Az elnök a hatalomváltás előtt átfogó közegészségügyi bizottsági jelentést adott át utódának. A bizottság kimutatta, hogy az önkéntességen alapuló betegbiztosítás nem elégíti ki a lakosság igényeit, csak mintegy 50 százaléka biztosított; súlyos orvoshiány, túlszűfolt és elavult kórházak, a kutatásra fordított összegek elégtelen volta jellemzi az egészségügy állapotait, megjegyezve, hogy 1952-ben többet költött az ország szobrokra és sírkövekre, mint egészséget szolgáló kutatásokra. A jelentés mintegy 560 000 kórházi ágy létesítését sürgette, vagyis a meglévők csaknem 40 százalékos növelését tartotta szükségesnek, s kiemelte, hogy a fejlesztés kb. 60 százaléka az elmebetegek ápolását szolgálná.⁴⁴ A közoktatásügy szintén a stagnálás állapotában volt a Truman-érában, sőt az állami elemi iskolák száma némileg csökkent. Az ösztöndíjrendszer kiszélesítését, az iskolák számának növelését, a művelődés intézményeinek és a kulturálódás lehetőségeinek fejlesztését sürgető előterjesztések elakadtak a törvényhozásban. A zsákutca okait az elnök által gyakorta hangoztatott lobbyzásnál mélyebben kell keresni. Az államok és a magánintézmények a tevékenységük rovására történő szövetségi beavatkozást vélték felfedezni a kormányjavaslatokban. A hatalomváltás után létrehozott egészségügyi, oktatási és jóléti minisztérium szövetségi szintre emelte a New Deal–Fair Deal e három területét, jeléül annak, hogy a republikánus rezsim nem dezavualta elődei törekvéseit.

*

A Truman-rezsim gazdaság- és társadalompolitikai kísérlete, történelmi távlatból vizsgálva, átmeneti szakasz produktumaként fogható fel. A kísérletezők liberális eszmerendszerben gyökerező célokat tűztek ki, a 30-as években kialakított szövetségi beavatkozás doktrínájának alkalmazására törekedtek, s ezt olyan korban

tették, amely mindinkább közelített a neokonzervatív államfelfogáshoz és politikai gyakorlathoz. Úgy is fogalmazhatnánk: a Fair Deal anakronizmus volt, mert idejét-múlt gazdasági-politikai ideológia talaján fogant, megkésétt célok elérésével próbálkozott, természetes tehát, hogy programjának csak töredéke valósulhatott meg. Effajta értékelés közel állna az ún. revizionista amerikai történetírás szemléletéhez. A „revizionisták” számos vonatkozásban helytálló tényekre mutatnak rá, de ábrázolásukban olykor túlhangsúlyozódnak a negatívumok. Ennek oka abban kereshető, hogy vizsgálódásaik középpontjában az erősen bírált, a hidegháború élezéséért felelőssé tett amerikai külpolitika áll, s ezzel a kritikus szemlélettel nyúlnak az Egyesült Államok második világháború utáni történetének más területeihez is. A kritikai él nem utolsósorban a Vietnam okozta frusztráció produktuma. E tanulmány nem osztja a „revizionisták” szemléletét témája vonatkozásában. Arra az álláspontra helyezkedik, hogy a Fair Deal leválasztható a Truman-rezsim történetének egészéről, s így lehetővé válik a kísérlet fejlődéstörténetéből adódó következtetések levonására. Kifejtett érvei alapján az amerikai társadalom és gazdaság pozitívumaként tartja számon a Fair Deal fejleménysorozatát. Értékkitélete nem a kísérlet közvetlen eredményeire, hanem tágan értelmezett teljesítményeire épül, melyek több vonatkozásban a későbbi fejlődést megalapozó kiindulópontnak tekinthetők. A Fair Deal nem volt anakronizmus. 1945 és 1952 között még nem dőlt el a küzdelem a liberalizmus és a konzervativizmus között. Ebben az átmeneti szakaszban az előbbi még hatott, de már képtelen volt a győzelemre; az utóbbi támadott, de még számolnia kellett ellenfele védekezésével.

JEGYZET

- 1 A rekonverzióra és a foglalkoztatási törvényre l. *Láng Imre*: A gazdaság- és társadalompolitika alapkérdései az Egyesült Államokban, 1945–1946. Világtörténet, 1988. 1. sz. 26–47.
- 2 *Eric P. Goldman*: The Crucial Decade – and After. America 1945–1960. New York, 1960. 55–56.
- 3 *Alonzo L. Hamby*: Beyond the New Deal. Harry S. Truman and American Liberalism. New York–London, 1973. 183–184.
- 4 Truman tanácsadói körére l. *Cabell Phillips*: The Truman Presidency. The History of a Triumphant Succession. New York–London, 1966. 162–165.
- 5 *Broadus Mitchell*: Depression Decade. From New Era through New Deal 1929–1941. New York, 1975. 88.
- 6 *Clifton Brock*: Americans for Democratic Action. Its Role in National Politics. Washington, 1962. 39–40.
- 7 Ez idő tájt tetőzött az atomenergia felhasználásának nemzetközi ellenőrzésével kapcsolatos vita az ENSZ-ben. Az Egyesült Államok javaslata, a Baruch-terv az ellenőrzések ürügyén a Szovjetunióban levő hasadóanyagokra és kutatásokra vonatkozó információk megszerzésére, a szovjet atombombagyártási kísérletek megakadályozására, az amerikai atombombakészletek megsemmisítésének határozatlan ideig való elhalasztására törekedett. A szovjet javaslat általános fegyverzetcsökkentést előíró nemzetközi megállapodás keretében az atomfegyver gyártásának és használatának betiltását, a meglévő bombák megsemmisítését, az atomenergia felhasználásának ellenőrzését, törvénytelen alkalmazásának megtorlását irányozta elő.
- 8 A liberális tábor polarizálódására l. *Hamby*: i.m. 151–168., *Brock*: i.m. 44–55.
- 9 *Phillips*: i.m. 128., 196–197., 200., 210–211. – Truman egy ideig állítólag hajlandó volt az elnöklöltség átgondolására. A későbbiekben tagadta, hogy ilyen értelemben – közvetve – javaslatot tett Eisenhowernek.
- 10 *Harry S. Truman*: Memoirs. Vol. I. Year of Decisions. Garden City, 1955. 512–515., *Robert J. Donovan*: Conflict and Crisis. The Presidency of Harry S. Truman, 1945–1948. New York, 1977. 262–263.

- 11 The Truman Administration: A Documentary History. Ed. by Barton J. Bernstein and Allen J. Matusow. New York–London, 1966. 114–118. — A kormányelőterjesztés a katonai sorozási szerv adatait idézte annak alátámasztására, hogy kritikus az ország egészségügyi helyzete. Ezek szerint 5 millió katonaköteles közül 30 százalék egészségi okokból alkalmatlannak bizonyult; másfél milliót fizikai és szellemi fogyatékoság miatt le kellett szerelni; hasonló volt azok száma, akiket szolgálati idejük előtt szerzett betegség miatt kezelésben kellett részesíteni. Vö. *Truman: Memoirs*. Vol. 2. *Years of Trial and Hope*. Garden City, 1956. 18–21.
- 12 *Truman: Memoirs*. Vol. 2. 1981., *Donovan*: i.m. 333–334.
- 13 *Barton J. Bernstein: America in War and Peace. The Test of Liberalism*. In: *America Since World War II*. Ed. by Jean Christie and Leonard Dinnerstein. New York, 1976. 20–21., *Truman: Memoirs*. Vol. 2. 180–181. — A polgárjogi bizottság kifejező című jelentése (To Secure These Rights) valóságos vádirat volt a feketék jogfosztottsága, üldözése ellen. Egy sor radikális javaslatot tett. Ezek messze túlmutattak az adott időpont realitásain, megvalósításuk szinte teljes szemléletváltozást követelt az amerikai közgondolkodásban.
- 14 Amerika hadba lépése után ugrásszerűen nőtt a farmerek készpénzbevétele: 1942-ben 15,5 milliárd dollárt tett ki, 4,4 milliárddal haladva meg az előző évi értéket. A bevétel 1945-ben 21,6 milliárd, 1946-ban 24,8 milliárd, 1947-ben 29,6 milliárd dollár volt. Az 1948-as érték visszaesés kezdetét jelezte, bár az érték még meghaladta az előző évit. Az agráréxport 1942-ban 1 milliárd, 1945-ben 2,1 milliárd dollárra rúgott. A háború utáni agráréxport 1947-ben tetőzött (3,6 milliárd dollár). Az árszínvonalak aránya 1947-ben volt a legkedvezőbb a farmereknek, ezt követően romlott. *The Statistical History of the United States*. New York, 1976. 482., 493., 489.
- 15 A Wagner Act fontosabb rendelkezései a következők voltak: a munkásoknak joguk van a szervezkedéshez és ahhoz, hogy kollektíven alkudozzanak munkaadóikkal képviselőik útján; a munkaadók nem gátolhatják e képviselők megválasztását, nem alkalmazhatnak kényszer kollektív alkuval, kölcsönös segítséggel vagy védelemmel összefüggő tevékenységgel szemben, nem kötelezhetik alkalmazottaikat vállalati szakszervezethez való csatlakozásra vagy arra, hogy ne lépjenek be a választásuk szerinti munkásszervezetbe.
- 16 A Taft–Hartley törvény legalaposabb elemzését l. *Harry A. Millis and Emily Clark Brown: From the Wagner Act to Taft–Hartley. A Study of National Labor Policy and Labor Relations*. Univ. of Chicago, 1950.
- 17 *Donovan*: i.m. 340., *Truman: Memoirs*. Vol. 2. 28.
- 18 *Donovan*: i.m. 352., 391–393.
- 19 *Goldman*: i.m. 82.
- 20 Az elaborátum részleteire l. *Phillips*: i.m. 197–199.
- 21 *Goldman*: i.m. 83.
- 22 A Wallace-mozgalomra l. *Karl M. Schmidt: Quixotic Crusade* 1984. Syracuse Univ., 1960.
- 23 *Truman: Memoirs*. vol. 2. 28–29., 207–208.
- 24 *Bernstein*: i.m. 22.
- 25 *Cabell Phillips: A Strategy of Go-for-Broke*. In: *The Truman Years. The Reconstruction of Postwar America*. Ed. by Joseph Huthmacher. Hinsdale, 1972. 125–140.
- 26 *Herbert Feis: From Trust to Terror. The Onset of the Cold War*. New York, 1970. 363., *Truman: Memoirs*. vol. 2. 213–215.
- 27 *Brock*: i.m. 79–80., *Hamby*: i.m. 256., 259., 263.
- 28 *The Statistical History of the United States*. 1073. — Roosevelt megválasztásai alkalmával a következő volt a szavazók részvételi aránya: 1932-ben 56,9%, 1936-ban 61%, 1940-ben 62,5%, 1944-ben 55,9%. (Uo. 1071.)
- 29 Wallace 1950 elejétől egyre inkább távolodott pártjától. fokozódott a miszticizmus iránti hajlama. Nyilatkozatban határolta el magát a Progresszív Párt vezetősége döntésétől, amely a Kínai Népköztársaság ENSZ tagságát sürgette és állást foglalt a koreai kérdés rendezése mellett a Biztonsági Tanács közreműködésével. Ezt követően lemondott a pártban viselt tisztségéről. A Progresszív Párt a sorozatos kilépések miatt megszűnt politikai tényező lenni. Az 1952-es elnökválasztásokon még részt vett jelöltje, Vincent Hallinan, de mindössze 140 000 szavazatot szerzett.
- 30 Idézi: *Donald McCoy: The Presidency of Harry S. Truman*. Univ. Press of Kansas. 1984. 166.
- 31 *Bernstein*: i.m. 19., 30–31. — Egy 1951-es kimutatás szeint az amerikai családok 55,6 százaléka a létminimum alatti szinten élt.
- 32 *The Truman Administration: A Documentary History*. 118–120.
- 33 Idézi *J. Huthmacher: Trial by War and Depression 1917–1941*. Boston, 1973. 158.

- 34 A Brannan-terv értelmében egyidejűleg kell a kisfarmert érdekeltté tenni a termelés fokozásában és a fogyasztó számára biztosítani a megfizethető élelmiszerárakat; a piacon elért eladási ár és a kalkulált jövedelmező termelői ár különbségét a kormány által a kisfarmernek fizetett juttatás fedezi, amely többtermelésre serkent; a piacra áramló terméktöbblet a fogyasztói árak csökkenését és a kereslet növekedését idézi elő; a fokozódó kereslet az árak emelkedésének irányába hat; a piac fellendülése előbb-utóbb feleslegessé teszi a kormány juttatásait; a prosperáló gazdaság képes lesz a magasabb termelői áron előállított termékek felszívására.
- 35 *Hamby*: i.m. 279–283.
- 36 Idézi: *Richard E. Neustadt*: Extending the Horizons of Democratic Liberalism. In: *The Truman Years*. 92–93.
- 37 Az elnök ígéretét nem hozták nyilvánosságra. Vö. *Bernstein*: i.m. 23.
- 38 *McCoy*: i.m. 253.
- 39 Az Egyesült Államok Európa-politikájára I. *Láng Imre*: Adalékok a nyugati integráció geneziséhez. *Világtörténet*, 1988. 4. sz. 48–71.
- 40 Idézi *Dean Acheson*: Present at the Creation. My Years in the State Department. New York, 1960. 355.
- 41 Idézi *Phillips*: i.m. 424.
- 42 Idézi *Phillips*: i.m. 427.
- 43 *Bernstein*: i.m. 30., *Robert J. Donovan*: Tumultuous Years. The Presidency of Harry S. Truman 1949–1953. London, 1982. 127.
- 44 *Truman*: Memoirs. Vol. 2. 22., *The Statistical History of the United States*. 82., 79.

BAK BORBÁLA

**A FRANCESCO DATINI NEMZETKÖZI
GAZDASÁGTÖRTÉNETI INTÉZET (PRATO)
HÚSZ ÉVE (1969–1988)**

1988. április 19-én huszadik alkalommal gyűltek össze tudományos konferenciára a világ gazdaságtörténészei a Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet hívására a Firenzétől nem egészen húsz kilométerre fekvő Pratóban.

A tanácskozást szervező intézmény névadója, a reneszánsz jelentős gazdasági vállalkozója, Francesco di Marco Datini 1335 körül született Pratóban és itt is halt meg 1410-ben. Kereskedőként 1373-ban kizárólagos tulajdonosa lett egy avignoni kereskedőcégnek, amely kapcsolatokat teremtett Közép- és Észak-Itálián kívül a német területekkel, Flandriával, Franciaországgal, majd spanyol és levantei kereskedőkkel is. Datini tíz évvel később, miután visszatért Pratóba, firenzei székhellyel kereskedőtársaságot alapított, amelynek révén fokozatosan részt kért egy-egy pisai és genovai vállalkozásban, végül fióktelepeket hívott életre Barcelonában, Valenciában és Mallorcán, 1396-ban egy katalán kereskedelmi társaság alapjait rakta le. Kereskedői tevékenysége mellett Pratóban két textilüzemet és 1398-ban Firenzében egy banktársaságot alapított.

Ahhoz, hogy a Gazdaságtörténeti Intézet névadójának Datinit választották, a toszkán kereskedőnek kétséget kizáróan rendkívül jelentős és itt csupán felsorolt 14-15. századi gazdasági tevékenysége mellett hozzájárult az is, hogy napjainkig fennmaradt szinte páratlan értékű dokumentációs anyaga, levéltára is. Datini kereskedelmi levéltárát, a hatszáznál több üzleti könyvet és a több mint 150 000 levelet az a kegyes alapítvány (Ceppo dei poveri di Francesco di Marco) őrizte meg, amelyre halálakor vagyonát hagyta. Ma a fölbecsülhetetlen értékű forrásanyagot a későgótikus stílusban épült Palazzo Datiniben elhelyezett levéltárban lehet kutatni.

1955-ben, a Datini Levéltár anyagából rendezett kiállítás idején merült fel először Federigo Melisben az a gondolat, hogy a rendkívül jelentős források kínálta lehetőségek kiaknázására szervezett gazdaságtörténeti kutatásokat kellene indítani és a levéltár mellé kutatóközpontot kellene létesíteni. Az elképzelés megvalósítására csak 1968 januárjában kerülhetett sor. Ekkor alapította meg a Palazzo Datiniben Melisnek, a firenzei egyetem gazdaságtörténeti tanszéke tanárának vezetésével a főként Nyugat-Európából összegyűlt, több mint húsz professzor azt a Gazdaságtörténeti Központot, amelyet ma Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet néven ismernek.

A Gazdaságtörténeti Központ munkájának irányítására Fernand Braudel elnöklétével és Melis alelnöklétével Tudományos Bizottságot hívtak életre, amely megfogalmazta az Intézet működésének máig érvényes, legfontosabb alapelveit. A spoletói késő középkorral (az 5-11. századdal) foglalkozó tudományos konferenciákat tekintve mintának, a gazdaságtörténeti kutatásokra vonatkozó tanácskozások, a Tanulmányi Hetek évenkénti összehívásáról döntöttek. Elhatározták, hogy a szakember-utánpótlás nevelése érdekében, ugyancsak évenként az olasz és a külföldi fiatal kutatók részére továbbképző szaktanfolyamokat szerveznek. A tervek

között szerepelt még a hasonló kutatási területen dolgozó intézményekkel való kapcsolatteremtés, valamint az Intézet publikációs tevékenységének megindítása.

Az Intézet működésének 1968-1973 közötti szakaszában igen fontos szerepet játszott Melis. Részt vett az egyes tudományos tanácskozások témájának meghatározásában, előkészítésében és ő vezette a Datini Levéltárban rendezett szaktanfolyamokat is.

A Tanulmányi Hetek vitaindítói, előadásai kezdetben főként a 13-17. századi Nyugat-Európával foglalkoztak. A feldolgozott témák tér- és időbeli határai azonban rövidesen túllépték az eredetileg megállapított kereteket, és a résztvevők körének bővülését követve, a látóhatár egyre tágult. Kelet- és Közép-Európa, Észak- és Délkelet-Európa speciális kérdéseinek vizsgálata után az Európa határain túli területek gazdaságtörténeti vizsgálatára is sor került. A második tanácskozás alkalmával a 18. század végéig tolták ki az időhatárt, majd 1972-ben a 19. és a 20. századot is bevonták a kutatásba. A főként Melis javaslatára megtárgyalt kérdések felölelték a gyapjú-, majd a textilipart és kereskedelmet, a termelékenység és a technika történetét, a bankokat, a beruházásokat és a szállítást.

A szaktanfolyamok során Melis a gazdaság- és ezen belül főként a kereskedelem-történet legfontosabb forrásanyagának feldolgozásával ismertette meg hallgatóit. Paleográfiai szempontú előadásain nemcsak a dokumentumok olvasásával, hanem a tartalmi elemzés kérdéseivel, a források értelmezésével is foglalkozott.

Szervező- és oktatómunkája mellett az Intézet kiadványainak I. sorozatát, a Dokumentumokat is ő indította meg, a 13-16. század gazdaságtörténetére vonatkozó források közreadásával.

1974-től, Melis halálát követően, Braudel vette át az Intézet irányítását. A vizsgált kérdéskörök korszakhatárait még 1973-ban a 13-18. században állapították meg, és az így kialakított időkeretek máig érvényben maradtak. Braudel vezetése idején főként a kutatott témakörök mutattak az előzőekhez képest változást. Az érdeklődés középpontjába az anyagi civilizáció vizsgálata került, és az átfogó kérdések kutatásánál a francia történetírói iskola hagyományai, a történeti és a földrajzi szempontok együttes vizsgálata, kronológiai szempontból a *longue durée* alapulvétele érvényesült. Több elméleti jellegű kérdés megvitatása is szerepelt a programban, de úgy, hogy a tanácskozások mindig a még fel nem tárt területek megismerésére, az új források alapján folytatott kutatásokra is ösztönöztek. Foglalkoztak például a kereslet és a fogyasztás, a fejlődés és az elmaradás európai és Európán kívüli jelenségével, a mezőgazdaságnak a környezet átalakítására gyakorolt hatásával. 1979 után a gazdaságtörténeti témák mellett előtérbe került a társadalomtörténet kérdéseinek vizsgálata is. Braudel irányítása idején vezették be a Tanulmányi Hetek lezáró, a tanácskozáson végzett munkát összegző kerekasztal-megbeszéléseket. Sor került a Melis halálát követően megszakadt szaktanfolyamok új formában való újraindítására is. Ezeken 1978-1987 között a legtapasztaltabb kutatók főként a 13-18. századi európai gazdaságtörténet vitakérdéseit és az ezekkel kapcsolatos kritikai észrevételeiket ismertették.

Braudel helyére, a halálát megelőző esztendőben, 1984-ben a Tudományos Bizottság elnöki tisztére a pratói tanácskozásokon kezdettől jelen levő belga Jan van Houttet választották. 1986-ban átszervezték az Intézet irányítását. Arra törekedtek, hogy a Tudományos Bizottság a legkülönbözőbb történetírói iskolákat, egyéniségeket gyűjtse egybe. Ennek érdekében a Bizottságot kibővítették a vezető európai és amerikai egyetemek tudósaival. Az elnöki tisztet Giorgio Morira, a firenzei

egyetem gazdaságtörténeti tanszéke tanárára, Melis utódára ruházták. A két alelnök, Jean-François Bergier és Peter Mathias pedig a zürichi illetve a cambridge-i egyetemet képviseli.

A szaktanfolyamok programját 1987 óta szorosan a Tanulmányi Hetek vitatémáihoz kapcsolták. Ennek eredményeként a tanfolyamok egyrészt a konferenciákon való aktív részvétel előkészítői lettek, másrészt pedig a különböző generációk közötti kapcsolatteremtést biztosítják. Mind a Tanulmányi Hetek, mind a szaktanfolyamok változatos programja, magas színvonala arra ösztönzi a kutatók jelentős részét, hogy rendszeresen részt vegyenek a Pratóban folyó munkában. Az első tanácskozások óta szinte mind a húsz alkalommal tartott itt előadást vagy vett részt a vitákban például Carlo Maria Cipolla, Arnold Esch, Aleksander Gieysztor, Hermann Kellenbenz, Peter Klein, Michel Mollat, Carlo Poni, Henryk Samsonowicz, Hermann van Der Wee, Jan van Houtte, Valentin Vazques De Prada, Charles Verlinden, Charles Wilson. Magyarországot a tanácskozások kezdetétől éveken keresztül, mint felkért előadók, Endrei Walter, Makkai László és Zimányi Vera képviselték.

Az Intézet folytatja publikációs tevékenységét. Az I. sorozatban megjelenő forráskiadványok mellett a II. sorozat, ha bizonyos késéssel és hiányokkal is, a Tanulmányi Hetek dokumentumait (megjelentek eddig az 1-11., a 19. és a 20. Tanulmányi Héten elhangzott vitaindítók, referátumok, hozzászólások és a kerekasztal-tárgyalások anyagai), illetve Melis műveit adja közre.

Az 1988. évi jubileumi tudományos tanácskozás némiképpen eltért a megszokottól. Az Intézet fennállásának huszadik évfordulóján ugyanis az előadók a 13-18. századdal foglalkozó gazdaságtörténetírás eredményeivel, módszereivel és távlataival foglalkoztak. A megtárgyalt négy nagy témakör közül az első Jacques Dupâquier professzor (Párizs) vitaindítójával a népesség és a család kérdését érintette. Joan Thirsk (Oxford) előadása a mezőgazdaság szakosodásával és különbözőségeivel foglalkozó vitát vezette be. A legnagyobb érdeklődést kiváltó referátumot a városiasodás folyamatáról Paul Bairoch (Genf) tartotta. Peter Klein (Leyden) előadása a kvantitatív módszerekkel és a gazdasági elméletekkel foglalkozott. A tanácskozás iránti érdeklődést jól mutatja, hogy a négy vitaindítóhoz huszonhat felkért előadó kapcsolódott, akiket a részt vevő közel háromszáz történész hozzászólásokkal egészített ki. A 20. Tanulmányi Hetet záró kerekasztal- megbeszélésen a főreferátumok előadóihoz csatlakozó Eric Hobsbawm (London), Jerzy Topolski (Poznań) és Immanuel Wallerstein (Binghamton) vonták meg a viták mérlegét és jelezték a jövőbeni kutatások céljait, lehetőségeit.

JACQUES DUPÂQUIER

NÉPESSÉG ÉS CSALÁD

Az elmúlt húsz év három új kutatási iránya — a francia történeti demográfia,¹ az angol családtörténet és az amerikai demográfiai analízis — a népeesség- és családtörténet reneszánszához vezetett.

Franciaországban történészek és demográfusok eddig kiaknázatlan forrásokat: plébániai és polgári anyakönyveket, regisztereket faggattak és eredményeiket olyan statisztikai táblázatokon érzékeltették, amilyenre a demográfiában még nem volt példa. A 17–18. századi ártörténettel foglalkozó Jean Meuvret a válságkorszakok házassági, születési és temetkezési adatait vette számba. Módszerét Pierre Goubert tette pontosabbá, aki az egyes családokról egy-egy „adatbankcédulát” fektetett fel.² Louis Henry genealógiák segítségével a népszaporulatot vizsgálta és a levéltáros Michel Fleury-vel kidolgozta a polgári anyakönyvek tudományos feldolgozásának módszerét, melyet 1958-ban egy normandiai falu, Croulai, majd még másik negyven falusi közösség életének leírásában gyümölcsöztethetett.³ Ily módon sikerült reprezentatív képet alkotni az 1670–1829 között élt francia agrárnépeességről. 1963-ban Marcel Reinhard vezetésével létrejött a Société de démographie historique (Történeti Demográfiai Társaság). A további kutatások a népeesedés, városi lakosság, a betegségek történetét tárták fel.⁴

Henry módszerét Angliában a családtörténész Peter Laslett kamatoztatta. 1964-ben E.A. Wrigley-val közösen megalakította a Cambridge Group for the History of Population and Social Structure (Népeességtörténeti és Társadalmi Struktúra Kutatócsoport) intézetét. Wrigley is egy egyházközség történetét dolgozta fel, s ekkor derült ki, hogy az angol anyakönyvi anyag sokkal szegényesebb, mint a francia, olasz vagy spanyol. Gazdagabb forrásnak bizonyultak a névjegyzékek. Laslett ezek alapján állapította meg, hogy a „nukleáris család” (apa, anya, gyermekek) Angliában már jóval az ipari korszak előtt általános volt. A jelenség elterjedését vizsgáló 1969-ben a családstruktúráról rendeztek nemzetközi kollokviumot Cambridgeben.⁵ A francia, japán, szerb és a gyarmati Amerikával foglalkozó kutatások azt mutatták, hogy ezeken a területeken is a kiscsaládi szervezet (nukleáris típus) volt az uralkodó. Az amerikai Lutz Berkner cáfolta ezt a véleménye szerint elsietett következtetést: a névjegyzékek ugyanis nem adnak pontos felvilágosítást a család nagyságáról s a családi ciklus csak egy szeletére világítanak rá.

A demográfiai metódusokat amerikai kutatók tökéletesítették.⁶ Princetoni tudósok a termékenység mutatóit dolgozták ki egy „természetes közösség”, a hutteriánus szekta vizsgálata alapján. Itt indult meg 1975-ben a *Journal of Family History* (Családtörténeti Szemle). Louis Henry agregatív („összeszámláló”) módszerrel készítette el az 1740–1829-es időszakot mutató életkor-piramisokat és halálozási táblázatokat. Wrigley és R.S. Schofield az amerikai Ronald Lee retroprojekciós („visszavetítő”) módszerét használva már szélesebb időhatárt — 1541–1871 — választott, kapcsolatot keresve a gazdasági és demográfiai sorozatok között.⁷

Elhangzott a pratói Datini Intézet XX. „A gazdaságtörténet módszerei, eredményei és jövője (13–18. század)” című konferenciáján. (Prato, 1988. április 19–23.)

Ezek a múlt legfontosabb eredményei. Tanulmányomban először – gazdasági és társadalmi összefüggéseik keretében – a módszertani kérdésekkel, a demográfiai fejlődéssel és annak törvényeivel foglalkozom, majd a család és a szexualitás történetére térek ki, szem előtt tartva ezek kulturális vonatkozásait is.

Ami a módszert illeti, az agregatív analízis és a modellek kialakítása inkább demográfusi, mint történelmi feladat. Történelmi szempontból a legjelentősebb lépés a családrekonstrukció volt, amely a hosszirányú generációs elemzéseknek – szaporodás, halálozás, házasságkötések – adott lökést a hagyományosabb keresztmetszeti kutatásokkal szemben, amelyek egy meghatározott pillanatot ragadnak ki és vesznek szemügyre. Ez a módszer egyrészt „számszerűbb” tette a történelmet (hiszen kvantitatív elemzésekkel eladdig csak birtok- vagy pénztörténelmi kutatásokban találkoztunk); másrészt pontosabb megfigyeléseket tett lehetővé a társadalomtudományokban, azaz egy olyan rendszert vezetett be, amely korábban a természettudományok sikeréhez vezetett); végül pedig utat nyitott a mikroanalízis, azaz a népesedés és család aprólékos, „mikroszkopikus” vizsgálata számára. Sokan lekicsinylik e módszer jelentőségét, holott a családrekonstrukciós vizsgálat kialakítása tanulságokban gazdag kutatások és kudarcok eredménye volt. A hivatalos statisztikai adatokkal semmit sem lehetett kezdeni: ezért fordult a figyelem a plébániai anyag felé. Ez újabb nehézségek forrása volt, mert ahhoz, hogy „klasszikus” arányszámokat tudjanak számítani, speciális programokat és számítási módokat kellett kidolgozni. A történelmi demográfia tehát nem a pusztán „modern” demográfia egyik ága, mert nem annak forrásaival és módszereivel él.

A kutatások eredményeképp az 1800 előtti demográfiai fejlődés egyre világosabban áll előttünk. N. J. Biraben az 1500–1739 közötti majdnem másfél évszázadra vonatkozólag vizsgálta a francia népesség alakulását.⁸ A mai határokat véve alapul, a francia lakosság száma a 16. századtól igen magas volt, az európai népesség 16–18%-át tette ki, ami magyarázatul szolgál arra, hogy XIV. Lajos és Napóleon oly sok koalíció ellen tudott folyamatosan seregeket kiállítani. A másik meglepetés a korai – az ipari forradalmat megelőző! – demográfiai növekedés: hosszú stagnálás után a 17. század elején, jóval a gazdasági fejlődés előtt nagyarányú szaporodás indul meg. Felülvizsgálatra szorul tehát a gazdaság és a népesség kapcsolatáról és a „take-off” mechanizmusáról kialakított korábbi kép!

év	millió lakos
1550	18-21
1650	19-22
1700	22-23
1750	24,5
1790	28,5

Wrigley és Schofield⁹ még látványosabb fejlődést mutatott ki Angliában, ahol a lakosság száma 1541 és 1656 között majdnem kétszeresére – 2,8 millióról 5,3 millióra – nőtt. A növekedés ritmusa egyenetlen, de nagyobb visszaesésektől mentes volt. Visszaesés csak 1686 táján következett be, amikor a népesség száma átmenetileg 4,9 millióra csökkent, de azután ismét állandóan – a 18. század végén a franciánál jóval erőteljesebben – emelkedett:

év	millió lakos
1541	2,8
1656	5,3
1686	4,9
1726	5,4
1751	5,8
1801	8,7

A kontinens egészére nézve a legújabb táblázatok (C. MacEvedy – R. Jones¹⁰) a következő számadatokkal szolgálnak:

Év	Bíraben	Az Uralig	A mai szovjet területek nélkül
1500	67	81	69
1600	89	100	85
1650	–	105	88
1700	95	120	100
1750	111	140	114
1800	146	180	144

A 16. században a növekedés egész Európában mérsékelt: 12% (Skandinávia) és 56% (Brit szigetek) között mozgott. A 17. század első felében ez a tendencia folytatódott Észak-Nyugaton, míg Közép-Európában a harmincéves háború, Délen a pestis tizedelte meg a lakosságot; de ezután 1700-ig itt is megindult a gyarapodás. 1700–1750 között a népesség Németalföld kivételével mindenütt egyenletesen nőtt; a két szélsőség a Balkán (ahol a népszaporulat aránya 31%-os volt) és Skandinávia (25%). 1750-től demográfiai hullám volt egész Kelet-Európában és Írorszáiban. A MacEvedy-Jones táblázat szerint:

ország	népesség 1700-ban	1800-ban	növekedés %
	millió lakos		
Finnország	0,3	0,8	167
Svájc	1,25	5,5	40
Románia	2,5	1,75	120
Magyarország	1,5	3,25	116
Írország	2,5	5,25	110
Belgium	1,75	3,25	86
Jugoszlávia	2,75	4,75	73
Svédország	1,5	2,5	67
Bulgária	1,25	2	60
Nagy-Britannia	6,75	10,75	59
Norvégia	0,6	0,9	50
Lengyelország	6	9	50
Csehszlovákia	4,5	6,75	50
Görögország	1,5	2,25	50
Olaszország	13	19	46
Spanyolország	8	11,5	44

ország	népesség 1700-ban	1800-ban	növekedés %
	millió lakos		
Svájc	1,25	2,75	40
Portugália	2	75	38
Németország	13	18	38
Franciaország	22	29	32
Dánia	0,8	1	25
Ausztria	2,5	3	20
Németalföld	2	2	0

Az európai népesség 1500–1800 közötti növekedésének bizonyos önszabályzó mechanizmusa volt (vagy kellett, legyen!). Ha ugyanis semmiféle kapcsolat sem lenne a népesség száma, a születések és halálozások között, a lakosság kihalna, vagy túlságosan felduzzadna. Az önszabályozást olyasféléképp kell elképzelnünk, hogy amikor a népesség száma magas, a születések száma csökken, vagy a halálozásoké nő. Sok történész és demográfus Malthus nyomán úgy véli, a halálozások száma a meghatározó. Az európai népesség azért nem nőtt rohamosan a középkor végétől a 18. század közepéig, mert a mezőgazdaság nem tudott a nagyobb számú lakosság számára többletet termelni: minden növekedés tehát az életszínvonal süllyedését eredményezte, utat nyitva betegségeknek, ragályoknak, de legfőképp az éhínségnek. J. Meuvret élelmiszerválság-elmélete is a malthusi koncepció jegyében fogant: sűrűn lakott országokban a rossz termés áremelkedéshez, éhezéshez, az járványokhoz és a népesség óriási pusztulásához vezet; de minthogy válságkorszakban kevesebb a házasság és az újszülött is, a krízis egyfajta tisztítóerő, amely a népesség számát a gazdaságilag ésszerű szintre csökkenti.

Ezt az elméletet kezdettől fogva támadták. A demográfiai táblázatok azt mutatják, az alacsony népességű 17. században nagyobb volt a halálozási arány, mint száz évvel később, amikor pedig – a malthusi elmélet értelmében – a népesség túlzott szaporodását lett volna hivatva ellensúlyozni! A „túlnépesedés” fogalma is vitatható: ha pl. Franciaországot túlnépesedettnek tartjuk, a népfőlöslég az elvándorlás csatornáin is levezetődhetett volna; ugyanakkor tudjuk, hogy nagyobb migrációra nem került sor. Wrigley és Schofield hasonló eredményre jutott: a népességszaporodás következményeként csökkenő fejenkénti jövedelem nem jár szükségszerűen a halálozás hirtelen emelkedésével: az a fordított viszony tehát, melyet a bérek és a halálozási arány mozgása között feltételeznek, erőltetettnek bizonyult. Annyi mindenesetre igaz, hogy a növekvő, és különösen a városokba zsúfolódó népességnek szembe kell néznie az egy főre jutó élelmiszerezadg csökkenésével és drágulásával, és a járványokkal, amelyek a magas népsűrűségű területeken különösen pusztítókká válhatnak. Nem a halálozás, hanem a házasságkötések és a gyermekáldás számszerű változása határozza meg tehát a népesség nagyságának alakulását. A nagy válságokat mindig a házassági kedv fellendülése követi, s a demográfiai hullám egyenlíti ki a veszteségeket.

Malthus vetette fel azt is, hogy a népszaporulatnak tudatos szabályozói is vannak, s ez az elmélete igen termékenynek bizonyult. A paraszti társadalmakban a házasság a szó szoros értelmében fészekalapítás, amihez önálló kis birtokra, parcella földre van szükség. Amíg ehhez nem jutottak hozzá, a fiatalok családi vagy cselédi függésben éltek az apai vagy földesúri birtokon. Birtok és család szoros kapcsolatban állt egymással, és ameddig a hagyományos birtokszerkezet, öröklés és vásárlás volt

érvényben, a népszaporulatot a birtokpolitika is szabályozta. A birtok híján házasodni nem tudó legények és hajadonok ugyanakkor „népességtartalékot” képeztek, akik előtt nyitva állt annak a lehetősége, hogy családot alapítsanak és az előregedett vagy kihalófélben lévő népességet megújítsák. Ez adhat részben magyarázatot arra a jelenségre is, hogy a válságok után a népszaporulat hirtelen felível. A fellendülésnek és megújulásnak persze megvoltak a határai: ha a népesség 30–50%-a elpusztult, a veszteség csak egy emberöltő múltán állt helyre. A természeti csapások és háborúk nemcsak a lakosságot tizedelték meg, hanem a gazdasági rendszer egészét érintették: a parlagon hagyott, elgazosodott földeken mindent előlről kellett kezdeni, ha éppen akadt elegendő ember, hogy a földet újból művelés alá fogja.

A kérdés mármost az, hogy ez a szabályozórendszer, amely a 17. század válságának elmélyülését sikeresen meggátolta, miért nem lépett automatikusan működésbe a 18. századi demográfiai hullám idején?

A 18. századi népességnövekedés okát egyesek a mezőgazdasági forradalomban, mások az orvoslás, az egészségügy, a higiénia fejlődésében vélik megtalálni, a kultúrtörténészek pedig néhány évvel ezelőtt az érzelmek és érzékenység megváltozására hívták fel a figyelmet.¹¹ E nézetek egyike sem állja ki a valóság próbáját. Ma már Anglia esetében sem beszélünk „agrárforradalomról”,¹² legfeljebb bizonyos földesúri újításokról; az pedig, hogy a gabona ára hirtelen magasba szökött és állandóan emelkedett a 18. század folyamán, éppen ellenkezőleg annak a jele, hogy a mezőgazdasági termelés nem tudott lépést tartani a népesség szaporodásával, és hogy a demográfiai hullám jócskán megelőzte a gazdasági fellendülést. Meglehet, hogy az orvosok mind jobban és jobban megközelítették és leírták a betegségek mibenlétét, gyógyítani azonban továbbra sem tudták őket; az oltás pedig túl későn kezdett elterjedni ahhoz, hogy egy korábbi népszaporulat segéd-eszközének tartsuk.¹³ Végül pedig az, hogy az anyák nagyobb szeretettel dédelgették kicsinyeiket az érzelmes rokokóban, mint a rideg klasszicizmusban, legfeljebb egy szűk és a paraszti társadalomtól igen messze eső rétegre áll.

A demográfiai hullám, valljuk meg, nagyon rejtélyes. Annál inkább, mert világszerte állunk szemben: ugyanebben a száz évben – 1700–1800 – Kína lakossága 120%-kal, 150-ről 330 millióra emelkedett, Észak-Amerikáé 2-ről 5, Dél-Amerikáé 10-ről 19 millióra! Ez az egyetemes növekedés az emberiség neolitikumban megkezdődött biológiai terjeszkedésének hosszú folyamatába illeszkedik; ám az még mindig magyarázatra vár, miért gyorsult fel oly hirtelen egy sokáig tartó „hullámvölgy” – amikor a Föld lakóinak összlétszáma hosszú ideig kb. egy milliárdnál látszott megállapodni – után a 18. század elején? Valószínű, hogy ebben az időben a halálozási arány csökkent, noha nagysága nehezen becsülhető, mert efféle statisztikai kimutatásokat éppen csak a tárgyalt korszakban kezdtek el készíteni. Néhány kísérlet már történt az életkor kitolódásának és a halálozási arány ingadozásának meghatározására. S Peller az uralkodóházak tagjainak életkorát tanulmányozta: a 16. századi férfiak várható átlagéletkora 32,1, a nők 36 év volt; a 17. század megkurtította a hosszú élet reményét, mert a férfiak csak 28,1, a nők 33,7 nyarat láthattak; a 18. században viszont már 36,1 illetve 38,2 év volt az átlagos. T.H. Hollingsworth hasonló vizsgálatot végzett az angol arisztokrácia körében és megfigyelte, hogy a halálozási arány 17. századi nagymérvű növekedése egy évszázaddal később jelentősen visszaszorult, az 1750 és 1774 között született nemzedék átlagéletkora pedig már igen látványosan megnőtt. Mindenesetre a halálozási arány kismértékű – 40–37 ezrelék – csökkenése is elegendő volt ahhoz, hogy Európa

lakossága 95 millióról 111 millióra növekedjék, anélkül, hogy bármiféle agrár- vagy orvosi „forradalomról” kellene beszélnünk! Tagadhatatlan, hogy a 18. században nagy változások mentek végbe a mezőgazdaságban: a kukoricatermelés egész Dél-Európában elterjedt, a burgonya Észak jellegzetes növényévé vált; a parlagon hagyott területeket is művelés alá fogták, szűzföldeket törtek fel; a gabonát jobb körülmények között tárolták. Nagyarányú útéptítés folyt mindenütt, ami az élelmi-szer-kereskedelmet is megkönnyítette. A mezőgazdasági technika azonban a középkor óta változatlan volt. A földművest a szükség hajtotta, hogy, bár hagyományos módon, de mind többet termeljen. A preindusztriális társadalmakban tehát a népességnövekedés az a független változó, amely a mezőgazdaság fejlődésére ösztönzőleg hat. A művelés tökéletesítésére csak akkor van szükség, ha nagyobb számú lakosságot kell eltartani.

A történeti demográfia problémaköre elválaszthatatlan a mostanában igen divatos történeti antropológiától. A hajdanvolt házassági és szexuális gyakorlat tanulmányozását éppen a demográfiai kutatások vetették fel. A törvénytelen születések és a házasság előtti terhesség (azaz, amikor a gyermek a házasság első nyolc hónapjában jön világra) vizsgálata során egyes történészek arra a megállapításra jutottak, hogy a 17. században szűziesen szigorú erkölcsű emberek éltek. Ez heves vitát váltott ki az „általános jóerkölcs és önmegtartóztatás” hirdetői és cáfolói között. A szexualitás kutatása itt kezdődött.

Valamennyi demográfiai mutató közül a népszaporulat adatai a legmegbízhatóbbak és a legjobban ismertek. A népszaporulatra vonatkozó kutatások az Henry és Fleury vágta úton haladnak tovább. Módszerükkel – egy-egy közösség, falu, egyházközség keresztelési, házassági és temetkezési adatainak összegyűjtése és rendszerezése – úgyszólván matematikai ponossággal állapítható meg az anya életkora az egyes születeknél, a házasság és az első, valamint az összes többi szülés között eltelt idő, és a „teljes családban” élő anya (aki 45. életévét házasságban töltötte be) életkora az utolsó szülése idején. Több mint 600 effajta felmérés készült az elmúlt években, többségében francia területen (Croulai, Meulan, Vexin, Rouen), de Belgiumban, Angliában, Németországban, Olaszországban, a skandináv országokban, valamint Genfben is. Úgy látszik, a gyermek valóban áldás volt a régi időkben. A gyermekáldás szabályozásának legalábbis semmi nyoma. Az utódok számát nem akarták korlátozni, az anyák átlagéletkora az utolsó szülésnél 1750 előtt 40 év körül mozgott (szélső értékek: Arden (Anglia): 37,8 év, Bagneux (Franciaország): 41,9 év). Ilyen körülmények között a népesség – a halál 17. századi nagy kaszálása idején is – hatalmas mértékben növekedett volna! A születek számadatait tekintve ugyanis egy húszévesen férjhez ment asszony 45 éves koráig legalább nyolc gyermeknek adott életet. Ha a csecsemőhalandóság (születesenként 1-2%) és a korai özvegyesség veszteségeivel számolunk, családonként hat gyermek marad; ha ezeknek csak a fele éri meg a felnőttkort és köt házasságot, egy pár helyébe akkor is (legalább) három gyermek lép. Ez nemzedékenként 50%-os növekedést jelent, azaz, egy évszázad leforgása alatt a népesség megháromszorozódhat. Hogy ez nem így történt, annak oka a demográfiai növekedés „önfékező mechanizmusában”: a kései házasságban rejlik.

A történészek egészen az 1950-es évekig úgy képzelték, hogy a régi európai társadalmakban a korai házasságkötés szokása dívott, bár sok fiatal egyáltalán nem alapított családot. Ezt a felfogást már az első családrekonstrukciós kimutatások (E. Gautier, L. Henry, P. Goubert) megcáfolták. J. Hajnal hívta fel a figyelmet a Nyugat-

és Kelet-Európa közötti különbségre: a házasulandók életkora Nyugaton (már az első házasságkötéskor is) magasabb, mint a Leningrád–Trieszt vonaltól keletre, ahol a serdülőkori házasság volt gyakori. Nyugaton a 15–50 év közötti nőknek csak 45–50%-a, míg Keleten 60–70%-a volt férjhez.

E megfigyelés következményeit Pierre Chaunu vonta le: azokban a társadalmakban, amelyekben a népszaporulat a törvényes házasságokból született gyermekeken alapszik, a házasodási életkor kitolása a társadalom önreproduktív képességét csökkenti. „Az Ancien Régime házassági életkor-struktúrája átlagosan 6-7 évvel kurtította meg a házaseletet. A klasszikus Európa fegyvere a fogamzás ellen a menyasszony kora volt.”

A kései házasság azért lehetett a népszaporulat leghatásosabb szabályzója, mert a házasság az Ancien Régime társadalmában egyetemesen elismert és tiszteletben tartott intézmény volt, ezért a házasságon kívül született gyermekek száma — legalább a 18. század közepéig — alacsony maradt. M. Flinn 1981-ben készített statisztikai táblázatából kiderül, hogy a törvénytelen születések aránya Spanyolországban átlagosan 5,4%, Skandináviában 3,8%, Franciaországban 2,9%, Angliában 2,6%, Németországban pedig csupán 2,5% volt. Ezek az adatok különböző — városi illetve falusi — környezetből származó mintavételek összesítéséből származnak, ezért nem világítanak rá a falu és város közötti eltérésekre, holott a törvénytelen születések száma a városokban sokkal magasabb, mint vidéken. Franciaországban például 1750 előtt a házasságon kívül született gyermekek aránya vidéken az 1%-ot sem érte el, míg Strassburgban 1710–1729 között 10,7% volt. Peter Laslett „Fattyútörténet” című 1980-ban megjelent munkájának adatai szerint Angliában és Wales-ben a törvénytelen gyermekek száma a 17. század elejéig nőtt, utána 50 éven keresztül csökkent, majd ismét felfelé ívelt:

év	törvénytelen gyermekek aránya %-ban
1560	1,9
1600–1604	3,4
1655–1659	0,9
1750–1755	3,1
1795–1799	5,1

J. L. Flandrin többször hangot adott annak a véleményének, hogy a reformáció és az ellenreformáció hirdette önmegtartóztatás és „szexuális fegyelem” nem befolyásolta a törvénytelen kapcsolatok alakulását. A házasság előtti érintkezés vizsgálataiból azonban éppen az derül ki, hogy a vallási előírásokat mindenütt nagy tiszteletben tartották: A 18. század első felében a francia falvakban a házasság első nyolc hónapjában született utódok aránya 6,7%; 12 német községben 13,4%; 77 angol faluban 1550–1700 között 20%, de ez a viszonylag magas szám annak köszönhető, hogy angol szokás szerint a fiatalok már az eljegyzés után együtt élhettek.

Mindent összevéve, az 1750 előtti európai népességnek csupán 5%-át tették ki a törvénytelen gyermekek! Ez annál figyelemreméltóbb, minthogy fogamzásgátló módszereket — a prostituáltakat kivéve — alig ismertek, és a termékeny korban lévő (15–45 éves), de „pártában maradt” nők (hajadonok, vénlányok, özvegyek) aránya igen magas volt.

Hogy pontosan hányan lehettek, azt csak találgatni lehet: a halálozási listákon ugyanis ritkán említik az elhunyt családi állapotát. Az özvegyek esetében az elvándorlással is számolni kell: a magányos emberek mindig is hajlamosak voltak a városokba húzódni. Az újra nem házasodott özvegyek száma a francia városok többségében 20% felett, vidéken 7-8,5% volt.

A menyasszonyok átlagéletkora az első esküvő idején a következőképpen alakult 1750 előtt:

ország	év
Franciaország	24,6
Belgium	25
Anglia	25
Németország	26,4
Skandináv országok	26,7

A házastársak között nem volt nagy a korkülönbség. XIV. Lajos alatt a Párizs környéki községekben 100 férj közül csak 22 volt sokkal idősebb, 73 egyidős, 5 férj pedig fiatalabb feleségénél. Ugyanekkor az arisztokrácia és a nagypolgárság szokásai igen eltérőek voltak: a francia hercegi családokban a férfiak 25 és fél, a nők 20 éves korukban kötöttek házasságot. A városokban később házasodtak: a 18. század eleji Lyonban a férfiak 29, a nők 27 és fél évesen. Vidéken a menyegzői átlagéletkor rendszeren valamivel alacsonyabb, különösen ott, ahol a fiatal pár egy fedél alatt lakott a szülőkkel.

A korai felnőttelődés miatt a házasságok ritkán tartottak tovább húsz évnél; ezért sokan házasodtak meg újból. A 17. század második felében 1000 házasságból 720 esetben hajadon leány és nőtlen ifjú kelt egybe, 129-et özvegy férfi és hajadon, 75-öt özvegyasszony és nőtlen férfi kötött, 76 esetben pedig két özvegy talált egymásra. A férfiak könnyebben nősültek meg másodszer is:

Az özvegyen maradt férfi életkora, újránősülés %-ban

20–29	80
30–39	72
40–49	52

Az özvegyasszony életkora, férjhezmenés %-ban

20–29	67
30–39	46
40–49	20

Ezeknek a kutatásoknak a fényében az európai családtörténet sem látszik már oly problémamentesnek, mint száz évvel korábban, amikor F. Tönnies megállapította, hogy a patriarchális nagycsalád a gazdasági változások következtében fokozatosan kiscsaláddá alakult át. A család szerkezete és nagysága állandó változásban és mozgásban van, még ott is, ahol a nukleáris kiscsalád típusa a domináns. Ezért nehéz a családokat osztályokba sorolni: úgy a Le Play-féle „nukleáris modell – fészekcsalád – kommuna”, mint Laslett négyes felosztása – nyugati, közép-nyugati, mediterrán és keleti típusú család – is az uralkodó családmoddelt írja le, amely nem zárja ki más típusok egyidejű jelenlétét. Laslett szerint a nyugati típust a kései

házasság és nukleáris család, a közép-nyugati a fészekcsalád gyakorisága, a mediterrán a leányok korai férjhezmenetele és a polinukleáris – „többközpontú” – család, a keletit pedig a serdülőkori házasság és az együttélő nemzedékek jellemzik. Nukleáris kiscsaládok vagy kiterjedt „nemzetségek” azonban, igen változatosan, mindegyik típusban fellelhetők.

A történeti demográfia a népesség-, az antropológia a családtörténetet újította meg. A szemhatár kitágult, ám máris féltő, hogy az új tudományágak túlságosan szűk területre specializálódnak. A falumonográfiák és a társadalom peremén élő rétegek (örültek, koldusok, homoszexuálisok, bűnözők) vizsgálata került előtérbe az átfogó igényű kutatások rovására; azok a jelenségek, amelyek nagyobb egységekre, teljes népcsoportokra, a lakosság egészére jellemzők, figyelmen kívül maradtak. A modern kutatás szem elől veszi az emberi jelenség egységét és társadalmi dimenzióit. Az új társadalomtörténet megírása tehát még várat magára. Amennyiben ezen a társadalmat alkotó csoportok és kölcsönös kapcsolataik történetét, vagy még inkább, a társadalom szerkezetét alakító tényezők összességét értjük, igencsak hiányoljuk a történeti szociológia létét, amely a hagyományos társadalmak szerkezetét és működését korunk ideológiái, előítéletei és divatszempontjai nélkül elemezné, és olyan alapvető kérdésekre adna választ, mint amilyen az elvándorlás, a város és vidék kapcsolata, a beilleszkedés, a házassági stratégiák, a hatalom és tudás átadása, a nemzedékek, stb. problémája.

A magát dialektikus materialistának nevező marxista történetírás elvben érdeklődést kellett volna mutasson a kulturális és demográfiai tényezők iránt is, hogy a társadalmi jelenségek teljességét magyarázni tudja. Ezzel szemben pusztán a gazdaság működését elemezte, amely, felfogása szerint, a történelem „alapját” képezi: erre rakódnak lépcsőzetesen a társadalmi és kulturális „felépítmény” szintjei. Ezt az elképzelést néhány nem marxista történész is osztja, akik a társadalom történetét az anyagi műveltség függelékeként kezelik.

A történeti antropológia megpróbálta kiszabadítani a társadalomtörténetet ebből a dohos börtöncellából. Nemcsak az anyagi, a kulturális javakat is osztályozta, az írni-olvasni tudástól a könyvforgalomig, a nevelési szokásoktól az életvitel különböző módjait. Ez az igen termékenynek bizonyuló kutatás gazdagíthatja, de nem helyettesítheti a társadalomtörténetet. Letűnt társadalmak esetében a történészeknek az a kísérlete sem vezethet eredményre, amely a társadalmiságra, a csoporttudatra helyezi a hangsúlyt: az egyszerű emberekről hallgatnak a források, az uralkodó csoportok fennmaradt dokumentumai pedig csodálatra méltón könnyű lelkiismerettel siklanak el a társadalmi különbségek és feszültségek léte felett. Milyen volt hát az alávetettek „csoporttudata”? Áruklod(hat)nak-e erről pl. a felkelések? A forradalmakat csakugyan az osztálygyűlölet szülte volna? 1793 forradalmárai már 1788-ban is forradalmárok voltak? S ha nem, az összetartozás miféle jeleit mutatták korábban?

Végül, de nem utolsósorban, a szociológia és gazdaságtörténet eredményei a társadalomtörténetírás előtt is magasabbra állították a mércét: olyan új kérdéseket kell megválaszolnia, mint a csoportok termelékenysége és önmaguk újratermelése, azaz egységben kell látnia a társadalom egész anyagi, demográfiai és erkölcsi kapcsolatrendszerét.

A történeti demográfia és különösen a családrekonstrukciós módszer új útra vezetheti a társadalomtörténetet. A családrekonstrukció a társadalomtörténet egyik ága: a demográfus-történész, aki fáradságos munkával újból életre hív rég

elporladt családokat, élő kapcsolatot teremt a „nagy történelem” elfeledett szereplőivel: egyszerű emberekkel, akiknek egykorvolt élete, s ezen keresztül minden emberi létezés alapja: a születés, a szerelem, a gyermeknemzés és a halál feltárul előtte. A történész osztozik az újra élte keltett emberek örömeiben és fájdalmaiban, majd a vérbő egyéni és családi sorsokat ismét arc nélküli számok, hűvös statisztikai adatok mögé szorítja, amelyek azonban egy egész nép életéről és haláláról adnak számot. A módszer hátránya, hogy nem tudja megragadni a társadalmi változás dinamikus folyamatát; nem tudja érzékeltetni, hogyan alakult a hagyományos, mozdulatlan, jórészt paraszti társadalom modern, mobilis, városi társadalommá.

A választ talán a történészek adhatják meg egy régés-régi segédtudomány, a genealógia segítségével. Az uralkodócsaládok genealógiáját már megírták; más társadalmi rétegekre vonatkozóan semmiféle hasonló kezdeményezés nem történt. Igaz, a genealógiák egy nemzet életének nem „reprezentatív mintái”. Olyannyira nem, hogy a felmenők vizsgálata természetesen mindig azon családok kutatására fog szorítkozni, amelyek igen termékenyek, nagyszámúak és hosszú életűek voltak. A leszármazottak esetében viszont más a helyzet: itt van remény „reprezentatív mintavételre” és a történeti demográfia és antropológia eredményeinek felhasználására. E lehetőségek megvitatása azonban már egy másik tanulmány lapjaira tartozik.

Fordította: Sághy Marianne

JEGYZETEK

- 1 *Jacques Dupâquier*: Pour la démographie historique. Paris, 1984
- 2 *Pierre Goubert*: Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Paris, 1960
- 3 *Étienne Gautier-Louis Henry*: La population de Croulai, paroisse normande. Étude historique, Paris, 1958
- 4 *J.N. Biraben*: Les homes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. Paris, 1975–76; *J. Dupâquier*: La population rurale du Bassin parisien à l'époque de Louis XIV. Paris-Lille, 1979; *J.P. Bardet*: Rouen aux XVII–XVIIIe siècles. Les mutations d'une espace social. Paris, 1983; *J. et M. Dupâquier*: Histoire de la démographie. Paris, 1985
- 5 *P. Laslett-R. Well*: Household and Family in Past Time. Cambridge, 1972; *R. Well-P. Laslett-J. Robin*: Family Forms in Historic Europe. Cambridge, 1983; *A. Burguière-Ch. Klapisch-M. Segalen-F. Zonabend*: Histoire de la famille. Paris, 1986
- 6 *A.J. Coale*: Estimates of various Demographic Measures through the Quasi-Stable Age Distribution. In: Emerging Techniques in Population Research, Milbank Memorial Fund, 1963; *A.J. Coale-P. Demeny*: Regional Model Life Tables and Stable Populations. Princeton, 1966
- 7 *E.A. Wrigley-R.S. Schofield*: The Population History of England, 1541–1871. A reconstruction. London, 1981
- 8 *J.N. Biraben-D. Blanchet-A. Blum*: Histoire de la population française. vol. 2., Paris, 1988; *J.N. Biraben*: Essai sur l'évolution du nombre des hommes. In: Population, 34-1, 1979 január-február
- 9 Lásd 7. jegyzet
- 10 *C. MacEvedy-R. Jones*: Atlas of World Population History, 1978
- 11 *Philippe Ariès-J.L. Flandrin-Edward Shorter*: The Making of Modern Family. New York, 1975
- 12 *M. Morineau*: Les faux semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle. Paris, 1971
- 13 *J.N. Biraben*: Le médecin et l'enfant au XVIIIe siècle. In: Annales de démographie historique, 1973; *J. Dupâquier*: De l' animal à l'homme: le mécanisme régulateur des populations traditionnelles. In: Revue de l'Institut de Sociologie, Bruxelles, 1972; *J. Meuvret*: Les crises des subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime. In: Population, 1946

PAUL BAIROCH

A HAGYOMÁNYOS TÁRSADALMAK URBANIZÁCIÓJA (17–18. SZÁZAD)

A várostörténettel foglalkozó kutatás hatalmas lendületet vett az elmúlt húsz évben. Bár Mumford nagy műve¹ már 1961-ben megjelent, Gutkind nyolc kötetre rúgó monumentális vállalkozása² 1964–72 közt látott napvilágot, csakúgy mint az urbanizációs elméletek legtöbbsége. 1967-ben a várostörténetnek még nem volt rendszeres fóruma: azóta 7 jelentős folyóirat indult meg.³ Eljött hát a kutatások rendszerezésének és az általuk felvetett problémák összefoglalásának ideje. Tanulmányomban tizenegy pontba sorolva vizsgálom a modern várostörténet-írás legfontosabb eredményeit és még megválaszolatlan kérdéseit.

1. A városok korábban keletkeztek

Hogyan és mikor jöttek létre az első városok? A legújabb kutatások az egész világon 2-3 ezer évvel korábbra teszik a városok megjelenését, mint ahogy eddig feltételezték. A földművelésre való áttérés után 1000-2000 évvel mindenütt megindult a városiasodás. Az egymástól független városmagok szerepe az urbanizáció folyamatában éppoly jelentős volt, mint az a széttrajzás, amely a már létező városias településekből indult ki. Az ó- és újkori gyarmatosítás megzavarta a városok természetes, önálló fejlődését, s noha a gyarmatosítók új városokat is alapítottak, mind több esetben derül fény arra, hogy e gyarmati alapítások igen hosszú – az idegen befolyást megelőző – városi múltra tekintenek vissza.

A régészet mindinkább kitolja az ősi városi civilizációk létrejöttének időpontját. Jó példa erre a Kolumbusz előtti Amerika. A városkultúra szoros összefüggésben áll a mezőgazdaság színvonalával: minél fejlettebb a mezőgazdasági technika, minél több terményfelesleget képes termelni a földműves társadalom, annál virágzóbbak városai. Ezért volt oly megdöbbentő az a véletlen felfedezés, amelyet 1980-ban egy űrradar kipróbálásakor tettek. A radar a mexikói Hierve el Aguánál 1250–2500 km²-nyi öntözéses területet fedezett fel, amiről a helyszínrre siető régészek a saját szemükkel győződhetek meg. R.S. MacNeish egy, az i.e. 9000-ben épített öntöző-csatorna-rendszert ásott ki, ami azt jelenti, hogy a maja történelem 6500 évvel lett gazdagabb: addig ugyanis a földművelő maja faluközösségek legkorábbi emlékeit i.e. 2500 körülre datálták. Az öntözéses gazdálkodás ilyen korai megjelenése megváltoztatja a maja civilizációról alkotott képet. Az i.sz. 3-4. század fejlett városi kultúrájának, majd a városok 10. századi lehanyaglásának történetét ugyan még mindig homály fedi, de az ásásat bebizonyította, hogy a maja urbanizáció őstörténete és a városiasodásnak lökést adó mezőgazdasági változások gyökerei igen mélyre nyúlnak. A mexikói ásással kapcsolatban egyébként nemrégiben már egy újabb elmélet is napvilágot látott: W.P. Hewitt és mások 1987-ben azzal álltak elő, hogy a Hierve el Agua-i csatornák és teraszok nem öntözésre, hanem sótermelésre szolgáltak.⁴

2. A hagyományos társadalmak is városi társadalmak voltak

Az új várostörténeti kutatások nem egy előítéletet döntöttek meg. Ezek közül is talán a legfontosabbak a preindusztriális társadalmak városkultúrájáról készített becslések és felmérések. Kingsley Davis⁵ és a chicagói iskolához tartozó P.M. Hauser⁶ az ötvenes években még úgy tartotta, hogy 1800 előtt a világ össznépségének csupán 3%-a volt városlakó (számításai alapjául az 5000 vagy annál több lakosú városok szolgáltak). 1850–1910 között Európa városi népességének aránya 15%-ról 32%-ra emelkedett. A „józan ésszel” és egy nagy adag Európa-centrizmus-sal megáldott kutatók természetesen arra a következtetésre jutottak, hogy az Európán kívüli világban az urbanizáció foka sokkal alacsonyabb kellett hogy legyen, így világméreteken a 3%-os arány továbbra is megalapozottnak látszott. Ez volt minden későbbi kutatás kiindulópontja. Ám az eredmények a tudósokat is megdöbbenítették. M.I. Finley⁷ megállapította, hogy a görög-római világ a városiasodás oly magas fokán állott, amelyet csak a modern ipari társadalmak értek utol. A Japánnal foglalkozó kutatók⁸ kimutatták, hogy a 17-18. századi Japán a világ legurbanizáltabb városa volt: a lakosság 11-14%-a élt 5000-nél nagyobb lélekszámú városokban; ugyanannyi, amennyi az ipari forradalom előtti Európában. A geográfus Dwyer⁹ 1974-ben még elfogadta a Davis által javasolt 3%-ot és azt, hogy a városok száma az ipari forradalom előtt alacsony volt. Ugyanakkor Doxiadis¹⁰ már 6,2%-ra becsülte az urbanizáció arányát, a Chandler és Fox¹¹ adatbankja alapján dolgozó Grauman¹² pedig 5-5,5%-ra. Számításaim szerint¹³ az arány 7,9% körül mozoghatott.

Mi tette lehetővé a régi nézetek felülvizsgálatát? Mindenekelőtt a harmadik világ társadalmainak kutatása, ami az európainál sokkal magasabb fokon álló városi kultúrákra vetett fényt. 1800 előtt az ipari forradalom még csak Nagy-Britanniát érintette, melynek lakossága a világ összlakosságának 1%-át tette ki. A városiasodás aránya azonban – az egész világot tekintve – már ekkor 9-11% lehetett, ha az 5000-nél magasabb lélekszámú városokat, 13-16%, ha a 2000 lakosúakat vesszük alapul. A primitív, város nélküli társadalmak aránya világméreteken igen alacsony volt már 1800 előtt is, csak 5-10%.

Megállapíthatjuk tehát, hogy normális földrajzi körülmények között a városiasodás aránya 1000-1500 évvel az első városok megjelenése után eléri az adott társadalomban lehetséges legmagasabb fokot. Ez a maximális érték 5000-es városokkal számolva 10-15%, 2000-es városokat tekintve 15-20% körül van. Kivételt képeznek a hideg és a forró égövben elhelyezkedő területek; de minthogy ezek amúgy is ritkán lakottak, kimondhatjuk, hogy a hagyományos társadalmakban a városiasodás aránya szerte a világon igen hamar megközelíti a lehetséges maximumot.

3. Városi demográfia

A városokban magas a halálozás és alacsony a születések száma; a város nem képes újratermelni népességét. A vidék tehát nemcsak a város éléskamrája, hanem lakosságának utánpótlását is biztosítja. A falusi népesség városokba költözése a városi lakosság fennmaradásának záloga. Ez az állapot csak jóval az ipari forradalom után módosult. A városok magas halálozási rátája azonban csupán a 20. század elején esett vissza valamelyest.

4. A városiasodás arányának ezeréves állandósága: csalóka mutató

Az ipari forradalom előtti, hagyományos társadalmak élete megállapodottnak, mozdulatlanak tetszik a későbbi, felkavaró változásokkal járó társadalmi mozgáshoz képest. E „mozdulatlanság” — különösen a városfalakon kívül — nem a társadalom természetéből, hanem gazdasági szükségből eredt. Az ipari forradalom éppen a gazdasági lehetőségek korlátait törte szét, s ezáltal utat nyitott a szabadabb társadalmi közlekedés és vállalkozás előtt.

A „régiben” még a városi lakosság számaránya is alig változott — a felmérések legalábbis ezt mutatják. A számok tükrében az urbanizáció aránya világviszonylatban évszázadokon, sőt évezredekken át szinte állandónak látszik; a 18. század végén a városiak aránya 9-11% lehetett, de a 3-18. század között ez az arány soha nem süllyedt 7% alá és nem emelkedett 13% fölé. A városiasodás nagy korszakai az ipari forradalom előtt a 3., 14., és 17. század; hullámvölgyei a 8. és 18. század.

Vaskos tévedés lenne azonban azt állítani, hogy a világ 1800 körül (9-11%) nem volt sokkal városiasabb jellegű, mint 200-ban (7-10%). Ne essünk az abszolút számok és a százalékarányok csapdájába! A világ össznépessége 200-1800 között kb. 250 millióról kb. 970 millióra nőtt, míg a fejlett társadalmak által lakott területek nagysága 10-15%-os eltéréssel nagyjából ugyanakkora maradt; ez azt jelenti, hogy 1800-ra azonos területen négyszer annyi város volt.

De a 85-90%-ot kitevő falusi népesség helyzete is megváltozott 1600 év alatt. A 3. században a város a parasztok számára távoli és gyakran ismeretlen fogalom; nem így a 18. században! Hatalmas jelentőségű változás volt, hogy a város és falu között csökkent a távolság. De az út hossza nemcsak a gyakorlatban rövidült meg. A sűrűbben elhelyezkedő városokból gyorsabban terjedtek a hírek és jutottak el a technikai újítások a falvakba is.

A közelítően azonos százalékarány tehát nem azt jelenti, hogy az urbanizáció folyamata a 3. században megtorpant volna. Sőt, ennek szinte az ellenkezője igaz. A „fekete halál” 14. századi pusztítása után Európában jóval több város volt, mint annak előtte: 1300-ban 9-10%-os volt a városi lakosság aránya, 1400-ban 13-14%, bár az európai lakosság száma a pestis miatt erősen csökkent (vidéken még inkább, mint a városokban).

5. Hullámzó városi világ, avagy ezernyi egyéni történet

A városi lakosság világviszonylatban szerény változásával szemben az egyes városok nagyfokú népesség-ingadozást mutatnak. Az 1700-as évek Európájában 1010 város lakossága érte el az 5000, 390 városé a 10 000 főt. Chandler és Fox¹⁴ a 20 000-nél magasabb lélekszámú európai illetve a 40 000-es ázsiai nagyvárosokat vették fel adatbankjukba — így pl. a svájci városok közül csak Genf szerepel —, azaz 295 európai várost vizsgáltak. A legújabb várostörténeti adatbank¹⁵ több mint 2200, ötezer főt meghaladó európai város adatait tartalmazza 800 és 1800 között.

1300 és 1700 között a lakosság száma a városok egyötödében csökkent. A csökkenő népességű városok összaránya átlagosan 36%:

évszázad, a csökkenő lakosságú városok aránya %-ban

14.	48
15.	26
16.	20
17.	40

A 14. és 16. század közötti erős eltérésnek (48 illetve 20%) természeti és környezeti okai voltak; a népesség általános növekedési aránya is igen különböző ebben a két évszázadban.

Rövid időszakok esetében az ingadozás még szembetűnőbb. 1600-1700 között az 5000-es városok több mint felében csökkent a lakosság száma; a városok 15%-ban a visszaesés 70%-os volt! Még a 16. században is – amikor pedig a hanyatlás aránya alacsony – kb. 50 olyan város volt, melyben a lakosok száma egyharmaddal esett vissza. Ezzel szemben közel 40 város lakossága duplájára, kb. 10 városé pedig háromszorosára nőtt.

A csapás egyformán sújtotta a nagy- és kisvárosokat, a fejlődésben lévő és a hanyatló területeket. A nagyvárosokat persze sokkal látványosabban: a „halott Brüggett”, melynek lakossága a 15. században 125 ezerről 35 ezerre zuhant vissza, vagy Palermót, ezt a 11-13. századi világvárost, ahol egyes számítások szerint 300 ezer ember (!) élt: a 15. századra kevesebb mint 30 000 lakosa maradt, s így a 44-48. helyre csúszott le a városok ranglistáján. De a 16. század elején az európai összlakosságnak már 15%-a élt városokban, melyek közül 740-nek 5000-nél több lakosa volt. A városlakók számarányának növekedése azonban mindenekelőtt öt nagyvárosnak – Amszterdam, Lisszabon, London, Nápoly és Párizs – köszönhető. Am a városok hanyatlása másutt – a gyorsan fejlődő területeken is! – általános volt. A 16. században Spanyolország népessége egyharmaddal, Franciaországé 40%-kal nőtt, de a spanyol városok 26-30%, a franciák 21-25%-ában csökkent a lakosság. Még Angliában is, ahol a városiak aránya 100%-kal emelkedett, a városok egyegyedében esett vissza a fejlődés. 1750-1800 között viszont, amikor az angol népesség 85%-kal gyarapodott, 75 vizsgált város közül csak egyben, az írországi Armach-ban csökkent a lakosság, miközben a kontinensen a városok 18%-ában! Ez a tény is bizonyítja – ha ugyan még szükség van rá –, hogy az ipari forradalom új fejezetet nyitott a várostörténetben: ettől kezdve a városi lakosság csökkenése kivételes esetnek számított. Ma viszont ismét a városok elnéptelenedésének tanúi vagyunk, főként Angliában, ahol az ipari forradalom a legkorábban ment végbe. Megdöbbentő a párhuzam a mai és a késő középkori angol állapotok között.¹⁶

A kvantitatív várostörténet-írásnak is rá kellett döbennie arra, hogy minden városnak és városhálózatnak megvan a maga története. Mumford már a kezdet kezdetén leszögezte, mi a várostörténet legjellegzetesebb tulajdonsága: az, hogy minden várost sajátosan egyéni, semmi mással össze nem hasonlítható egységként kezel. És minthogy a világban 1700-ban négyezernél több ötezres lakosú város volt, ezernyi várostörténettel, ezernyi várossorssal van dolgunk.

Az Európán kívüli világban a városok története még zivatarosabb volt. A gyarmatosítás gyökeresen megváltoztatta az addigi városi civilizációt. E korai időszakot, pl. a Kolumbusz előtti magaskultúrák világát azonban alig ismerjük. A gyarmatosítók városalapító tevékenységét valamivel inkább: a nemesfémlelőhelyek környékén gombamód nőttek ki az új városok a földből. Érdekes példa Potosi története. Az ezüstvárost 1547-ben, két évvel az ezüstbányák felfedezése után alapították.

Nyolc évvel később a 3960 méteres szédítő magasság, a puszta, művelésre alkalmatlan föld és a vízhiány ellenére 45 ezer, 1600-ban pedig már 150 ezer lakosa volt! Ezzel Európa negyedik városa lehetett volna, hiszen Párizsban ekkor 300, Nápolyban 270, Londonban 200 ezer ember élt.

A fejlődésben lévő országokban a városi lakosság aránya 1920 óta folyamatosan nő, 1950-1985 között évente már 4,4%-kal. Hogy milyen óriási méretű fejlődésről, a városok valóságos felduzzadásáról van szó, az európai összehasonlításból is kiderül: ott az urbanizáció legmeredekebben felívelő korszakában, 1870-1905 között az éves arány 2% volt, a normális ütem pedig 0,4% körül lehetett. A harmadik világ ilyen iramú városiasodása azért tragikus, mert semmiféle gazdasági és ipari háttér nincs mögötte, és a mezőgazdasági termelés nem tud lépést tartani a megnövekedett igényekkel. Az emberek dobozvárosokban laknak, nagy a munkanélküliség, főleg a fiatalok körében. Ebből a szempontból vizsgálva az a tény, hogy a városiasodás mértéke egyes hagyományos társadalmakban visszaesett vagy megtorpant, már korántsem hangzik oly drámaian.

6. Tetszhalott városok és állandó városhálózat

Természeti katasztrófák elpusztíthatják, ádáz ellenségek sóval hinthetik be egykor virágzó városok helyét – a város mégis mindig feltámad halottaiból.

Európában 1500-1800 között 611 városból mindössze 4 tűnt el véglegesen. Ha a kevésbé dokumentált esetekkel számolva két-háromszorosára is tesszük a veszteségeket, az eredmény akkor is csak 6 ezrelék. Amilyen ritka, hogy egy város örökre letűnjön a történelem színpadáról, olyan gyakori a félig-meddig elfeledett települések újjászületése. Ilyen város pl. Bagdad: 850-ben egymillió lakosával a világ legnagyobb városa volt, azután századokon át úgy látszott, elnyelte a sivatag. Zimbabwe, a 12-15. században egy nagy városhálózat központja, a tetszhalából csak a 20. században tért magához, ugyanúgy, mint az ázsiai Angkor vagy sok dél-amerikai város. Az elhagyott, majd újjáéledt városok többnyire szélsőséges éghajlat alatt fekszenek: a település életét a gazdasági tényezők mellett minden bizonnyal a klímaváltozás is erősen befolyásolja.

Az utolsó két évezred Európájában ilyen különleges esetek nem fordultak elő, sőt a városhálózat meglepően stabil maradt. A városszerkezet addig él, ameddig az őket létrehozó civilizáció, sőt nemegyszer túl is éli azt. Az örök változásban a városok testesítik meg az állandóságot. Változnak a kultúrák és mindenekelőtt maguk a városok, de a település helye és kapcsolatai, a hálózat hajszalerei, amelyek környezetéhez, más városokhoz fűzik, alig módosulnak. A városhálózat szívóssága a városok rugalmasságának köszönhető: hátrányos körülmények között vagy válsághelyzetben – túlnépesedés, éhínség, pestis – a városok többféleképpen védekeztek: 1. megpróbálták fenntartani az addigi kapcsolatot a környező vidékkel; 2. vidékre telepítették a városi tevékenységek egy részét; ez csökkentette a mezőgazdaságtól való függésüket és szükség esetén munkaerőt is tudott biztosítani a mezőgazdaság részére; 3. erősen leztorították a város és 4. a vidék élétszínvonalát; 5. mezőgazdasági termelésre tértek át a városon belül, azaz „ruralizálták” a várost.

7. Parasztok a városban, kézművesek vidéken

A hagyományos városkép e tekintetben is alaposan megváltozott az elmúlt húsz évben. Parasztok a városban... Igen, sőt túlnyomó többségben! A nigériai joruba városkultúra a 11. században indult fejlődésnek és a 19. századig virágzott. Mabo-gunje¹⁷ kutatásai szerint a 19. században a városok igen népeseek, 20-70 000 lakosúak voltak; Ibadanban 100 000 ember élt. Nemcsak a lakosság száma, de a településeken folytatott gazdasági tevékenység is jellegzetesen városi: iparral és távolsági kereskedelemmel foglalkoztak, az árucserre helyébe már régen pénzforgalom lépett; a városlakók fejlett öntudattal nézték le a vidékieket; a település népsűrűsége magas volt. A joruba városok a város valamennyi lehetséges kritériumát kielégítették. De a lakosság több mint fele földműves volt.

Bár Európában ilyen szélsőséges eset nem fordul elő, meglepetések itt is érik a kutatót: pl. egyes városokban az ipari forradalom előtt a paraszti réteg aránya a 4%-ot sem érte el, másutt a 20. századi nagyvárosok aktív lakosságának 10%-a műveli a földet. A 16-17. századi orosz városokat, a paraszti lakosság nagy száma miatt, a 19. századi „polgári” kutatók „agrárvárosoknak” nevezték (amit a „szovjet” történetírók jogosan utasítottak el). Még távolabbra tekintve, a prekolombiánus városkultúrák mezőgazdasággal foglalkozó népessége is 50% körül mozoghatott.

A városlakók tevékenysége eddig még nem képezte történeti kutatás tárgyát. Ez a várostörténet egyik „fehér foltja”, s emiatt oly nehéz akár megközelítőleg is megállapítani a parasztok százalékarányát az európai városokban. Mindenesetre megkockáztatjuk, hogy arányuk összességében 5-20% lehetett.

Ahogy a vidéki kézműves különbözik a várositól, úgy különbözik a városlakó földműves vagy gazda a falusitól. A városba költöző jobbágyok mindenekelőtt szabad emberekké lettek. Gazdasági előnyökre is szert tettek: pl. megtakarították a szállítási költségeket; ingyen kapták a várostól a trágyát. Mezőgazdasági termelésük is különbözött a vidéki gazdákétól: több gyorsan romló terméket, pl. tejet állítottak elő. Érdekes megjegyezni, hogy az európai városokban jó száz évvel a mezőgazdasági forradalom után is tartottak fejősteheneket.

Kézművesek falun? Igen, sőt számuk túlszárnyalta a városi iparosokét. Legalábbis abszolút értékben, hiszen a lakosság 85-90%-a vidéken élt, és ha csak 7-8%-uk foglalkozott is kézműipari termeléssel, arányuk úgy is magasabb volt, mint a városi kézműveseké. A vidéki ipar helyzetére Franklin Mendels¹⁸ kutatásai vetettek fényt, de a jelenség még mindig szinte ismeretlen a történészek körében.

Az Európán kívüli társadalmak vizsgálata azonban már elegendő eredményt mutatott fel ahhoz, hogy megcáfolja az „ázsiai termelési mód” elméletét, miszerint az ázsiai falvak kézműipari termékek tekintetében is önellátóak voltak, illetve, hogy Ázsiában nem léteztek kézműipari árukkal kereskedő ipari városok. A japán, indiai és kínai városok története igen eltérően alakult, de hogy pontosan hogyan, az a források és feldolgozások hiánya miatt alig ismeretes. Annyit azonban leszögezhetünk, hogy a vidék Ázsiában, de Afrikában és Dél-Amerikában sem volt teljesen önellátó, legalábbis hosszú időszakokon át nem, mert ez kizárta volna, hogy olyan magas színvonalú városkultúra jöjjön létre, mint amilyen e civilizációkban létezett. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy az ázsiai városok nem különböztek az európaiaktól, de a különbség kisebb, mint feltételezték, amikor a 19. századi európai városokat a 19. századi ázsiai városokkal hasonlították össze, nem vetván számot a nyugati befolyás és a gyarmatosítás hatásával.

A vidéki kézműipar jelentősége Európában is igen nagy volt. Ha két szélső értékkel számolunk – emlékeztetvül: a városi lakosság 10-15%-a földművelésből, gazdálkodásból élt, a falusi kézművesek aránya 5-10% –, azaz a városiak parasz-tok számát 15%-nak, a falusi iparosokét 5%-nak vesszük, megállapíthatjuk, hogy ez utóbbiak kétszer annyian voltak; ha a középső értékekkel dolgozunk, a vidéki kézművesipar aránya három és félszerese a városi gazdáknak. A vidék nem mező-gazdasági termelése tehát 4-5%-kal múlta felül a városi ipar arányát.

8. Város és mezőgazdaság

A városok a vidék mezőgazdasági feleslegére voltak utalva. A városi lakosság aránya szoros összefüggésben állt a mezőgazdasági többlet nagyságával. Ám ne felejtjük el azt a fontos ténytet: az ipari forradalomig ez a többlet nem volt számottevő, és legfőképp, volt egy bizonyos határ, aminél többet a falu nem tudott termelni! A mezőgazdasági technika bizonyos fejlődése ellenére a földművelés a hagyományos társadalmakban a lakosság 70-75%-át kötötte le, azaz a nem földművelők aránya nem haladhatta meg a 25-30%-ot. A városiasodás mértéke tehát nemcsak a mező-gazdasági termelés színvonalától, hanem sok más tényezőtől is függ. Így például azokon a területeken, ahol a kézművesek a városba tömörülnek és a vidéken nem marad iparos és kereskedő, a városiasodás aránya sokkal magasabb. Másfelől a mezőgazdaság termelékenységét nemcsak a földek minősége és az éghajlat, hanem a domináns kultúrnövények is befolyásolják: a rizs-, kukorica- és burgonyatermelő vidékek több lakost tudnak eltartani hektáronként, mint a búzaföldek. A többletet azután el kell juttatni a városba: ha a távolság túl nagy, már nem éri meg sem a parasztnak, sem a vevőnek. A városiak mindennek ellenére többnyire jobban táplálkoztak, mint a falusiak!

Egyes területeken – Föníciában, Görögországban, a középkori Itáliában vagy a 17. századi Németalföldön – a városiasodás színvonala különlegesen magas volt. Ezek a városok a nemzetközi kereskedelem központjai voltak, és ellátásukat a külföldi piacok biztosították. Németalföld aranykorában a búzaimport teljes egészében fedezte az össznépeség 40%-át kitevő városi lakosság szükségleteit.

Vajon milyen hatással volt a város a falura? Jane Jacobs¹⁹ merészen megfordította a falu és város kialakulása között hagyományosan feltételezett viszonyt: szerinte a város találta fel a földművelést. Noha kiindulópontja annyiban elhibázott, hogy következtetéseit a modern város gazdaságirányító szerepéből vonja le, érvelését nem vethetjük el teljesen. Jacobs úgy látja, hogy a mezőgazdaság működésképtelen a város termelte javak és szolgáltatások nélkül. A városiasodás és a földművelés kezdete a történelem kódébe vész; nem elképzelhetetlen, hogy pl. az ősi vadászok „város”-szerű táborokban laktak, és hogy a városok gyors népese-dése kényszerítette ki a termelékenyebb mezőgazdasági módszerek kialakítását és alkalmazását. A kérdés, hogy a földművelést városban vagy vidéken találták-e fel, eldöntetlen, Jacobs hipotézise azonban meggondolandó. Annál is inkább, mert Esther Boserup²⁰ kutatásai hasonló eredményre vezettek. Boserup a harmadik világ városi lakosságának mértéktelen növekedését vizsgálta, ahol nyilvánvaló, hogy a városiasodás készíti nagyobb termelékenységre, új technikák alkalmazására a mezőgazdaságot. A termőterület nagyságát ugyanis nem lehet növelni a korábbi általános népességnövekedés miatt. Milyen kapcsolat van a demográfiai növekedés és a mezőgazdasági technika fejlődése között? O.B. Grigg²¹ szerint az európai

népesség gyarapodása 1000-1300 között csak igen korlátozott mezőgazdasági változásokkal járt; többletet a szűzföldek feltörésével, a művelt földterület kiterjesztésével nyertek. 1250 körül, amikor már kevés jó minőségű föld maradt parlagon, a kétnyomásos gazdálkodásról a hármastetős vetésforgóra tértek át, de a talaj termőképességének megtartására továbbra sem fordítottak gondot. A demográfiai növekedés tehát nem járt együtt a földművelés technikai fejlesztésével, az intenzív gazdálkodás fokozásával. Ez pontosan az ellenkezője annak, amit ma a harmadik világban tapasztalunk. A különbség oka a demográfiai hullám nagysága: az európai népesség leggyorsabb növekedése is csak 0,3% volt évente (230 év alatt nőtt a duplájára), míg a harmadik világban évente 2,5%-kal nő a lakosság száma (28 évenként megduplázódik). Az ezredik év Európájában a népsűrűség 8 fő/km² volt; 1960-ban India népsűrűsége 131, Bangladesé 390 fő/km².

A kutatók — Ricardo óta — gyakran nem tesznek különbséget mezőgazdasági hozam és termelékenység között, holott a kettőt nem lehet összetéveszteni! Hangsúlyoznunk kell, hogy a hozam nem függ a mezőgazdaság termelékenységétől, sőt, nemegyszer fordított kapcsolat áll fenn közöttük. A 19. században Amerikában csökkent a gabonafélék terméshozama, miközben a termelés egyenletes gyorsasággal emelkedett. 1934-38-ban az egyiptomi gabonatermelés hozama magasabb volt, mint az Egyesült Államokban, az amerikai mezőgazdaság termelékenysége azonban 14-szerese volt az egyiptominak. A gazdasági fejlődés és az urbanizáció szempontjából a termelékenység a döntő. Amikor azt vizsgáltam, hogy 1800-1910 között az európai városiasodást három tényező: a termelékenység növekedése, a szállítási költségek csökkenése és a terméshozamok növekedése közül melyik befolyásolta leginkább, egyértelműen kiderült, milyen kicsi a hozam szerepe: csupán hatvanad-része a produktivitásnak.

Város és vidéke között mindennapos volt az érintkezés. Anne-Marie-Piuz²² írja: „a városi polgár nagy falusi ünnepeken a templom első sorában foglalhatott helyet... a városi élet ritmusát a falusi munkák adták meg: aratóünnepek, szüreti bálók tarkították a városi mesterségek egyhangúbb palettáját”.

Végül még egy fontos, de az Európán kívüli világban alig tanulmányozott problémára, a hatalom kérdésére utalok. A város a hatalom székhelye, a vidéket kézben tartó adminisztráció és közigazgatás bástyája.²³

9. Város és gazdasági élet: egy sokoldalú probléma

„Minden város megannyi transzformátor: növelik a feszültséget, meggyorsítják a kereskedelmet, szünet nélkül mozgatják-kavarják az emberek életét. A legrégebbi, a legforradalmibb munkamegosztásból születtek: egyik oldalon a szántóföldek, a másikon a városi tevékenységek” — állapítja meg Fernand Braudel²⁴, és az ifjú Marxot idézi: „A város és falu közötti ellentét a barbárságból a civilizációba, a törzsi rendszerből az államba, a helyi keretektől a nemzetbe való átmenettel kezdődik és végigvonul a civilizáció történetén mind a mai napig”. Azután Hérodotoszra hivatkozik, hogy bizonyítsa, már az ókorban is voltak „élődsi”, a környezetüket kizsákmányoló városok.

A város gazdasági szerepéről folyó vitában mindmáig e két homlokegyenest ellenkező nézet ütközik össze: a város a fejlődés motorja, vagy parazita képződmény-e?²⁵ A kérdésre nincs egyértelmű válasz: ehhez a város és az anyagi kultúra egész bonyolult kapcsolatrendszerét fel kell göngyölnünk, egyformán figyelmet

fordítva a városok keletkezésére és egyéni „sorsára”, a nagy városhálózatok – Nyugat-Európa, Kína, muzulmán világ – történetét alakító világgazdasági ciklusokra, a mezőgazdasági és technikai újításokra, a pénzforgalomra, stb.

A gazdasági tényezők

B.G. Trigger²⁶ a városfejlődés tizenegy összetevőjét emelte ki: 1. az élelmszerkínálat növekedése, 2. népességnövekedés és/vagy falusi munkanélküliség, 3. a kézműipar specializálódása, 4. a kereskedelem fellendülése, 5. a földbirtokosok beköltözése a városba, 6. közigazgatás, 7. védelem, 8. vallás, 9. világi turizmus, 10. oktatás, 11. szolgáltatóágazatok. A magam részéről ezt a listát három pontban egészíteném ki: 1. bányafeltárás (vagy éppen a bányák kimerülése), 2. a politikai határok változása, 3. környezeti változások (elsivatagosodás, földrengés, éghajlatmódosulás). Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az „emberi tényezőt” sem, hiszen egy tehetséges városi kormányzat igen előnyösen alakíthatja a város sorsát, a nem megfelelő irányítás pedig virágzó városokat is romlásba dönt.

A francia városhálózat történetét legutóbb Bernard Lepetit²⁷ vizsgálta az 1740-1840 közötti száz évben; magam Európa 10 000-es lakosságú városainak történetét kutattam 1500-1700 között. Számszerű analízis erősíti meg immár a klasszikus történetírás állításait, miszerint az államhatalom és a kereskedelem megtelepedése a falak között nagymértékben fellendítheti a városok fejlődését. A vizsgált városok 7%-a volt főváros, de a lakosság ezekben minimum 50%-kal, legtöbbször 100%-kal nőtt 200 év alatt. Azok a fővárosok, amelyek egyben kikötők is voltak, még szédületesebb fejlődést mutatnak. A kikötővárosok 55%-ában a lakosság két-, sőt háromszorosára duzzadt, még ott is, ahol a városiasodás stagnált vagy hanyatlott (pl. Itáliában). A kereskedő- és iparvárosok története mindenütt kedvezőbben alakult, mint a kormányzati, vallási, egyetemi vagy katonai központoké.

A nagy gazdasági ciklusok

A „hosszú 16. század” a városok fellendülésének kora volt, állapítja meg Jan de Vries²⁸; Hohenberg és Lees²⁹ is a hosszú ciklusok jelentőségét emeli ki a városok 1300-1800 közötti történetében. A gazdasági ciklusok szerte a világon szoros összefüggésben állnak az urbanizációs ciklusokkal, s ez város és gazdaság kapcsolatának fényében egyáltalán nem meglepő.

Város és technológia

A városi élet több okból is kedvez a technológiai újításnak. A nagyobb népsűrűség megkönnyíti az emberek közötti kapcsolatokat és az információáramlást. A városi tevékenység sokféleségéből fakadóan az egyik ágazat sikeresen átveheti a másik újításait. A város oktatási központ is, s a tanulás mindenképpen gondolkodásra, kutatásra ösztönöz. Itt találnak természetes „menedékre” azok az eredeti szellemek, akik a hagyományos, konzervatív vidéki környezetben nem fejthették ki tehetségüket. Végül pedig a város állandó kapcsolatban van más városokkal: kereskedők, iparosok, értelmiségiek városról-városra vándorolnak. Minél nagyobb a

város, annál több újítás, felfedezés esik egy lakosra és annál gyorsabban fogadják be és használják fel ezeket az újításokat.³⁰

Város és pénz

Város és falu különbsége: árucseré és öfenntartás ellentéte. Az árucseré pedig pénzforgalmat jelent. A pénz maga is egy jellegzetesen városi civilizáció találmánya: Görögországban használták először i.e. 700 körül. E témakörben igen kevés tanulmány látott napvilágot, talán azért, mert a város és pénz kapcsolata kézenfekvőnek látszik, csak úgy, mint az a tény, hogy a pénz bevezetése igen kedvező hatást gyakorolt a gazdaság egészére.

Kovács vagy élősdi?

A város, történelme folyamán, mindig kettős szerepet játszott, és különböző tényezők összjátékától függött, hogy melyik oldala került előtérbe. A végsőig leegyszerűsítve a kérdést azt mondhatjuk, hogy a hagyományos társadalmakban általában a fejlődés kovásza volt; elsöprő gazdasági sikerei azonban elnyomóvá tették. Minél nagyobb egy város, annál inkább kiszívja környezetének éltető erőit. De akkor is parazitává válhat, ha elveszti eredeti funkcióit: kereskedelme lehanyaglik, ipara megszűnik, egyeteme feloszlik.

10. Város és tudás

Nyugat-Európa városai a 12. század elejétől ragadják magukhoz a kolostoroktól a tudás privilégiumát: a városi oktatás keretei az elemi ismeretektől az egyetemi előadásokig terjednek ki.³¹ A polgárok írni-olvasni tanítják gyermekeiket: 1340-ben a 60 ezer lakosú Firenzében 8-10 ezer gyermek tanult olvasni; az 5-10 éves gyermekek a lakosság 8-12%-át teheték ki, ami azt jelenti, hogy szinte minden gyermek járt elemi iskolába. A nem egyetemi oktatás történetében fordulópont a 10-11. század: „a kolostorköztársaság a múlté, a jövő a városoké” – írja P. Riché.³² A változó igények fokozatosan egy új oktatási rendszer alapjait vetik meg.

Az egyetem jellegzetesen városi jelenség lenne? Jóval inkább, mint gondolnánk! Amellett, hogy az egyetemek a városokban szerveződnek meg, néha háttérbe szorul, milyen jelentős szerepet tölthettek be a város életében. „A középkori egyetem az egyház, a világi hatalom és a városi szervezet keresztútján áll, s ezt a stratégiai helyet arra használja fel, hogy önállóságát kivéve maga is alrendszerre szerveződjön.”³³ A városi szervezeten belül igen elterjedt „alrendszerre” vált, hiszen – noha az első egyetemek csak a 11. század vége felé jöttek létre – a 14. században 35-37 városnak volt egyeteme, sőt egyetemei: a 15. században 70-73 városnak, s ekkor már a 20 000 lakosú városok felében működött egyetem.

A városokon felhalmozott tudás monopóliumát érdekes módon a könyvnyomtatás, ez a tipikusan városi találmány kezdte ki. A városi újítások köre a kulturális javakra is kiterjedt; az olcsóbb könyvek azonban az ismeretek széles terjedését tették lehetővé, azaz vidékre is könnyen eljuttatták a legújabb és legfontosabb információkat.

11. Különleges európai városrendszer?

Az európai városok a 10-18. században a világ más városrendszereitől eltérően fejlődtek. De jogosan beszélünk-e „európai specifikumról”?

A muzulmán városok egyik jellegzetessége, hogy az etnikai és vallási csoportok külön negyedeket alkotnak: a keresztény városokban ez a homogén elkülönülés nem létezett, vagy sokkal kevésbé tűnt szembe. Az európai és iszlám gyakorlat közötti eltérés azonban sokkal jelentéktelenebbnek fog látszani, ha meggondoljuk, hogy az arabok ezeket az ősi városokat meghódították! Az új negyedekbe tehát a hódítók költöztek, akárcsak később a gyarmatosítók, akik az „európai negyedeket” lakták. A homogén negyedek sajátossága az iszlám történetéből ered, de nem korlátozódik egyetlen földrajzi területre vagy kultúrára: a jelenség ott mutatkozik, ahol a városok fölötti uralmat hódítással szerzik meg.

A túlságos összehasonlításnak is megvannak a maga csapdái, ha nem vetünk számot azzal, hogy a látszólag hasonló intézmények más történelmi körülmények között és más éghajlat alatt jelentek meg. Ilyen pl. a céhek esete. Japánban valóban voltak az európai céhekével azonos funkciókat ellátó korporációk. A muzulmán városok hasonló testületeiről ellenben kiderült, hogy a politikai hatalom rendőri szervei voltak.³⁴ Ez magyarázatot ad arra is, hogy a muzulmán városok miért nem tudtak önállósodni, miért függtek annyira a mindenkori hatalomtól: Európában és Japánban ugyanis – többek között – éppen a céhek vívták ki a város szabadságát.

A céhszervezet kérdése már átvezet az „ázsiai termelési mód” problémájához. Max Weber is kiemelte, pedig tőle távol állt, hogy bizonyos marxista sémákhoz ragaszkodjék, hogy az európai és az Európán kívüli világ városai különböznek egymástól. A legnagyobb eltérés a városi szabadságjogok tekintetében mutatkozik: az Európán kívüli városok nem rendelkeznek autonómiával.³⁵ Kimondva-kimondatlanul az „ázsiai termelési mód” elmélete húzódik végig olyan nem marxista tanulmányokon is, mint a preindusztriális várostörténeti kutatásoknak a hatvanas-hetvenes években irányt adó G. Sjoberg munkájában.³⁶ Az „ázsiai termelési módot” a következőképpen jellemzik: 1. a földek köztulajdonban vannak, 2. a gazdasági élet egészét erős központi hatalom irányítja, 3. a mezőgazdaság és a kézműipar minden közösségben jelen van, azaz a falvak önálló egységek. Minket leginkább ez utóbbi foglalkoztat, hiszen láttuk, hogy az Európán kívüli civilizációk magasfokú városi kultúrája nem jöhetett volna létre, ha a falusi ipar teljes önállóságra rendezkedett volna be. Az iparcikkek előállítására specializálódott, piacra termelő város az „ázsiai” kultúra szerves része: alaptalan az a feltételezés, hogy ilyenek az „ázsiai termelési módban” nem léteztek! Még az elmélet modelljeül szolgáló Indiában is voltak ipari és kereskedelmi központok, amelyek gazdasági kisugárzása túlnőtt a helyi kereteken. Naqui és Gokhale³⁷ kutatásai bebizonyították, hogy „a 17. századi indiai gazdaság nem volt statikus, és nem szétszóró és önálló kisközösségek ügye volt, hanem rövid idő alatt kontinentális méretűvé vált.”

Az Európán kívüli városok története azonban ma még kevésbé ismert. Ráadásul néhány kutató előszeretettel emeli ki a hagyományos városok gazdasági dinamizmusát, hogy ezáltal a gyarmatosítás pusztító hatása még sötétebb színekben tűnjék fel. Egyensúlyt kell hát teremteni a két szélső vélemény között.

Az európai városok specifikuma nyitottságukban áll: építészetük egyénibb, tehát egymástól is különböző, gazdasági vállalkozásuk messzire tekintő, lakosságuk műveltebb és – ami egyáltalán nem a legutolsó – szabadabb. Nagyobb szabadságuk

alapja a keresztény vallás és a politikai széttagoltság volt. A keresztény világot nem egyetlen birodalom vasmarka fogta össze, ezért birodalmi méretű metropoliszai sem voltak. Az óriásvárosok hiánya azonban kedvezően hatott a városok egymás közötti, valamint a város és vidék gazdasági kapcsolatára. A városi vállalkozószellem – különösen a reneszánsz idején – már inkább ezek következménye, semmint oka volt.

A város mint történeti jelenség továbbra is szenvedélyes vitákat kavart. Egy újabb számvetés, harminc év múlva, a pratói konferenciák 50. évfordulóján, talán majd eljut a leírástól a magyarázatig – de legalábbis a leírásoktól a magyarázatokig...

Fordította: Sággy Marianne

JEGYZETEK

- 1 *Lewis Mumford: The City in History.* London, 1961., (A város a történelemben, Bp. 1986)
- 2 *E.A. Gukind: International History of City Development.* 8 vols. New York, 1964–1972
- 3 *Journal of Urban History* (Beverly Hills, 1974-től)
Urban History Yearbook (Leicester, 1974-től)
Urban History Review/Revue d'histoire urbaine (Winnipeg, 1975-től)
Storia della città (Milánó, 1977-től)
Urbi, art, histoire et ethnologie des villes (Párizs, 1979-től)
- 4 *W.P. Hewitt–M.C. Winter–D.A. Peterson: Salt Production at Hierve el Agua Oaxaca.* In: *American Antiquity*, vol. 52, no.4. 1987 október
- 5 *Kingsley Davis: The Population of India and Pakistan.* Princeton, 1951., *Uő: World Urbanization, 1950–1970.* Berkeley, 1969–72
- 6 *P.M. Hauser (ed.): Urbanization in Asia and the Far East.* Unesco, Calcutta, 1957
- 7 *M.I. Finley: The Ancient City: from Fustel de Coulanges to Max Weber and Beyond.* In: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 19. 1977
- 8 *G. Rozman: Urban Network in Ch'ing China and Tokugawa Japan.* Princeton, 1973; *S.B. Hanley–K. Yamamura: Economic and Demographic Change in Preindustrial, Japan 1600–1868.* Princeton, 1977; *D. Kornhauser: Urban Japan: its Foundations and Growth.* London–New York, 1976
- 9 *D.J. Dwyer (ed.): The City in the Third World.* London, 1974.
- 10 *C.A. Doxiadis–J.G. Papaioannou: Ecumenopolis, the Inevitable City of the Future.* Athén, 1974
- 11 *T. Chandler–G. Fox: 3000 Years of Urban Growth.* New York, 1974
- 12 *J.V. Grauman: Orders of Magnitude of the World's Urban Population in History.* In: *Population Bulletin of the United Nations*, no.8. 1976, New York, 1977
- 13 *P. Bairoch: Taille des villes, conditions de vie et développement économique.* Paris, 1977
- 14 lásd 11. számú jegyzet.
- 15 *P. Bairoch–J. Batou–P. Chevre: La population des villes européennes de 800 à 1850. Banque de données et analyse sommaire des résultats.* Centre d'histoire économique internationale, Genf, 1988
- 16 *C. Pythian-Adams: Desolation of a City. Coventry and the Urban Crisis of the Late Middle Ages.* Cambridge, 1979
- 17 *A.L. Mabogunje: Yoruba Towns.* Ibadan, 1962; *Uő: Urbanization in Nigeria.* London, 1968
- 18 *F.F. Mendels: Industrialization and Population Pressure in XVIIth Century Flanders.* Wisconsin, 1969
- 19 *J. Jacobs: The Economy of Cities.* New York, 1969
- 20 *E. Boserup: The Conditions of Agricultural Growth.* London, 1965
- 21 *O.B. Grigg: Population Growth and agrarian Change. An Historical Perspective.* Cambridge, 1980
- 22 *A.M. Piuz: Les relations économiques entre les villes et les campagnes dans les sociétés pré-industrielles.* In: *Revue européenne des sciences sociales et Cahiers Vilfredo Pareto*, t. XV. no.41, 1977
- 23 *G. Cabourdin: Terres et hommes en Lorraine du milieu du XVIe siècle à la guerre de Trente Ans.* Toulous et Comté de Vaudémont. Doktori értekezés. Lille III, 1975; *J. Dupâquier: État présent des recherches sur la répartition de la propriété foncière à la fin de l'Ancien Régime.* In: *Troisième conférence internationale d'histoire économique*, München, 1965, Paris–La Haye, 1978; *G. Freche:*

- Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des Lumières (vers 1670–1789). Paris, 1974; *R. Grassby*: English Merchant Capitalism in the XVIIth c. The Composition of Business Fortunes. In: Past and Present, no.46, 1970 február
- 24 *Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. Budapest, 1985, p. 485
- 25 *B.F. Hoselity*: Generative and Parasitic Cities. In: Economic Development and Cultural Change, vol. 3.no. 3. 1955 április
- 26 *B.G. Trigger*: Determinants of Urban Growth in Pre-Industrial Societies. In: *P. Ucko–J. Tringham–G.W. Dimbleby (eds.)*: Man, Settlement and Urbanism. London, 1972
- 27 *B. Lepetit*: Armature Urbaine et organisation de l'espace dans la France pré-industrielle (1740–1840). 2 vols, nagydoktori értekezés, Paris, 1987
- 28 *Jan de Vries*: European Urbanization 1500–1800. London, 1984
- 29 *P.M. Hohenberg–L.H. Lees*: The Making of Urban Europa 1000–950. Cambridge (Mass), 1985
- 30 *R.V. Bowers*: The Direction of Intra-Societal Diffusion. In: American Sociological Review, vol. 2. no.6. 1937; *E. de Rose*: Innovation in American Culture, In: Social Forces, vol. XVI, no.3. 1948; *W.F. Ogburn–O.D. Duncan*: City Size as a Sociological Variable. In: *E.W. Burgess–D.J. Bogue (eds.)*: Contributions to Urban Sociology. Chicago, 1964; *B.T. Robson*: Urban Growth: An Approach. London, 1973; *I. Martin*: Inventions techniques et urbanisation en Europe au XIXe s. Allemagne, France et Royaume-Uni, szakdolgozat, Genf, 1977; *J. Rees–R. Briggs–J. Oakey*: The Adoption of New Technology in the American Machinery Industry. In: Regional Studies, vol. 18. no.6.; *B. Lepetit–J. Hoock (eds.)*: La ville et l'innovation en Europe XIV–XIXe siècles. Paris, 1987
- 31 *J. Le Goff*: The Town as an Agent of Civilisation. In: *C.M. Cipolla (ed.)*: The Fontana Economic History of Europe. vol. I. London, 1972
- 32 *P. Riché*: Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve au milieu du XIe siècle. Paris, 1979
- 33 *Y. Barel*: La ville médiévale. Système social, système urbain. Grenoble, 1977
- 34 *M.E. Bonine*: From Uruk to Casablanca. Perspectives on the Urban Experience of the Middle East. In: Journal of Urban History, vol. 3. no.2. 1977 február
- 35 *M. Weber*: The City. Glencoe (Ill), 1958
- 36 *G. Sjoberg*: The Preindustrial City. Past and Present, Glencoe (Ill), 1960
- 37 *H.K. Naqvi*: Urban Centres and Industries in Upper-India 1556–1803. London, 1968; *B.G. Gokhale*: Burhanpur. Notes on the History of an Indian City in the XVIIth Century. In: Journal of the Economic and Social History of the Orient, vol. XV, 1972; *J.S. Grewal–I. Banga (eds.)*: Studies in Urban History. Amritsar, 1982; *W. Hanks*: Commerce and Society in a Chinese City 1796–1889. Stanford, 1974.

ANDERLE ÁDÁM

ELMARADOTTSÁG-TUDAT ÉS MODERNIZÁCIÓS AMBÍCIÓK LATIN-AMERIKÁBAN A 19-20. SZÁZADBAN*

Latin-Amerikában a felvilágosodás kora óta a politikai gondolkodást meghatározó alaphelyzet az az élmény, hogy a szubkontinens rádöbbsent: országaik elmaradtak Európa és az USA fejlődésétől.

Ezért az elmaradottság-tudat és a modernizációs stratégiák keresése jellemzi a 19-20. századot, legyen szó tervekről, modellekről vagy megvalósult, működő struktúrákról.

Mindazonáltal úgy vélem, ez az alaphelyzet két alapvetően eltérő élményt jelentett Latin-Amerika számára, s ennek megfelelően két, tartalmában eltérő történelmi periódust látok, amelyeknél a határt, a fordulópontot valahol a 20. század második évtizedében kereshetjük...

Röviden szólva úgy is fogalmazhatnánk: a 19. századot a „lemaradtunk” élménye („atraso”) jellemezte, amely a legfejlettebb országokhoz való felzárkózást reálisnak, történelmileg belátható rövid időn belül lehetségesnek tartotta. Ez a felfogás alapvetően mennyiségi kérdésként szemlélte a különbségeket, és természetesen ennek megfelelően keresett mintákat, politikai modelleket – elsősorban Európában – a lemaradás megszüntetésére.

A 20. század második évtizedében jelentkezik az a felismerés Latin-Amerikában, hogy ez a modernizációs törekvés immár egy évszázada sosem sikerült, legfeljebb az elmaradottság modernizálódott. Az ekkor átalakuló politikai tudat immár más: *elmaradottság-tudattá* („*subdesarrollo*”) lett, ami – ahogy én értelmezem ezt – immár nem mennyiségi, hanem *minőségi* kérdésként kezeli a szubkontinens problémáit, megértve: Latin-Amerikában a *hagyományos* kapitalista úton nem lehet a modernizációt *sikeresen* megvalósítani, ezért új, más utakat kell keresni.

Ez az alapélmény az 1920-as évektől már igen erős Latin-Amerikában, és újfajta politikai gondolkodást, a politikai modell-alkotás és stratégia-építés más módszereit, más útjait alkotja meg – a politizálás új formáival együtt.¹

Mire gondolok? Az általam első szakasznak, a „lemaradtunk”-élmény periódusának nevezett időszakban a politikai gondolkodók az európai minták, modellek átvételét sürgetik, próbálják megvalósítani. Ez egyfajta *másolás* (*mimetismo*) állandó jelenlétét jelenti a politikai életben és gondolkodásban. Ezt a jelenséget legjellegzetesebben a 19. század második harmadában talán a latin-amerikai „romantikus civilizátorok” jelentik: Alberdi, Sarmiento, Echeverría, Bilbao és társaik.

Ezt a magatartást bírálta bölcsen *Andrés Bello*, amikor figyelmeztette e fiatal generációt: Európa „számunkra mindig modell, kalauz, módszer lesz, amely egyengeti utunkat, de ... Amerika – nem Európa”.²

E gondolat és figyelmeztetés politikai konklúzióit a *latin-amerikai pozitívizmus első generációja* igyekezett levonni a 19. század második harmadában, amikor nem

* A tanulmány előadásaként hangzott el Sevillában, 1990. októberben az Európai Latin – Amerikanista Történészek Társasága IX. Kongresszusán, a „Politikai modellek Latin-Amerikában” szekcióban.

egyszerűen politikai mintákat, modelleket akart másolni vagy átvenni, hanem *adaptálni* akarta ezeket Latin-Amerika sajátosságainak megfelelően. Azaz, a „mimetismo” korszakát az „adaptación” periódusa követte. Mindez persze egy új, erőteljes szociológiai szemlélet születését is jelentette, és a *társadalmi modellekről* való gondolkodás megszületésével járt együtt.

Azaz, a 19. század második harmadától a *politikai modell – társadalmi modell* egymáshoz való viszonya is a politikai gondolkodás tárgya-témája lett.

Ez a *politikai és társadalmi aspektus* szerintünk a *nemzet* problémájában, a nemzetről alkotott koncepciókban kapcsolódott leginkább össze – s nem véletlenül! A modernizálódó latin-amerikai nemzetfelfogások a századfordulótól ugyanis három kérdést vetettek fel: kik vagyunk, mit akarunk, merre tartunk?³

Mint látjuk, a második és a harmadik kérdés a *cselekvésre* és a jövőre vonatkozó *dinamikus* választ igényel és új politikai modellek és stratégiák megfogalmazásával járt együtt – természetesen meglehetősen eltérő válaszokat és modelleket formálva, annak megfelelően, hogy a nemzetfelfogás mennyire szűk vagy tág: oligarchikusan *fehér* vagy *mesztic* nemzetfelfogás, esetleg olyan *integrált* koncepció, mely az ország minden „faját” a nemzet részének tekintette.

Egyszóval, úgy tűnik, hogy a nemzetfelfogások karaktere és a politikai modell-típusok között erős kapcsolat található – egyébként mindkét említett korszakban. Az „elmaradottság-tudat” korszakában azonban az előzőhöz képest már más válaszok lesznek dominánsak. A „mimetismo” és az „adaptación” jellemzői helyett ezt az 1920 után jelentkező *felismerést* – némi leegyszerűsítéssel – az „*autoctonismo*” fogalmával jellemezhetjük. Miről van szó?

Arról, hogy ezidőben megszületett a felismerés: a fejlett országok által bejárt út Latin-Amerika számára járhatatlan. Ez az álláspont és felismerés pedig felvetette egy *másfajta*, új, *saját út* igényét és ambícióját. Ennek persze sokfajta változatát: az indigenizmót, a gyarmati és 19. századi múlthoz visszaforduló nosztalgikus kreol konzervativizmust, a *harmadik út* keresését – például a perui APRÁ-nál, mely ezen új álláspont filozófiai megalapozásaként kidolgozta a „történelmi Tér-Idő” koncepcióját. Ide sorolhatjuk a Mariátegui által képviselt *demokratikus szocializmus modelljét* is.⁴ De még az új másolásként, utánzásként megjelenő *kommunista* és *fasiszta* pártok és mozgalmak is egy másik („harmadik”) útként, modellként igyekeztek megjelenni, egyaránt elutasítva a kapitalista liberalizmus alternatíváját.

Ezek az új felfogások Latin-Amerikát már glóbus-koordinátákban szemlélték: egyre inkább felismerték a szubkontinens függését, deformálódását, torz voltát és Ázsiával, Afrikával hasonlították össze sorsát. Egyszóval: a két világháború között kezd megszületni a „a harmadik világ-tudat”, és a *függés* („dependencia”) tudata.

A latin-amerikai politikai gondolkodás ezen jellegzetességeiből következik, hogy a politikai modellek építésénél mindig alapkérdésként vetődött fel: *mi az oka az elmaradottságnak?*

A 19. században, a *mimetismo* periódusának válaszaiban a domináns ok a gyarmati múlt és az alsóbbrendű *színes fajok* (indiánok, néger, meszticek, lattok) voltak, s a politikai terápiákban ennek megfelelően jelent meg a *fehér* bevándorlás növelése mint *Leitmotiv*, és a gyarmati struktúrák és intézmények (egyház, nagybirtok) szétzúzásának hirdetése.⁵

A második szakaszban – „adaptación” – az *oktatás* szükségessége és a *proteccionizmus* kapott hangsúlyt az előbbieket mellett,⁶ míg a harmadik szakaszban –

„autoctonismo” – az antiimperializmus feladatai fogalmazódtak meg sokféle formában, újjáformálva a *kontinentalizmus* eszméjét is.⁷

Ezek az új politikai modellek és stratégiák (*indigenismo*, *aprismo*, „*fascismo criollo*”, stb.) persze *alternatív modellek*. A *működő* és „sikeres” politikai modelleket ugyanis a 19. század végétől az imperialista tőkével összefonódó hazai oligarchiák alakították ki (maguk is felhasználva a pozitivistá teóriákat).

A két világháború között a legsikeresebb új gyakorlati modell a *diktatúra*, a *diktátor* latin-amerikai intézménye – amely persze paradox módon maga is „autochtón” intézmény, hiszen a 19. századi *caudillo* metamorfózisával jött létre.

A nagy hasonlóságok ellenére ugyanis teljesen *másfajta* hatalomgyakorlásról van szó a *diktátor* és más a *caudillo* esetében. A *caudillo* 19. századi jelenség, mely egy országon belül egy szűkebb régió uralkodó elitjének érdekeit képviseli a „nemzeti”, országos hatalomban; a *caudillo* a belső nemzeti piac hiányának, a belső integráció hiányának a produktuma – egyebek mellett. A diktátor ellenben „modern” figura, 20. századi jelenség: az imperialista tőkével összefonódó latin-amerikai oligarchiák érdekeit kifejező „össz nemzeti” intézmény – minden visszataszító vonásával együtt is.⁸

Mindkét jelenség ugyanakkor ugyanazt a problémát tükrözi szélsőséges formában: az államhatalom domináns, omnipotens szerepét a latin-amerikai fejlődésben.

Mert, ha elemezzük a 19-20. századi politikai stratégiákat és modelleket, közös gondolati vonásként tűnik elő, hogy a modernizáció folyamatában, az elmaradottság leküzdésében az államnak minden áramlat óriási szerepet szánt – ideológiai eltéréseikkel együtt is. Ez pedig jellegzetesen a világ periférikus régióiban jelentkező vonás a felvilágosult abszolutizmusok kora óta. És ami az állam omnipotens szerepével együtt jár: Latin-Amerikában a politikai modellek megvalósítása, bevezetése mindig *felülről* építkező jellegű, mindig az állam által megvalósítandó reformokat jelentett.

Míndez azt jelenti, hogy a latin-amerikai történeti fejlődésben a „civil társadalmak” *alulról* építkező modernizációs tevékenysége a politikai gondolkodásban sosem kapott hangsúlyos szerepet – az ún. forradalmi áramlatoknál sem.⁹

Ez a jelenség összefügg a latin-amerikai gazdaság- és társadalomfejlődés jellegzetességeivel, ahol egymás mellett, egymásra *torló*dvá éltek-élnek együtt a különböző történelmi eredetű üzemformák, termelési viszonyrendszerek vagy maradványaik, meglehetősen áttekinthetetlené téve a társadalmi viszonyok rendszerét – etnika (faji) és osztályszempontból egyaránt.¹⁰ Egy ilyen, mozgásban lévő, letisztultalan társadalomban a politikai orientáció és szerveződés sajátos formái kellett, hogy kialakuljanak.

A *mestizaje*, az etnikai keveredés előrehaladásával és az etnikai viszonyok sokféleségével függ össze például a latin-amerikai nemzetné válás új vonása a két világháború között. Az „integrált” nemzet tudatok születéséről van szó (*bolivianidad*, *peruanidad*, *cubanidad*, *brazilianidad*, stb.). És hasonlóképpen ezzel magyarázható az ún. *populista*, *vertikális* jellegű pártok születése (pl. APRA, peronizmus, mexikói PRM) is, melyek hatékony modellt jelentettek a politikai harc és a társadalmi integráció számára egyaránt: önmagukat ugyanis nem a korábbi etnikai koordináltak közt (indian, fehér, mulatt, mesztic), hanem össznemzeti, etnikumok és osztályok feletti politikai képletként tételezték, nagy etnikai toleranciát is tükrözve. Sikereiknek ez a titka.¹¹

Írásunkban néhány olyan szempontra szeretnénk volna felhívni a figyelmet, amelyek a latin-amerikai politikai fejlődés alapvető koordinátáit, paramétereit jelentették a 19-20. században, és melyek állandó tényezőkként befolyásolták a szubkontinens politikai történetét.

A magyar történeoszt – Latin-Amerikát kutatva is – saját nemzetének és a kelet-európai régiónak a fejlődési sajátosságai foglalkoztatják. Nevezetesen az a probléma, hogy a magyar és a kelet-európai fejlődés története szinte zsákutcák története, ahol minden új modernizációs stratégia vagy modell új kudarcot eredményezett a 19-20. században – ahogy Latin-Amerikában is! A két régió történetének összehasonlító kutatása már ezért is nélkülözhetetlen és szükséges feladat lehetne.

JEGYZETEK

- 1 Erről bővebben lásd *Anderle Ádám*: Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában. Budapest, 1989. Az előadás gondolatmenete jórészt e munka konklúzióira épül.
- 2 *Andrés Bello*: Las repúblicas hispanoamericanas. In: Autonomía cultural. Latinoamérica. Cuadernos de Cultura Latinoamericana, 11. szám. Mexico, 1978, 9-16.
- 3 Ezt a kérdést így először az uruguayai *A. Zum Felde* fogalmazta meg: El proceso histórico del Uruguay. Esquema una sociología nacional. Montevideo, 1920. 5.
- 4 Vessé össze *Anderle Ádám*: Movimientos políticos en el Peru entre las dos guerras mundiales. La Habana, 1985.
- 5 Ez a legjellemzőbb az argentin „civilizátorok” munkásságában (Alberdi, Sarmiento).
- 6 Ez a latin-amerikai pozitivisták hozzájárulása a politikai gondolkodáshoz. Vö. *Ádám Anderle*: El positivismo y la modernización de la identidad latinoamericana. In: Anuario de la Escuela de Estudios Hispanoamericanos. Sevilla, 1989.
- 7 Nálunk is ismert példák: José Martí és később A.C. Sandino
- 8 *A caudillo* – probléma meglehetősen vitatott a szakirodalomban Vö. Pl. *John Lynch*: El sistema del poder caudillista. (VII. Congreso de AHILA.) Firenze, 1984. Kézirat: *Uő*: Los caudillos de la Independencia: enemigos y agentes del Estado y de la Nación en Hispanoamérica. Bonn, 1984, 197-219. A caudillo és diktátor közötti összehasonlítás fenti gondolatmenete kutatásainkból leszűrt konklúzió.
- 9 Ez a gondolatmenet a magyar társadalomtudományokban közhelyszámba megy, ám Latin-Amerika vonatkozásában még nem, s különösen hiányzik a két régió – Kelet-Európa és Latin-Amerika történeti fejlődésének összehasonlító elemzése.
- 10 Erről bővebben *Anderle Ádám*: Munkásmozgalom Latin-Amerikában. 1870-1959. Budapest, 1983. a gazdasági fejlődésről szóló fejezetekben.
- 11 E gondolatmenetekre korai és még hipotetikus formában lásd *Anderle Ádám*: Problemas de la identidad nacional en América Latina. In: Análisis (Lima), 1982, 11. szám, 3-17.; kidolgozott formában *Uő*: Nemzettudat ... 226-261. old.

BATÓNÉ KACZÚR ÁGNES

MAGYAROK BRAZÍLIÁBAN

Több mint száz esztendős már az a társadalmi jelenség, amelyet „magyar kivándorlás”-nak nevez a szakirodalom. A kivándorlás három együtttható tényezője — az egyéni elhatározás, az elbocsájtás és befogadás — országonként, történelmi korszakonként más és más.

A Brazíliaiban élő magyarság, pontosabban a múlt század 80-as éveitől kezdve kisebb-nagyobb számban oda kikerülő magyarság különböző rétegekből áll. Időszakonként és rétegenként mások és mások az elindító okok. Egyes csoportoknak nem is Brazília volt a végső úti célja. A különböző történelmi helyzetekben fogadtatásukat és beilleszkedésüket erőteljesen befolyásolta a mindenkori brazil gazdasági, kül- és belpolitikai helyzet. Ebből következően ezek az időben és rétegződésük szerint is jól elkülöníthető magyar csoportok egymástól eltérő módon viszonyultak a befogadó országhoz, másképpen fejezték ki kötődésüket a szülőföldhöz és Magyarországhoz, valamint a mindenkori otthoni politikai rendszerhez, és a különböző csoportok másként viszonyultak saját etnikai közösségükhöz, szervezeteikhez.

Ezért a brazíliai magyarság történetének vizsgálatához — különös tekintettel majd a második világháború utáni időszakra — együttesen kell vizsgálni a történelmi helyzetet az elbocsájtó és a befogadó országra vonatkozóan egyaránt, valamint az eltérő jellegű kivándorló csoportokat. Csak így alakíthatunk ki pontos és átfogó képet e távolba szakadt százezernyi magyar életéről.

Jelen tanulmány célja az, hogy felvázoljam a brazíliai magyarság történetének szakaszait, röviden elemezzem a kivándorlási okokat és a beilleszkedés lehetőségeit. Részletesebb elemzésre terjedelmi okokból nincsen lehetőség, így csak átfogó kép kialakítására törekedhetek.

I.

Az első világháború előtti brazíliai magyar kivándorlást — amely az Egyesült Államokba irányuló kivándorlással összevetve létszámában igen csekély volt — egyetlen gazdasági jellegű hullámnak vehetjük, különböző évekbeni elvándorlással.

Az első nagyobb magyar csoportok az 1880–90-es években érkeztek Brazíliaiba.¹ Még a rabszolga-felszabadítás előtt, de főleg utána, ugyanis a brazil kormány megkönnyítette a bevándorlást a fazendeirók érdekében: a munkaerő-szükségletet behívott európai telepesek segítségével próbálta enyhíteni: „Az állam magára vállalta az utazási költségeket, az ültetvényes földesúr kötelezte magát, hogy egy éven át fedezze a telepes költségeit és családja eltartásához szükséges földet ad át neki.”² A nagyszámú német és olasz telepes mellett jónéhány magyar család is útnak indult. A kivándorlási propagandát már ekkor is a hajóstársasági ügynökök fejtették ki. Magyarországon a múlt század végén az egyik ilyen ismert hajóstársaság a LIGURE AMERICANA volt. Ennek ügynökei azt ígérték a magyaroknak, hogy „...Dél-Amerikában családonként 120 hold földet kapnak, felszerelést, az első termésig élelmet, fejestehenet, aprójószágot — és talán még bábát is.”³

Így került ki akkoriban néhány száz Győr megyei, veszprémi és Szabolcs megyei család, de eredménnyel járták az ügynökök Szatmárt, Máramarost és Kárpátalját is. A megszédített és a valós lehetőségekben csalódott családok közül csak néhányan maradtak Brazíliában pl. Rio Grande do Sul-ban, sokan továbbvándoroltak Argentínába vagy Északra, de számosan követelték visszaszállításukat Magyarországra. 1890-ben indult meg a Veszprém megyei magyarok kivándorlása a dél-brazil államokba, ahol utódaikkal, még mint magyarokkal találkozott maga dr. Boglár Lajos is konzulása idején. A Rio Grande do Sul állambeli Jaguary kolónián mintegy 50 család élt. Volt egy egyesületük is, a Petőfi Sándor Olvasókör. A Santa Catharina-i Jaraguán és a vele szomszédos Garibaldin kb. 200 Veszprém megyei és 30 székesfehérvári család telepedett meg. Az adatok szerint rövid időn belül létrehozták iskolájukat és templomra is összeadogatták a pénzt: „...a brazil hatóságok a kolónia különleges érdeméül emlegették, hogy ezek a magyarok tanfttattak iskolájukban először portugál nyelvet, azon tisztességből kiindulva, hogy amely ország kenyereit eszik, annak nyelvét is sajátítsák el.”⁴

A magyar telepesek maguk törték akaratak alá a brazil fölet, változtatták termővé a volt őserdő helyét, hogy rizst, kukoricát, déligyümölcsöket termesszenek, állatokat tenyészzenek. A telepekről többen vállaltak fazenda-munkát is, miközben az alapvető cél az újabb területek művelés alá vonása volt. Ezeknek a magyar családoknak a környező nagyobb létszámú osztrák-német bevándorlás miatt az elnémetesedés lett a sorsuk. Spontán szerveződő kis egyleti életük kizárólag az egymásra-, magukrautaltság eredménye és elsősorban összejövetei-kulturális ke-retekben mozgott.

A két világháború közötti időszakban ezek a kis magyar csoportok már második generációjukat élték és területi elhelyezkedésük – a magyar bevándorlási centrumtól, São Paulo államtól való távolságuk – miatt szervesen nem kapcsolódtak abba a brazíliai magyar közösségi életbe, amelyet a „nagy hullám” magyarsága alakított ki – nem utolsósorban a Horthy-rendszer fokozatosan tudatossá váló emigrációs politikája által is befolyásolva.

Az első világháború előtti magyar kivándorlás Brazíliába nem volt jelentős és elsősorban szociális okokra vezethető vissza. A kikerült magyar családok fő törekvése az volt, hogy minél előbb összegyűjtsenek 1500–2000 koronát, hogy majd Magyarországra visszatérve elérhessék eszményképüket: a saját földön való gazdálkodást.⁵ Ezek a csoportok tehát szegényparaszti származásúak voltak és csak azért vállalták az időlegesnek szánt idegen életfeltételeket, hogy hazatérésükhöz, otthoni újakezdésükhöz anyagi alapokat teremtsenek. Ezért tudatosan törekedtek magyarságuk megtartására, bár sorsuk mégis a fokozatos beolvadás lett. A kivándorlás fő iránya elsősorban az Egyesült Államok, amely ekkor még szinte korlátok nélkül befogadta a boldogulást kereső európaiakat. Az 1891–1900-as időszakban a közel 6,5 millió európai kivándorlónak mindössze 11%-a, az 1901–1910 közötti 11,6 milliónak a 13%-a, az 1911–1914-es időszakban Európából kivándorolt 5,8 millió főnek pedig csak a 10,2%-a választotta úti céljának Brazíliát, és ebből csak töredéket jelent a magyar területekről történő kivándorlás.⁶

Az elvándorlás legfőbb indítéka a jobb életfeltételek keresése, az anyagi erőgyűjtés. A kivándorlás időben egybeesett Brazília munkaerő-szükségletének növekedésével, amely a munkaigényes mezőgazdasági termelési ágazatok felfutásával, valamint a rabszolgaság elavultságának felszínre kerülésével vált egyre nyilvánvalóbbá.

A magyar kormányzat – több más európai országhoz hasonlóan – már ekkor sem nézte jó szemmel ezt a típusú, szerződéses munkavállalással történő, szubvenzionált kivándoroltatást a brazíliai „civilizálatlan körülmények”-re hivatkozva. Az árutermelésbe bekapcsolódó ültetvényes nagybirtok ugyanis „...a régi (sokszor ősi) technikát és termelési tapasztalatot használta fel, és megkötötte a munkaerőt.”⁷ A magyar területekről kivándoroltak legnagyobb része pedig ezekre az ültetvényekre került, és a legtöbbjük személyi szabadságában is korlátozott peon-helyzetűvé vált. Ennek alapvető oka az, hogy a magyar földbirtok-viszonyok megoldatlansága miatt kivándorolni kényszerült paraszti csoportok – a befogadó ország akkori munkae-rőigénye és technikai fejlettségi foka miatt – elsősorban az ültetvényes latifundiumokon találtak megélhetést. A brazil államok is elsősorban az ezt a célt szolgáló bevándoroltatást támogatták. Mivel komoly szociális-gazdasági intézkedést nem fogantatosítottak itthon a kivándorlók visszatartására, csak az első világháború kitörése jelentkezett korlátozó tényezőként.

II.

Az első világháború sok szempontból határvonalat jelent a kivándorlást illetően. Az 1919–20 és 1941 közötti nagy hullám már más típusú volt az előzőekhez képest. Többféle indítókkal találkozhatunk, mások és sokfélék a célok, a beilleszkedési lehetőségek, ahány kirajzó csoport, annyiféleképpen viszonyultak a szülőföldhöz és Magyarországhoz (pl. az elcsatolt magyar területek kivándorlói). Ebben az időszakban változtak a migráció feltételei, megváltozik az európai kivándorlás és vele az ebbe a folyamatba szervesen illeszkedő magyar kivándorlás iránya is. A kimozdító okok között megjelenik a politikai meggyőződés és kényszer, kialakulnak a nyugat-európai emigrációs központok, elsősorban Bécs és Párizs, ahol jól szervezeten egyengetik a tengerentúlra jutást a politikai okokból távozni kényszerültek számára. Az útirány azonban megváltozott: a legnagyobb befogadó ország, az Egyesült Államok gyakorlatilag lezárta kapuit. Az utolsó békeévben még 119 159 magyar, 1920-ban pedig már csak 2000 vándorolhatott ki a hón áhított „lehetőségek országá”-ba. Ennek okai – Szántó Miklós szerint – a háború idején az új bevándorlók lojalitásában tapasztalt elbizonytalanodás, a háború végén az európai forradalmasodástól és annak eszméitől való félelem, majd a háborús konjunktúra végével a békeidőkre való átállás gazdasági nehézségei miatti válság voltak.⁸ Ezeknek a következményei lettek az első kvótatörvények (1921), majd a további megszorítások. Ez nemcsak mennyiségi korlátozásként érintette az Amerikába igyekvő, többnyire már onnan megküldött hajójeggyel rendelkező magyarországi kivándorolni szándékozókat és az elcsatolt területek magyarságát, hanem minőségileg is; ugyanis az amerikai álláspont változtatni kívánt a különböző népelemek közötti arányon, s így a nemkívánatos kategóriába kerültek a kelet-európaiakkal együtt a magyarok, az olaszok és a zsidók is.

Ennek következtében az 1920-as évek közepén már igen sokan választják Kanadát úti célnak, de emellett igen megnőtt a dél-amerikai országok, Argentína, Uruguay és Brazília jelentősége is.

A brazíliai bevándorlás igazi nagy résztvevői a portugálok, olaszok, németek és spanyolok, valamint a japánok voltak. Ennek a befogadó ország szempontjából a gazdasági mellett vannak nyelvi és klimatikus okai is, az elbocsájtó országok – főképpen Németország és Japán – esetében pedig igen tudatos kolonizációs

programról volt szó. Szinte minden forrás külön is kiemeli a brazíliai német és japán telepeket mint sajátosan magukba zárkózó és ezért az asszimilációnak igen eredményesen ellenálló példákat.

A magyar bevándorlás Brazíliába a két világháború között igen összetett jelenség. A magyarok nagyobb része ugyanis a trianoni békeszerződések nyomán olyan elcsatolt területekről került Brazíliába, ahol a magyarok egy tömbben éltek. Ezeknek a magyar családoknak a többsége a háború után Brazília által felújított hagyományos bevándoroltatás útján, a befogadó ország különböző államai által támogatva vándorolt az új hazába. Ennél a csoportnál szinte kizárólagosan a szegénypraszti-agrárproletár elem a döntő. A másik csoport ténylegesen magyar állampolgárságú, létszámában jóval kisebb, és a parasztcsaládok mellett – akiknél a jobb megélhetési vágy, tehát a szociális indokok dominálnak – már találkozunk városiakkal, elsősorban budapestiekkel és szervezett munkásokkal, értelmiségiekkel. Az utóbbiak kivándorlásában már politikai tényezők is közrejátszottak.

A két világháború közötti magyar bevándorlás és bevándoroltak történetét időben három szakaszra oszthatjuk:

- I.1920-tól 1927-ig
- II.1928-tól 1934-ig
- III.1935-től 1941-ig

I. Az első szakasz bevándorlóit a magyarországi politikai emigránsok (városiak, munkások, iparosok), valamint a főként az amerikai kvótamegkorlátozások miatt ide kényszerült és ügynökök által ide csábított, többnyire az elcsatolt területekről származó magyar parasztcsaládok csoportjai alkotják. Ez az az időszak, amelyben a megérkezési sokk után a magyarok kipróbálják a brazíliai lehetőségeket (fazenda, városi munka, önálló termelés stb.), azok közül az egyiket felhasználva igyekeznek gyökeret verni, legtöbbször időleges céllal. A többség egy időre belekényszerül a fazenda-lét nyomorúságos viszonyaiba, majd onnét kitörve a városokba vagy a már kialakult magyar telepekre vándorol. Ez az időszak a spontán egyleti szerveződés ideje, és csúcsán megjelenik a későbbi, összefogottabb etnikai-közösségi élet iránti igény. Forrásaim alapján igazolható, hogy 1927-ig, a magyar külképviseletek felállításáig, a létszámban legnagyobb São Pauló-i kolónia életében igen erőteljes a polgári demokratikus ill. baloldali politikai emigráció hatása.

II. A második szakasz a bevándorlók újabb csoportjait hozza. Ebben az időszakban egyre erőteljesebben érezteti hatását Magyarország emigrációs politikája a felállított képviselőket és konzulátusokat keresztül, a korábbi spontán egyesületi élet befolyásolásával, az iskolák, egyházszerkezetek támogatásával. Forrásaim ezt az időszakot jelölik meg a közösségi élet nagy erőpróbájaként (gazdasági válság, 1930-as és 1932–34-es belpolitikai események). A főként a városokban érezhető válság átmenetileg igen megnehezítette az ott élő magyarság boldogulását, de a politikai fordulat meghozta a gazdasági változások feltételeit is. A magyar közösségi élet tehát ténylegesen megalapozódik, szervezett keretek közé kerül – nem utolsósorban az óhazából érkező hazafias eszmei és anyagi támogatásnak köszönhetően, amelynek nem is titkolt célja a Horthy-rendszer revíziós politikájának támogató táborát szélesíteni.

III. A következő időszak a vargas-i politika kiteljesedésének korszaka, amely teljesen új feltételrendszert teremtett a magyar etnikum számára is. Getulio Vargas hatalomra kerülése, a brazíliai gazdaság új alapokra helyezésének megindulása a beilleszkedés és boldogulás nagyobb lehetőségeit biztosítja az iparban és a mezőgazdaságban is. A gazdasági és nemzeti integráció programja azonban magával hozta a beolvasztási tendenciákat, bizonyos minőségi bevándoroltatásra törekvő bevándorlási korlátozásokat, tehát azt, hogy a brazíliai államok a gazdasági céljaiknak legmegfelelőbb munkaerő betelepítését támogatják, és ehhez a kivándoroltató államokkal konkrét szerződések megkötését tartják célravezetőnek. Ekkor merült fel határozottan egy nagyobb méretű magyar telepítési akció terve. A brazil fél ugyanis azt hangsúlyozta Magyarország felé, hogy az új életkezdéshez elegendő tőkével rendelkező, elsősorban mezőgazdaságban jártas telepesekre van szüksége. Ezzel kapcsolatban magyar részről az a vélemény alakult ki, hogy „...akinek pénze van az útját fizetni és egy évig kereset nélkül élni, azt otthon kell telepíteni. Érdeke a dél-amerikai államoknak a kolonizáció, nem pedig nekünk. Államilag nem szabad kolonizációs akciókat kezdeni.”⁹

A brazíliai magyarság tárgyalt időszakbeli életét két erőteljes hatás befolyásolta: egyrészt a háborús készülődések, másrészt a brazilosítási törekvések az új haza oldaláról, amelyek a magyar közösségi életet is erőteljesen korlátozzák; nem utolsósorban külpolitikai okokra hivatkozva. (1938-tól látnak napvilágot az idegen nemzetiségűekre vonatkozó legfontosabb megszorítások.) 1941. december 6-án pedig – szinte jelképesen – lezajlik az utolsó nagy közösségi esemény, a Kormányzó nevenapjára szervezett Miklós-napi bál, amelyet már a következő napokban a magyar külképviseletek bezáratása követett az Amerikai Egyesült Államok hadba lépése miatt.

A brazíliai magyarság második világháború alatti és utáni történetét – amely ugyancsak több periódusra osztható – egészen más nemzetközi és ó- és újhazai viszonyok határozták meg. A korszak a haza- és az újabb bevándorló csoportok miatt is külön elemzést igényel, amely nem lehet tárgya a jelen tanulmánynak.

A két világháború közötti korszakolás rövid elemzéséhez néhány fontos megjegyzést kell még hozzáfűzni:

1. A bevándorlás mindvégig folyamatos, csak létszámában vannak jelentős eltérések.
2. A később megérkező bevándorló csoportok lehetőségeit, beilleszkedését befolyásolhatják a már kint élő magyarok.
3. Az életmódváltás (fazenda-város-telepek) a kolóniákon belüli migrációt jelenti a 20-as években, de a gazdasági válság után is szinte folyamatosan megfigyelhető szórványjelleggel.
4. Ha létszámában nem is volt számottevő, meg kell említeni egy kisebb méretű vissza- és továbbvándorlást is.

*

A brazíliai magyarság „nagy generáció”-ja a két világháború között élte a legszínesebb közösségi életet. A második világháború szinte teljesen elzárta Brazíliát Európától. A bevándorlás a háború után szórványossá vált, elveszítette hullám jellegét és elsősorban politikai okai voltak: 1945–46; 1948–49; 1956–57 jelzik a fontosabb időbeli csomópontokat. Ahhoz, hogy fölmérhessük, mekkora csapást

jelentett a „nagy generáció” közösségi életére a kitörő háború, álljon itt egy idézet 1950-ból.

„A második évtized virágzó egyesületi életét egyik napról a másikra megfojtotta a háborús világ kivételes intézkedése, amelynek értelmében idegen egyesületek nem működhetek, idegen nyelvű nyomtatványok kiadása tilos volt, nyilvános helyen tilos volt idegen nyelven beszélni, stb. Csak a vallásos egyesületek tudtak kitartani a nehéz időkben, de nem egy helyen azok működése elé is igen sok akadály gördült.”¹⁰

Ez a kép azonban egyoldalú lenne, ha nem említénék meg a braziliai Szabad Magyar Mozgalom szárnypróbálgatásait, amely a Károlyi Mihály-féle „Új Demokratikus Magyarország” felhíváshoz csatlakozva, a „Hungria Libre de Mexico” munkáját figyelemmel kísérve próbált kibontakozni 1941 után a demokratikus, antifasiszta és baloldali érzelmű magyarok között. Ez a mozgalom, amely Brazíliában csak a háború után kerülhetett szervezeti keretek közé (União Hungara de São Paulo), még akkor is jelentős a braziliai magyarság történetében, ha a külföldi magyarságának antifasiszta frontban való egyesülése nem jött létre, és az amerikai kontinens 1-1,5 milliós magyarságát sem sikerült összefogni.¹¹

III.

A két világháború közötti időszak magyarságára koncentrálva, a kivándorlási okokat elemezve, korabeli forrásaim első helyen említik a „nagy sérelmet”: „A Brazíliába való kivándorlás a világháború után onnan történt tömegesebben, ahol az úgynevezett legyőzöttek éltek. Ebben a tekintetben különleges szerep jutott az Anyaföldtől elcsatolt magyar országrészeknek... A kivándorlás oka? Akármelyik magyar rávágja erre a kérdésre: Trianon!”¹² Egy másik megközelítés már több szempontot vesz figyelembe: a veszített háború teljesen kimerítette az országot, a területi elcsatolások, a frontról visszaözönlők polgári elhelyezkedésének súlyos problémája, a forradalmak megrázkódtatásai, a békés termelésre való áttéréssel járó gazdasági válság nagyon sok embernek az egzisztenciáját ingatta meg. Az elcsatolt területeken még a faji üldözésnek kitett és „fajiságuk” miatt elnyomást szenvedő magyarok indultak el az észak-amerikai megszorítások miatt a Dél-Keresztjének országaiba. Ezekben az időkben már szinte kizárólag Brazíliára, Argentínára és Uruguayra korlátozódott a magyar bevándorlás.¹³ Ez a felsorolás már majdnem teljes, de éppen a legfontosabb tényezőt nem említi: a hazai földbirtokviszonyok változatlanságát, a nagybirtok további uralmát, és ezzel az egymásra torlódott társadalmi-gazdasági problémák egész füzérét, amellyel a két forradalom külső segédlettel történt leverése után a Horthy-rendszer kénytelen volt szembenézni.

Tény, hogy a felhalmozódott társadalmi feszültségek levezetésére Európa periferikus országaiban szinte egyidőben vetődött fel a kivándoroltatás (vagy kivándorolni-engedés) gondolata. A forradalmi mozgalmak, a háború alatt szétzilált gazdaságok, a hatalmas munkaerőfelesleg arra ösztönözték az érdekelt kormányokat, hogy valamilyen egyezményes, szervezett formát találjanak a kivándorlásnak, amellyel enyhíteni lehetne a gondokon. Először 1921-ben Rómában ült össze ilyen céllal egy tanácskozás, majd a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1924-es római értekezlete foglalkozott a ki- és bevándorlást érintő fontosabb kérdésekkel. Ezek voltak az első próbálkozások a munkaerőpiac kiegyensúlyozására.

Ezzel a kezdeményezéssel estek egy időbe az amerikai bevándorlási korlátozások és a dél-amerikai államok, köztük Brazília által felkínált bevándorlási lehetőségek.

Brazília néhány állama 1912-től nyíltan támogatta az európai munkástoborzást (pl. Parana, São Paulo, Rio Grande do Sul). A hajóstársaságok ügynökei eljutottak az elcsatolt területekre és Magyarországra is. Szépenhangzó ígéretekkel jöttek, ahogy Herberger Gyula könyvében részletesen ismerteti a kolonizációs feltételeket; minden bevándorló kap 25 ha (47 k.hold) földet. Azon egy kőből épített, cseréppel fedett házat. Egy fél esztendőre, míg az első termés jelentkezik, ellátást pénzben vagy természetben. Vetőmagot, csemetéket ingyen. Minden kolónia vezetősége mellett egy gazdasági instruktor dolgozik. Kolóniánként különböző mezőgazdasági gépeket ad, és már 30 gyermek után iskolát állít fel az állam. A házat, földet, gazdasági eszközöket 10-12 év alatt kell letörleszteni a termés 1/5-ével, vagy ennek megfelelő pénzértékkel.¹⁴ Ennek a csábító lehetőségnek tényleg nehezen lehetett ellenállni, főleg, ha a kisebbségi létbe taszított parasztcsaládok kivándorlási törekvései elé egyik utódállam sem gördített akadályt. Mindemellett „...Herberger írásában csak annyi a valótlan, hogy az előbbihez hasonló kedvezményeket csak brazil telepeseknek szokott adni az állam, vagy olyanoknak, akikkel a kormány külön, hivatalosan megállapodik.”¹⁵

Természetesen az „igaz-magyar-nemzeti” érzelmű magyarországi és erdélyi sajtó tiltakozott a Herbergeréhez hasonló lehetőségekkel kecsegtető ügynöki csábítások ellen, de ennek még Magyarországon sem volt fogantatja, hiszen itt is megnövekedett az illegális kivándorlások száma. Magyarországról a paraszti családok mellett igen sok iparos, gyári munkás és értelmiségi is a kivándorlás mellett döntött, egyrészt állás hiányában, másrészt politikai okoktól kényszerítve.

Mivel az ügynöki kivándoroltatást tiltották az európai törvények és a magyar hatóságok is, a hivatalos magyar statisztikákban igen pontatlanok az adatok a létszámot illetően. A nagyságrendet azért mutatja, hogy egyes források szerint 1923–27 között volt a magyar bevándorlás csúcsidezőszaka, amikor havonta átlag 400–500 magyar érkezett a különböző brazíliai kikötőkbe.¹⁶

Nincs pontos adat a bevándoroltak létszámáról az állandó helyváltoztatás, belső és kontinentális migráció miatt sem. A hivatalos statisztikák nem egyértelmű és hiányos adatai már a kortársak számára is megnehezítették a brazíliai magyarság létszámának megállapítását. Csak körülbelüli becslésekre támaszkodhattak; a többféle becslést összevetve a két világháború közötti időszak végére mintegy 80 ezer főnyi magyarral számolhatunk, főképpen São Paulo államban koncentrálódva.¹⁷ Ez a szám reálisnak tűnik, hiszen a ma kint élő brazíliai magyarok több mint százezer magyarról beszélnek – inkább a származás, mint a nyelvhasználat alapján –, beleszámítva természetesen a háború utáni bevándorlást, az 1946–47-es, 1948–49-es és az 1956–57-es csoportokat is, valamint a szórványos, nem túl jelentős számú egyéni bevándorlót is, egészen napjainkig.

*

Brazília, mint letelepedési és újratekzdési terület a magyarok számára szinte kizárólag a délkeleti, az Atlanti-óceán partvidéke mentén elterülő államokat jelenti, az Egyenlítő-től délre, a 10. és a 30. szélességi fok között. Ennek oka elsődlegesen az éghajlat: az európai bevándorló számára az előbb említett, főként a délebbre eső területek nyújthattak lehetőséget a tartós letelepedésre. A területi elhelyezkedés

egyidejűleg a különböző élet- és munkafeltételeket is jelenti.¹⁸ A partvidéktől bentebb eső, valamint az Egeenlftóhöz közelebb elterülő államokban – Matto Grosso, Marañhao, Ceara, Parahyba és Bahia – csak elvétve találunk elszórt kis magyar csoportokat. Ez a szórvány magyarság a nagyobb etnikai csoportoktól távol, mondhatni elszigetelten, főként az államok nagyobb városaihoz közel igyekezett boldogulni a mezőgazdaságban vagy a városi szolgáltató ágazatokban. A mezőgazdaságban elhelyezkedők nagy részének életét az ültetvények határozták meg. Forrásaim igen keveset foglalkoznak ezekkel a magyarokkal, mivel a nagy távolságok miatt a velük való kapcsolattartás igen nehéz volt.

A brazíliai magyarságnak azon része, amely a két világháború közötti időszakban a tömeges bevándorlás és letelepedés után kialakította nagyobb létszámú kolóniáit, etnikai közösségeit, tulajdonképpen São Paulo, Rio de Janeiro, Parana, Santa Catharina és Rio Grande do Sul államokban élt, fazendákon, falvakban és a jelentősebb városokban. Ez a létszámát tekintve – főként 1922 után – folyamatosan gyarapodó és a második világháború előttre több tízezres nagyságrendű magyarság alakította ki azt a sajátos közösségi életet, amellyel – ha nem is meghatározó módon, de – megjelent a formálódó brazil nemzet színes etnikai palettáján. A jelentősebb létszámú bevándorlás miatt ez a brazíliai magyarság „nagy generáció”-ja, a magyar etnikai élet megalapozója, ugyanúgy, mint ahogy az „öreg amerikasok és kanadáások” az amerikai kontinens északi államaiban az 1880–1918 közötti időszakban.

IV.

Brazília – és főként a magyar bevándoroltak számára klimatikus szempontból a legelfogadhatóbb államok, São Paulo, Santa Catharina, Parana – gazdasági életében az első világháború után is a latifundium, az ültetvényes gazdálkodás volt az uralkodó. A múlt század végén kialakult peonato, amely a személyi kötöttség elemeit őrizte, folyamatosan biztosította az olcsó munkaerőt az áruteremelésbe bekapcsolódott nagybirtokok számára. Mivel az államilag szubvencionált bevándoroltatás elsősorban ezen ültetvények tulajdonosainak érdeke volt, az Európából idevándoroltak útja is egy-egy ilyen nagybirtokon ért véget, és legtöbbször – akik nem rendelkeztek önálló anyagi alapokkal – kénytelen volt osztozni a már ott talált néger, portugál és spanyol, esetleg olasz peonok sorsában. Ezek a magyarok – pár kivétellel – kubikusok, napszámosok, béresek, cselédek vagy 1-2 holdas kisparaszttok voltak szülőföldjükön. A későbbiekben 1923-ban São Paulóban kiépült egy munkáselosztó hely, a „Hospedária dos Imigrantes”, az „emigrációs ház”, vagy ahogy a magyarok elnevezték: a siralomház. Itt a tulajdonosi megbíztak, az emberkereskedők szerződést kötöttek az erre rábeszél – és más lehetőséget amúgy sem látó – családfőkkel, akiket családjukkal együtt tovább szállítottak az interiorbeli fazendákra. Szinte minden forrás beszámol arról, hogy az ígérek ellenére mekkora csalódás várta a családokat: primitív életkörülmények és a fazendatulajdonos boltja, ahol szinte semmiért is évekre eladósodtak a családok. Egy négytagú család kb. 3-4 ezer kávécsérje megművelését kapta feladatul. Tulajdonképpen teljes kiszolgáltatottságban éltek a magyar családok ezrei, várva a kedvező alkalmat a szabadulásra. A források beszámolnak munkamegtagadásról, egyéni és jól szervezett csoportos, fegyveres szökésekről is. Úti céljuk minden esetben valamelyik nagyváros volt, ahol azonban a megélhetési lehetőségek még igen szűkek voltak.

1930 után a Getulio Vargas-féle belpolitikai fordulat a brazil gazdaságban is változást hozott. A túltermelési válság elmúltával egyre kevesebb magyar volt kénytelen a boldogulás lehetőségét ültetvényeken keresni. A fejlődés szempontjából nagyobb lehetőségekhez jutó és elsősorban a nagyobb városokban koncentráltó brazil ipar és városi szolgáltató hálózat, a mezőgazdaságban bekövetkezett változások (a monokultúra egyoldalúságának felszámolására és más növénytermesztési ágazatok felfuttatására irányuló törekvések) megfelelőbb körülményeket biztosítottak a magyarok számára is.

A magyar kormányzat nem tett konkrét lépéseket arra, hogy a kivándorlókat megmentse a fazendai munkától. Ezt csak egy jól szervezett és anyagilag megalapozott telepítési programmal érhetne volna el, de csak az erre vonatkozó hangzatos parlamenti felszólalásokig jutottak el, cselekvésre nem került sor.

A másik beilleszkedési lehetőséget a városok jelentették. A tőkés fejlődés igen erőteljes urbanizációt hozott: Brazíliában egyes területeknek – főként az Atlanti-partvidéknek és városainak – igen megnőtt a jelentőségük. A demográfiai fellendülés elsősorban külső forrásból, az európai bevándorlásból táplálkozott. Ezek a városok igen tarka etnikai összetételűvé váltak. São Paulóban a lakosság döntő része – már 1893-ban 71,2%-a – bevándorló volt.¹⁹ Ezek közül a városok közül a magyar közösségi életet vizsgálva Rio de Janeiro, Porto Alegre és São Paulo volt jelentős. Ezen városok magyar lakossága különböző eredetű volt. Porto Alegre, Rio Grande do Sul fővárosa magyarságának legnagyobb része képzett iparos vagy gyakorlati pályára kényszerült értelmiségi volt, de éltek közöttük orvosok, gyógyszerészek és mérnökök is. (Ennek oka, hogy ebben az államban csak 1929 után kellett honosítani a diplomát.) Rio de Janeiróban a magyar kolónia elsősorban iparosokból, kereskedőkből, vállalkozókból, és a szolgáltató ágazatokban elhelyezkedő volt értelmiségiekből tevődött össze.

São Paulo magyarsága volt a legsokszínűbb. Fazendákról ide menekült, lerongyolódott parasztok, valamikori magyar falusi iparosok, a munkásmozgalom hagyományait képviselő szervezett munkások, értelmiségiek és deklasszált úri elemek egyformán megtalálhatók voltak ebben a brazil ipari termelés mintegy 50, a második világháború előtt már 70%-át adó, rohamosan fejlődő városban. A források többsége szerint a magyar bevándorlókra általában az üres zseb volt a jellemző, ezért mindenkinek létkérdés volt a munka. A jó munkalehetőség megszerzéséhez viszont a portugál nyelvben minél hamarabb jártasságot kellett szerezni.²⁰

A São Paulóban letelepedett magyar családok élet- és munkakörülményei külön dolgozat témáját jelentik, rövid jellemzésükre csak annyit, hogy a „Brazíliai Magyar Segélyegylet” és a konzulátus adataiból kitűnik: erőteljesen differenciálódott a magyar közösség és a többség – főként a gazdasági és belpolitikai válságok idején – igen nehéz helyzetbe került és az Óhazától várt segítséget.

*

A nincstelenül patraszállók többsége a beígért saját, önállóan művelhető föld helyett tehát fazendákra került, ahonnan a menekülés útja elsősorban a városokba vezetett. Itt azután, akinek sikerült nyelvtudással és ügyességgel szakmai jártasságot szereznie, az az iparban boldogulhatott. A 20-as évek közepétől – néhány év gyűjtögetés után – a paraszti származású városi munkások egy része, régi álmait követve, megpróbálkozott a vidéki földvásárlással: „Szeret tenni minél előbb egy

5-10 alqeres (20-40 holdas) saját birtokra. Ha ez már megvan és a mindennapi kenyeret a saját földjén tisztességesen megkeresheti, jelentkezik a következő kívánság: São Paulo városában, annak valamelyik magyarlakta részében, az ismerősök, esetleg rokonok környezetében saját háztelek, azon egy szép, muskátlis ablakú, előkeretes ház. Ez a kitaposott útja az előrehaladó, boldoguló magyar földművesnek.”²¹

Az esetek többségében kétféle módon juthatott a bevándorló Brazíliában földhöz: vagy egy nagybirtokos parcellázta föl birtokának egy részét és adta bérbe vagy el, szigorúan megszabva az adósságtörlesztés módját, vagy pedig néhány család – többnyire egy etnikailag egységes csoport – kötött szerződést egy telepítési vállalkozóval vagy az állammal termelésre még nem fogott terület megvételére, azt a feltételt vállalva, hogy új telepet alakítanak. Egyes brazil államok előszeretettel kötöttek szerződést pl. német, olasz, japán vagy lengyel állami megbízottakkal, részvénytársaságokkal ilyen földműves csoportok bevándoroltatására és leteleptetésére. Ezekben az akciókban az anyaország igen aktív szerepet vállalt, és szoros kapcsolatot tartott fenn kivándoroltjaival. Hasonló jellegű magyar telepítési akcióra nem került sor Brazíliában, így sok magyar család került szétszórtnan a már meglévő telepekre, idegen nemzetiségűek közé. De São Paulo államban önálló magyar telepes kolóniák alakítására is sor került, anyaországi segédlet nélkül.

Több sikertlen kísérlet után – hiszen meg kellett tanulni a brazil föld és klíma sajátosságait – 1924. június 14-én újságközlemény adott hírt Szentistványkirályfalva létesítéséről. Dr. Czézárovcics Balázs szalézi szerzetes szervezte meg azt a kis falut, amelynek annak idején 50 magyar család volt a lakója. A másik igen életképes magyar település Árpádfalva volt (Colonia Árpád), 884 kilométernyire São Paulótól. A későbbiekben még több magyar telep is létrejött – Boldogasszonyfalva, Szentimrefalva, Mátyáskirályfalva, Rákóczifalva. Ezekben a kis magyar kolóniákon egy ideig őrizték a magyar hagyományokat; pl. Boldogasszonyfalva lakói többségükben székelyek és csángók voltak.²²

Milyen volt a brazíliai magyar földműves élete? Küzdelmes. Amelyik magyar család nem futamadott meg és a piachoz közel lakott, kb. 10-15 esztendő alatt érhetette el azt a szintet, hogy magyar emberhez méltó háza és gazdasága legyen. Csak a sok feltétel által megszabottan is eredményesen gazdálkodó családok tudtak annyit félretenni, hogy gyermekeik további boldogulását megalapozzák pl. egy városi ingatlannal. A többség általában igen alacsony színvonalon élt még hosszú évtizedek múltán is, egyszobás, füstös (a hangyák és egyéb férgek ellen) sárkunyhóban, amelynek ajtaja, ablaka gyalulatlan fából készült, üveg nélkül.

A 30-as években még erős magyar etnikai jelleggel rendelkező telepek nagy részének az etnikai elszíneződés lett a sorsa. Sokan – a fiatalok sürgetésére – eladták földjüket és beköltöztek a városba, amely egyre biztosabb boldogulási lehetőségekkel kecsegtetett. Az eladó ingatlanokat magyarok csak ritkán tudták megvásárolni, így sok német, lengyel és más nemzetiségű földműves került a telepekre. Emellett a földek is igen hamar kimerültek, így a magyar lakosok továbbvándorlásra kényszerültek.

*

A kivándoroltak sorsa a lalssú, de biztos beolvadás lett. Ebben több ok is közrejátszott. A befogadó ország igyekezett magába olvasztani az „idegeneket”, így

a magyarokat is, akiknek a hazatérési esélye az évek elteltével egyre romlott. Az anyaország pedig a visszavándoroltatásban csak azokra számított elsősorban, akik elegendő anyagi bázissal rendelkeztek a hazatéréshez és újakezdéshez. Márpedig ez keveseknek adatott meg. A többség számára a kecsegtető braziliai lehetőségek-ből szinte semmi sem volt igaz. A fazendákra sodródott családok éppen hogy tengették életüket. Csak keveseknek és lassan sikerült megteremteni a jobb életkörülményeket a magyar telepeken is. A városokban letelepültek többsége is nehézségek közepette élt az első évtizedekben és csak a gazdasági válság után, az új gazdaságpolitika kiteljesedésével tudtak boldogulni. A későbbiekben pedig akinek lett volna lehetősége és anyagi ereje a visszatéréshez, már nem tette meg, hiszen Brazília jelentette számára a gazdasági biztonságot, az eltelt évek pedig sokakban meggyengítették az „otthon újra kezdeni” vágyát. A gyermekek berendezték életüket az új hazában, az unokák pedig már kint születtek. Az érzelmi szálak is az új hazához kötődtek.²³

Sajátosan alakult a hétköznapi magyar nyelv sorsa is, főként a nagyobb létszámú értelmiség hiányában. Már a kortársak megfigyelték, hogy a magyar nyelv egyre szárazabb lett, keveredett a portugál kifejezésekkel (az új életmód szükségletei szerint) és lassan elvesztette megújulási képességét: „Azért kapaszkodunk bele a magyar történelembe és magyar kultúrába, Szent Istvánba, Kossuthba, Március 15-ébe, Dózsa Györgybe, Petőfibe, Adyba, a magyar dalba, a közösségi életbe, az utcán fülünkhöz ütődő magyar szófoszlányokba...mert a magyarnak itt kell élnie és – többnyire – itt kell meghalnia, tehát haláláig az új hazához kell igazodnia.”²⁴ A többségnek ez lett az életfelfogása még akkor is, ha tudatosan nem fogalmazta meg magának. A honvággyal lassan elcsitult, az utódok pedig nem örökölték...

JEGYZETEK

A témával kapcsolatban hosszú évek óta összefogott, szervezett kutatás folyik, felölelve egész Latin-Amerika magyarságát. A szegedi József Attila Tudományegyetem Latin-Amerika Kutatócsoportja hangolja össze a térség emigrációjának kutatását. A munkának jelentős eredményei vannak: *Varga Ilona*: Latin-amerikai magyar telepek és külképviseleteik a gazdasági válság időszakában. *Acta Historica*, XXXV. 1971. 79–100.; *Varga Ilona*: A kivándorlás irányváltozása és a magyar kivándorlók beilleszkedése Latin-Amerikában a két világháború között. *Acta Historica*, LVI. 1976. 3–50.; *Varga Ilona*: Kivándorlás és beilleszkedés. Magyarok Brazíliában 1920–1942. (kézirat), *Varga Ilona*: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába a két világháború között. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1977.; *Batóné Kacszár Ágnes*: Brazíliai magyarság a két világháború között. Doktori disszertáció. Szeged, 1989.; *Schmidt Judit*: A São Pauló-i emigráció az 1950-es években. Tiszatáj, 1988/7. 82–87. Az *Anderle Ádám* vezette kutatócsoport többi tagja, köztük *Csikós Zsuzsanna* és *Kovács Márta* az Argentína ill. Uruguay területén élő magyar kolóniák életét dolgozza föl, munkáikból hamarosan publikációk is születnek.

- 1 Azokról a magyarokról, akik a korábbi időkben érkeztek és akiket valamilyen formában megőrzött a brazil történelmi emlékezet, lásd: *Ács Tivadar*: Magyarok Latin-Amerikában. Budapest, 1944; *Szabó László*: Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900). Budapest, 1982; *Dojcsák Győző*: Amerikai magyar történetek. Budapest, 1985.
- 2 *Wittman Tibor*: Latin-Amerika története. Budapest, 1978. 330.
- 3 *Dr. Boglár Lajos* volt São Pauló-i konzul kéziratosa visszaemlékezése: Magyar világ Brazíliában címmel. 18.
- 4 Uo. 20.
- 5 Uo. 21.
- 6 *Varga Ilona*: Magyar kivándorlás Latin-Amerikába a két világháború között. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1977. 28.

- 7 *Anderle Ádám*: Munkásmozgalom Latin-Amerikában 1870–1959. Budapest, 1982. 52.
- 8 *Szántó Miklós*: Magyarok Amerikában. Budapest, 1984. 68.
- 9 OL.K.71. I/1. 9/1934. – 1934. március 21.
- 10 A „Délamerikai Magyar Hírlap” 1950-es Évkönyve, 192.
- 11 *Tamás Aladár*: Felleges számkivetettség. Budapest, 1970.
- 12 *Dr. Boglár*: I.m. 26–27.
- 13 *Miklós Elemér–Vér Andor*: Magyarok Délamerikában. Buenos Aires, 1942. 18–19.
- 14 *Herberger Gyula*: Brazília és az oda irányuló kivándorlási mozgalom. Déva, 1922. 11.
- 15 A „Délamerikai Magyar Hírlap” 1950-es Évkönyve. 189.
- 16 *Miklós–Vér*: I.m. 19.
- 17 OL.K.71. I/1. 1930.6.cs. 8/1930.
- 18 *Dr. Boglár*: I.m. 22. és a 13. sz. melléklete.
- 19 *Anderle Ádám*: Nemzettudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a 19. és a 20. században. Budapest, 1989. 98.
- 20 „Az újonnan kivándoroltak persze a legkészségesebb támogatással sem kaphatnak jó munkahelyet mindaddig, amíg a portugál nyelvet és a brazíliai szokásokat nem ismerik és amíg nem akklimatizálódtak.” – *Migend Dezső*: Magyarok Brazíliában. Békéscsaba, 1925. 78.
- 21 *Dr. Boglár*: I.m. 151.
- 22 Boldogasszonyfalváról *Dr. Boglár*: I.m. 155–161, „Brazíliai Magyarság” 1933. június 23. A brazíliai magyarság évkönyve 1938. São Paulo. 75–82.; *Bangha Béla*: Dél-Keresztje alatt. Budapest, 1934. *Nyisztor Zoltán*: Felhókarcolók, őserdők, hazátlanok. Budapest, 1935. 68–91.
- 23 *Miklós–Vér*: I.m. 34.
- 24 Uo. 36.

BALLA LÓRÁNT

SZKENDERBÉG, A TÖRTÉNELMI ÉS IRODALMI HŐS

A Balkán-félsziget a történelem során a népek és kultúrák Európában egyedülálló „olvasztókemencéjévé” vált: délszlávok, görögök, törökök, románok, albánok, keresztények (római katolikusok és görögkeletiek) és muzulmánok olyan keveredést hoztak létre ezen az antik magaskultúrát, de sok szenvedést is látott területen, ami még a mai napig is politikai problémákat okoz. A Balkán 1989-ben is „puskaporos hordó” maradt, ha már nem is olyan mértékben, mint a múlt században vagy akár az első világháború utáni években. Ez a Balkánra nagyon jellemző megosztottság az egyes népeken belül is megmutatkozik. A gyakorlatilag azonos nyelvet, a szerb-horvátot beszélők például szerbekre, horvátokra, bosnyákokra, crnagoracokra, sőt jugoszlávokra és muzulmánokra oszlanak (a kisebb csoportokról már nem is beszélve!), vallásuk is vegyes: Bosznia-Hercegovina, a maga muzulmán többségével, a Vajdaság pedig a keleti és nyugati keresztény rítus közötti találkozási pontot jelenti. Az albánokat is évszázadokon keresztül megosztották a vallási ellentétek: északon katolikusok, a középső területeken muzulmánok, délen ortodoxok éltek. A különbségeket élte a két fő nyelvjárás, a déli toszk és az északi geg közötti eltérés, melyeknek két legtávolabbi pontja, a shkodrai és a çamëri már igen messzire esett egymástól – és nem csak földrajzi értelemben. A különbözőségeket felsorolását még hosszan lehetne folytatni, itt csak néhány feltűnő jellemvonást említettünk.

A balkáni államalapító népek országhatárai az idők során elképesztő változásokon mentek keresztül. A bolgár államot például két ízben (1018-ban Bizánc, a 14. század utolsó évtizedében pedig a törökök: 1393-ban elesik Tirnovo) teljesen eltörölték, de példának hozhatnánk a bizánci görög államot vagy Szerbiát is. Ennek ellenére, a törökök kivételével egyik nép sem tudott tartósan a többi fölé kerekedni. Ilyen körülmények között nem lehet csodálkozni azon, hogy mindegyik nép hatással volt a másikra, még az egymástól földrajzilag legtávolabb eső görögség és románság is. (Románokon itt természetesen nem csak a görögök közvetlen szomszédságában élő aruméneket vagy meglenoruméneket értem.)

Erős volt az albán-román egymásra hatás is. Erre utal a nyelvi kapocs, amely (bár különböző vélemények léteznek) legalább 100-150 albánból átvett román szót és morfológiai kapcsolatokat is jelent. Emellett a török előrenyomulással (de még a 19. században is) sok albán író, költő, hazafi érkezett a román fejedelemségekbe, elsősorban Havasalföldre, és fejtette ki tevékenységét, beleértve az albán nyelvű könyvnyomtatást is. Naum Veqilharxi például az Eteirista mozgalom híve volt, részt vett Tudor Vladimirescu 1821-es havasalföldi forradalmában is, de ő nyomtatta ki Bukarestben 1844-ben az első albán ábécéskönyvet. Az itt élő albánok vagy albán származásúak legnevesebbike a Gjika (Ghica) család volt. Az albánok természetesen nemcsak a románokra voltak hatással, albán kolóniák léteztek Szófiában, Isztambulban, Belgrádban is. Attikán és a Peloponnészosz egyes részein pedig sokáig többséget alkottak.

A Balkán-félsziget nem csak az itt élő népek egymásra hatásának volt a helyszíne, hatással volt a környező területekre is: Kis-Ázsiára, Közép-Európára sőt Itáliára is, nem utolsósorban az ide emigrált albánok révén (Szicília, Calabria). A törökök

pedig arab és perzsa kultúrát is közvetítettek az iszlám révén. Naim Frashëri, az albánok klasszikus nemzeti költője például négy nyelven, albánul, törökül, arabul és perzsául írt verseket. Ezt a nem mindennapi teljesítményt alighanem csak egy ilyen vegyes kultúrában tehetné meg.

A szomszédságból, az egymásra hatásból következett az egymásrautaltság is, majd a másik iránti érdeklődés. A Balkánon valóban igaz az, hogy mások megismerése nélkül nem ismerheted meg önmagadat. Ezért kutatták (és kutatják) a román történészek (Iorga, Marinescu)² és nyelvészek (Hasdeu, Philippide, Rosetti, Rusu, Brăncuși stb.)³ az albán nép történetét és nyelvét; ezért írta meg II. Mohamed életének történetét egy görög történétfő (Kritobulosz);⁴ ezért írt Fermentžin Zágrábban a bolgárok és bosnyákok egyházi történetéről;⁵ Miklosich és Sufflay pedig az albánokról és délszlávokról is,⁶ stb.

A Balkán-félsziget ma is, nekünk magyaroknak is érdekes, hiszen hatása alól mi sem maradtunk ki – természetesen mindez fordítva is igaz: a román fejedelemségek sokáig a magyar uralkodó vazallusai voltak: már az itt élő kunok elismerték II. András főségét, Nagy Lajos alatt pedig mindkét fejedelemség magyar függőségbe került. Havasalföld esetében a viszony 1396 után ingadozóvá vált, a 15. században pedig a fejedelemség hol ide, hol oda húzott. Moldvában 1359-ben Bogdan időlegesen lazít a függőségen, de azután az – bár egyre csökkenő mértékben – a 15. század folyamán is fennmarad. Horvátországnak 1090-től, a Tirpimir-dinasztia kihalása után nyolcszáz évig a magyar király volt az uralkodója. Bosznia és Szerbia felé (Nagy Lajos alatt Bulgáriában is) a IV. Béla által alapított bánságok jelentették a kapcsolatot és jelképezték a magyar király főségét. Voltak kapcsolataink a görög-séggel is, gondoljunk csak a bizánci kalandozásokra, az első magyar megkeresztelkedettek: Bulcsúra és Termacsura vagy a későbbi időkben Mánuelre és III. Bélára. A török támadás nyomán érintkezésbe léptünk vagy kerültünk a többi balkáni néppel is. Mindezen balkáni kapcsolatok feltárása egy hosszabb tanulmány feladata lehetne.

A török támadás egyébként is mintha végre egymás mellé állította volna az addig (de később is) egymással marakodó balkáni államokat. Legalábbis az újkori történeti munkák egy része igyekszik kimondatlanul is ezt sugallni: mintha nagyjából egyforma szinten álló keresztény, feudális, „kultúr-Európa” harcolna a muzulmán, „elmaradott”, „barbár” Ázsiával. A valóság persze ennél jóval sokrétűbb volt.

A 15. század közepére Magyarország és Albánia egymás mellé került a török elleni arcvonalon. Bár Albánia számára a 15. század végével, a 16. század elejével a háború véget ér (1501-ben elesik Durrës, az utolsó albániai város, mely velencei kézen volt), Magyarország számára még csak ekkor kezdődik a neheze, hisz eddig a magyar hadseregek jószerivel idegen területeken harcoltak a török ellen, míg az albánok a szülőföldjükön. Ennyiben a két ország nem volt azonos helyzetben, és hatalmi szempontból sem volt egy súlycsoportban. Szkenderbég katonáinak hősiessége azonban ekkor minden más erőt kiegyenlített. Hunyadi János és Szkenderbég ennek a török elleni harcnak olyan hősei voltak, akikhez csak a Zrínyi Miklósok, Savoyai Jenők hasonlíthatók, s akikhez fogható hadvezérek a balkáni török fronton igen kevesek születtek. E különleges hadvezéri képességeknek köszönhetőek a 15. század közepi győzelmek Nis és Szófia környékétől Kruja három sikeres védelméig. A harcok tagadhatatlanul megfékeztek a törökök előrenyomulását a Balkán, Közép-Európa és Itália felé. Ugyanakkor viszont a törökök elmélyítették égei-tengeri

és peloponnészoszi hódításait, elfoglalták Konstantinápolyt, s így mégiscsak megvetették a további hódítások biztos alapját.

Az első tudósítás az albánokról a 11. századból származik. Az akkor bizánci fennhatóság alatt lévő területeken a durrës-i (Dürrhakhion) előljáró G. Maniakész 1043-as felkelésével kapcsolatban említi őket Attaleiatesz 11. század végén frott munkájában, mint akik részt vettek a felkelésben. Anna Komnena az 1107–1108-as normann-bizánci harcok kapcsán emlékezik meg az „Arbanon”-nal határos területekről.⁸ Ma még nem tudjuk megmondani, hogy miért ilyen későn említik először a krónikások az albánokat – nem valami honfoglalás vagy vándorlás kapcsán, hanem érintőlegesen, mintha köztudott dologról lenne szó. A következő évszázad pápai bulláiban „episcopum de Arbania”⁹ és „prior Arbanensi”¹⁰ szerepel, a név minden magyarázata nélkül. 12-13. századi oklevelekben Arbanenses, Arbanasi-ként említettnek.¹¹

Az „Acta” szerkesztői az Albániát takaró sok név közül csak az „Albanum (Arbanum, Ἰαλβανου)” kifejezést magyarazzák meg: „regio circa Croyam”. A nyugat számára biztosan ez jelentette elsősorban Albániát, hisz a Kruja környéki területek ezek legközelebb Dürrhakhionhoz (Durazzo), emellett Kruja katolikus püspöki székhely volt. A Sufflay által összeállított térkép azonban lényegesen nagyobb területekről tájékoztat, durván megegyezik a mai albánlakta területekkel, de északon még azon is túlnyúlik, Koszovo mellett az Adriai tengerparton az egész Kotorig (Cattaro) terjedő területet magában foglalja.¹²

Az első önálló albán államkezdemény a Progoné volt (kb. 1190–1199). Őt egy 1216-os krujai oklevél mint „principum Arbanensium”-ot említi.¹³ Ugyanaz az oklevél emlékezik meg fiairól, Ginusról (Gjin, Гинус) (kb. 1199–1207/08) – mint princeps (Πριγκιπων) és Demetriusról (kb. 1208–1215) – princeps (Πριγκιπων, iudex).

A Durrës környékét megszálló I. (Anjou) Károly 1272-ben kikiáltja Nápolyból az Albán Királyság („Regnum Albaniae”) megalakulását, magát pedig „Rex Albaniae”-nek nevezi. A politikai bizonytalanságot jelzi, hogy az Anjouk 1286-ban távozni kényszerültek, de 1304-ben rövid időre újra visszatértek, és 1350-ig ismét kezükben tartották Durrës-t (Durazzo), a terület legfejlettebb városát. A belső területek is látták a történelem során bolgár (851–1018), több ízben bizánci (11-12. század) megszállást, majd a 13. századtól fokozatosan a szerb, bizánci és bolgár állam közötti vetélkedés területévé váltak. 1343–1347 között Stefan Dusan úgyszólván egész Albániát meghódította, halála után azonban felbomlott a szerb állam. A török hódítás küszöbén visszatért a fejedelmek kora. A középső területeken Durrës központtal a Thopiák, északon Shkodra környékén a Balshák, délen Arta központtal Gjin Bua Shpata uralkodott. Közülük Karl Thopiát Velence Albánia urának („Dominus Albaniae in partibus versus marittimam de Durachio”) nevezte.¹⁴

A változó és bizonytalan politikai határok kevert lakosságot takartak. Az említett korokban, az albánok első említésétől Szkenderbég koráig terjedő időszakban (11-15. század) az albánok által lakott területek nem mutatták a mai homogénnek tekinthető képet. (Tegyük hozzá, a Balkán-félsziget többi területein is hasonló volt a helyzet.)

A 6. században a Balkánra áramló szlávok megváltoztatták a későbbi Albánia etnikai térképét is. Elsősorban a völgyekben települtek meg (beékelődve így az albán őslakosság közé), számukat azonban még megbecsülni is nehéz lenne. A völgyekben így sok nyoma maradt a szláv jelenlétnek: „Zadrimea”, „Velipoja”, „Obot”, „Dibër”, „Pogradec”, „Korçë”, „Mokër”, „Berat” (Belgrad), stb. A tárgyalat

időszakban a szlávok még biztosan nem olvadtak be teljesen az albán többségbe, erről tanúskodik Toma Preljubović janinai központú fejedelemsége a 14. század második felében.

A hegyvidék lakosságának fontos összetevője volt a vlah pásztornép, melyet területünkön számtalanszor említenek a szerb oklevelek. 1198-ban például Stefan Nemanja vlahokat adományoz a hilandari kolostornak,¹⁵ Akropolitész pedig 1230-ban Ivan Aszen hódításait emlegetve egymás mellé teszi „Nagy-Vlahiát” és „Elbanont”.¹⁶ Stefan Dušan egy oklevele Dobrodoliane (egyébként szláv nevű falut) a vlahok falujaként emlegeti,¹⁷ de minden egyéb alkalommal, ha legelőről volt szó, a vlahok is szerepelnek.

A harmadik fontos összetevő a tengerpart lakossága, a nagy városok, Durrës (Dürrhakhion, Durazzo) és Vlora (Valona, Avlona), valamint környékük lakossága. Ez a terület itáliai befolyási övezetté vált. Említettük már a normannok és a nápolyi Anjouk foglalási kísérleteit. A 14. század utolsó évtizedében pedig, nem először a történelem során, de ezúttal huzamosabb időre velencei fennhatóság alá kerülnek a tengerpart fontosabb városai (Durrës, Ulqin, Shkodra). Attaleiatesz említett munkájában a „latinói” még valószínűleg görögöket jelent, Barleti azonban már olaszokról beszél Szkenderbég seregében, akiket a velencei fennhatóság alatti területekről fogadott zsoldjába.¹⁸ A történelem későbbi menetéből arra kell következtetünk, hogy az említett népek kisebbséget alkottak az albán többség mellett.

A kis albán nép 1380-as évektől 1501-ig tartó 120 éves török elleni harcának a Szkenderbég vezetése alatt eltöltött 25 év (1443–1468) a legfényesebb szakasza volt, és ekkor Szkenderbég fejedelemsége és a Magyar Királyság között gyakorlatilag szövetség állott fen, bár ez sohasem nyert hivatalos megerősítést.

Szkenderbég és Hunyadi kapcsolatait Francisc Pall romániai történész kutatta, jónéhány érdekes tanulmánya jelent meg e témában.¹⁹

A magyarországi albanológiának igen szép hagyományai vannak, ha nem is Szkenderbéggel kapcsolatban. Báró Nopcsa Ferenc elsősorban az albán folklórt kutatta,²⁰ míg Thajlóczy Lajos az albán források publikálásában szerzett elévülhetetlen érdemeket.²¹ Az utóbbi időben Schütz István munkássága érdemel említést.²² Szkenderbégről már a 16. században megjelent az első munka magyarul, Debrecenben, Bogáti Fazekas Miklós tollából;²³ az ő művét Dániel György dolgozta fel.²⁴ Bogáti művén kívül azonban még több más munka jelent meg Szkenderbégről magyarul, eredetiben vagy fordításban (Lázár Gyula, Camille Paganel stb.)²⁵ Különösen érdekes egy bajai bölcsészdoktornak, Szommer Józsefnek 1822-ben írt színdarabja,²⁶ „eredeti vitézi játéka”, „Szkenderbég, vagy a haza szabadítója” címmel, mely úgy tűnik, elkerülte a kutatók figyelmét, annak ellenére, hogy a szerző elég nagy jártasságot árul el a témában, és a magyar kapcsolatokat sem hallgatja el (például Szkenderbég állítólagos levele Hunyadi Jánoshoz). A mű természetesen nem mentes a kor szellemétől, ezért a romantikus mondanivaló érdekében néha megmésítja a tényeket: Szkenderbég apját, Gjon Kastriotit például királynak tünteti fel, Szkenderbéget pedig a szultán fővezérének. Bár a darab irodalmi értéke közepes, számunkra mégis fontos, mert az albán-magyar kapcsolatok egyik nem lényegtelen pontját jelenti, mely az albánok iránti magyar érdeklődésről és szellemi rokonságról árulkodik, ugyanis a magyar reformkor kezdetén egy magyar író ugyanazt a témát használhatta, mint az albán nemzeti újjászületés (Rilindja) írói. Mindannyiuk számára fontos volt a mű fő motívuma (melyet egyébként visszavetítették

Szkenderbég korába), a harc a nemzeti függetlenségért. Szommer valószínűleg Barleti egyik feldolgozója, vagy éppen Barleti nyomán írta meg munkáját.

A jugoszláviai Magdalena Andelić írt tanulmányt az albán népköltészetnek és a Szkenderbégről szóló irodalomnak magyarországi megjelenítéséről.²⁷ Mivel ez az egyetlen átfogóbb munka, talán kritikája is lehet az ezirányú hazai kutatásoknak. Megjegyzendő még az albán-magyar kapcsolatok terén, hogy az albán történérfírók, de az albán emberek maguk is nagy fontosságot tulajdonítanak Szkenderbég Hunyadival való együttműködésének, Hunyadinak hagyományai vannak Albániában, és fel sem merül, hogy ő esetleg nem magyar hadvezér lett volna.

A 15. századi Albániára vonatkozó történeti források kiadása a múlt században indult meg. Sajnos, az e tekintetben legértékesebb mű, mely Thallóczy, Jireček és Sufflay tollából származik,²⁸ az első két kötet megjelenése után félbeszakadt. Így a korszakra vonatkozó levéltári dokumentumokat több helyről kell begyűjteni, Radonić, Theiner, Makusev, Ljubić, Iorga, Trinchera, Cerone gyűjteményeiből.²⁹

A török források még mindig nehezen hozzáférhetők, bár az albán szandzsák első defterének Inalçik által történt kiadása óta már többet tudunk a kérdésről.³⁰

Az elbeszélő forrásokat általában három részre lehet osztani:

1. „Nyugati források”: olasz, velencei, de raguzai, sőt albán források is ide osztályozandók, mert egyrészt törökellenes (ill. albánbarát) szempontból tárgyalják a történeteket, másrészt kivétel nélkül Itáliában jelentek meg, jórészt ott is íródtak.

2. Török történérfírók: egyértelműen törökbarát nézőpont, albán győzelmekről említést sem tesznek.

3. Görög (bizánci) történérfírók: általában a legelfogulatlanabbak, annak ellenére, hogy ők is törökbarátok (a legvérmesebb közülük Chalkokondylas).

Albán szerzőktől két hosszabb és két rövidebb munka maradt ránk Szkenderbég-re vonatkozóan. Ezek közül is a legfontosabb s valószínűleg a legrészletesebb a Barlettié,³¹ olyannyira, hogy sokáig ezt tartották az egyetlen eredeti, önálló munkának. Barleti albán vagy dalmát származásáról vita folyik; tudjuk, hogy shkodrai katolikus pap volt, Szkenderbég halálakor még gyerek, de személyesen ismerte Szkenderbég bajtársait, tanulmányozta a kor dokumentumait, elsősorban a velenceieket; részt vett Shkodra védelmében. Művét Velencében írta 1506–1510 között, és ez ismertté vált egész Európában, jónéhány nyelvre lefordították. Barleti egyértelműen Szkenderbég-párti, ezért óvatosan kell kezelni adatait, felnagyítja az albán győzelmeket, vereségeket pedig nem említ. (Ezért néhány albán szerző hajlamos adatait minden esetben valódinak elfogadtatni.) Egyes történérfírók szerint nem megbízható, Marinescu szerint azonban a történeti források itt-ott igazolják Barletit.

A 18. század közepéig Barleti művét tartották az egyetlen hosszú munkának. Ekkor fedezte fel Gianmaria Biemmi,³² egy bresciai pap azt a Barlettiénél régebbinek és megbízhatóbbnak tartott munkát, mely egy névtelen szerzőtől származik, aki magát Antivarinonak hívja. Sajnos, Antivarino műve – melyet állítólag 1480-ban Velencében adott ki – elveszett, így Biemmi volt az egyetlen, aki adatait felhasználhatta. Ma már erősen kétséges, hogy Biemmi tényleg talált ilyen munkát, és nem csak kitalálta az egészet.

A két rövidebb írásmű At Dhimitër Frëngutól és Gjihin Muzhaqitól származik.³³ Mindketten méltóan Barleti művéből, néhány részletkérdést illetően azonban más véleményen vannak.

Ami a görög történetírókat illeti,³⁴ egyet lehet érteni Fan Nolival, aki „vad albánellenesnek” és antikatólikusnak tartja őket, de megjegyzendő, hogy ennek ellenére elég hitelesen tudósítanak a történekről. Kritobulosz például több ízben is ír török vereségekről, pedig munkáját a szultánnak ajánlotta. A szultán iránti lojalításban Khalkokondilasz és Frantzasz túltesz rajta, de ők is tudósítanak albán győzelmekről, például Arianitinek Ali Bej Evrenozsi fölött aratott győzelmeiről. Kritobulosz azért is külön említést érdemel, mert az ő munkáját a Magyar Tudományos Akadémia adta ki 1875-ben.

Az itáliai források³⁵ elsősorban Szkenderbég itáliai hadjáratáról és kapcsolatairól szolgáltatnak értékes adatokat. Közülük Pontano és II. Pius (Enea Silvio Piccolomini) valószínűleg személyesen is ismerték Szkenderbéget, ezért szemtanúnak számítanak. Az albán történetírás azonban vitatkozik Piccolominivel, mert lekicsinylőleg írt Szkenderbég itáliai hadjáratának jelentőségéről. Sabellico, Filelfo és Volaterrano már inkább másodkézből tudósítanak. Ugyanaz a helyzet a raguzai forrásokkal is (Resti és Gondola, ill. Luccari), amelyek korábbi művek alapján íródtak, ráadásul jóval az események után, a 17-18. században.

A török történetírók Szkenderbéget felkelő és engedetlen vazallusnak tartják, megemlítik, hogy az albánok nem fizették a harácsot, de a harcokban sok török hős esett el, stb., így végső soron értékes közvetett információval szolgálnak a harcok menetéről (Urudzs Ben Adili, Asik Pasa Zade, Saad-ed-Din.)³⁶

Az albán történetírásban Szkenderbég egyedülálló helyet foglal el: a függetlenség jelképe, régebben pedig (Bardhi, Gegaj, Noli)³⁷ az európaiság, a keresztény kultúra megtestesítője. A második világháború utáni albán történetírás³⁸ is hangsúlyozza Szkenderbég európaiságát, de igyekszik az ő egyéniségét mindkét irányban (kelet és nyugat felé egyaránt) kiemelni. Míg a régebbi történetírók többé-kevésbé idealizálták Szkenderbég itáliai kapcsolatait (Nápoly, pápaság), ma inkább a viszony problematikusságára helyezik a hangsúlyt, különösen Velence esetében. Kasëm Biçoku szerint³⁹ Velence szerepe egyértelműen negatív, Aleks Buda⁴⁰ pedig a pápasággal való viszony sűrűlódásaira hívja fel a figyelmet. Egyes európai történészek, így Thiriet⁴¹ vagy Pál⁴² az itáliai kapcsolatok ellentmondásosságát természetesnek tartják, így szerintük Velence saját céljait követte akkor is, amikor 1457–58-ban háborúban állt Szkenderbéggel, és akkor is, amikor évi pénzüsszeggel támogatta őt, vagy mint 1463-ban szövetséget kötött vele.

A Magyarországhoz fűződő viszony pozitív voltát nem kérdőjelezték meg soha. Hunyadiról nagy tisztelettel írnak, sőt némelyek még azt is „szemére vetik” Szkenderbégnak, hogy elkésett a második koszovói csatából (1448).⁴³ Érdekes, hogy általában a két országot állítják be „Európa védőbástyáinak”, míg Brankovicsot negatív figurának tartják, a havasalföldi román fejedelmek ellenállásáról pedig nem emlékeznek meg. Ez nagyjából érthető is, hiszen ilyen értelemben Havasalföld nem állhatott (már csak földrajzi fekvésénél fogva sem) a törökök útjában Európa felé, és nem is rendelkezett Hunyadihoz és Szkenderbéghöz fogható hadvezérekkel. Albánia Róma felé, Magyarország Bécs felé állta el a törökök útját – sikeresen. A Hunyadival való együttműködést három pontban látják igazoltnak: 1443–44-ben, 1448-ban és 1456-ban.

Talán az elmondottakból is következik Szkenderbég ellentmondásos megítélése a román történetírásban (Iorga, Marinescu),⁴⁴ ugyanakkor Decei⁴⁵ az őt megillető helyre teszi Gjergj Kastriotit. Iorga és Marinescu, Inalçikkal⁴⁶ együtt vitatja azt az albánok által hangoztatott véleményt, hogy a törökellenes felkelés és harc fő ereje

a parasztság lett volna.⁴⁷ Nagyobb igényű balkáni kitekintésre lenne szükség ahhoz is, hogy állást foglaljunk Inalçiknak azzal a nézetével kapcsolatban, mely szerint a török rendszer könnyítést hozott az albán (és más balkáni) parasztság számára.⁴⁸ A kérdés mindenképpen összetett, még ha csak a szorosan vett albán területeket nézzük is, hiszen az addig szabad nemzeti közösségben élő északi és egyes déli hegyvidéki csoportok helyzete (Malësia e Madhe, Himara, stb.), a velencei birtokon lakó vagy albán feudális urak alatt élő jobbágyok helyzetével távolról sem volt azonos.

Szkenderbégnek már közvetlen halála után elég nagy irodalma keletkezett Nyugat-Európában. Az itteniek ugyanis nagy rokonszenvvel kísérték az albán ellenállást. Ennek a történeti irodalomnak rövid áttekintése megvan Nolinál, Giochallas⁴⁹ pedig bővebben tárgyalja. A Szkenderbégről frott művek közül különösen érdekes Biemmi, Antivarino felfedezőjének műve. Babinger⁵⁰ szerint Biemmi kitalálta az egészet. A kutatások némely ponton azóta igazolták ugyan Biemmi véleményét, de ma a kutatók mégis hajlanak arra, hogy Babingernek adjanak igazat. Mindazonáltal a legtöbb későbbi történész (Fallmerayer, Iorga, Hopf, Marinescu, stb.)⁵¹ nem ismerte Biemmi művét. Nem ismerte Paganel⁵² sem, akinek franciául frott művét németre, görögre, magyarra is lefordították.

Giochallas három fő variációt állít fel a források későbbi fejlődésében (Dupontet⁵³ – 1709, Paganel – 1855, és Pisko⁵⁴ 1894), a többi későbbi művet ezekből vezeti le, így a görög műveket (pl. Papadopulo-Vreto)⁵⁵ vagy a román Bilciurescu⁵⁶ művét is.

A 17-18. században mintha csökkent volna az albánok körében az érdeklődés Szkenderbég személye iránt. Természetesen itt az emigráns irodalomra gondolva, hiszen az otthoni albánokat sem a török megszállók, sem az iszlám nem ösztönözte a téma feldolgozására. Az otthoni albánság nagyobbik része ugyanis muzulmánná vált. Szkenderbég emlékét ebben az időben elsősorban az itáliai albánság őrizte.

A török hódítás nyomán a lakosság körülbelül harmada, mintegy 200 000 ember menekült Itáliába – részint Velencébe, részint Calabriába és Sziciliába, és főleg ez utóbbi területeken egy tömbben telepedett meg. Nem véletlen, hogy körükben indult meg elsőként a nemzetté válás folyamata, és ennek elősegítője az úgynevezett „Újjászületés” (Rilindja) irodalma a 19. század közepe táján. Az addig jobbára vallásos, egyházi vagy didaktikus, többnyire olaszul vagy latinul frott művek helyett az „arbëreshk” (itáliai albánok) saját anyanyelvükön romantikus, a népköltészethez, a faluhoz és a történelmi hagyományokhoz visszanyúló nemzeti irodalmat kezdtek írni.

A Rilindjának valószínűleg kedveztek a fejlettebb olasz gazdasági-társadalmi viszonyok, és az olasz Risorgimento példája. A Rilindja kezdetének Jeronim de Rada „Këngët e Milosaos” (Milosao éneke) című elbeszélő költeményét tekintjük (1836). Sorra indultak albán lapok is. Ezután az itteni keresztény albánok újult erővel tüzték zászlajukra Szkenderbég nevét. Folklorgyűjtéseket adtak ki, hiszen ellentétben az otthoniakkal, itt az iszlám kultúra nem alakította át vagy cserélte fel a Szkenderbég személye köré szőtt népköltészetet. Így a legtöbb Szkenderbégre vonatkozó adatot náluk találjuk.

A legnagyobb arbëresh írók és költők választották témának a török elleni harcot és Szkenderbég személyét. Jeronim de Rada például nem csak őt, hanem Hunyadi is (lásd „Gjon Huniadi” című költeményét); mellette azonban az ifjabb Gavril Dara, Zef Serembe, Binard Bilota is. A legnagyobb hatású talán az ifjabb Gavril Dara

(1826–1885) műve: „Kënka e sprasm e Balës (Balë utolsó éneke). Ez egyszerre népköltészeti ihletettséggű és történelmi témájú. Gavril Dara Szkenderbég 15. századi harcainak felelevenítésével, a dicső múlt bemutatásával erőt és biztatást akar adni a jelen problémáinak megoldásához is, a szülőföld függetlenségének kivívásához.

Ugyanez a folyamat az otthon maradt albánság körében kissé megkésve jelentkezett, itt Szkenderbég a múlt század második felétől vált divattossá (vagy égetően szükségessé). Naim Frashëri, a hatásában Petőfivel, Botovvel rokonítható albán költő műve jelentette az áttörést: a „Historia e Skënderbeut” (Szkenderbég története) az egyik legszebb feldolgozása a témának. A huszadik századtól aztán a függetlenség követelésével, majd az önálló albán állam megalakulásával, Szkenderbég egyre inkább elnyeri az albán kultúrában az öt megillető helyet. Ndre Mjeda, Çajupi, Mihal Grameno, Kristo Siliqi, Kosmo Serembe, Kolë Mirdita írtak róla, de szinte minden jelentősebb író, költő kötelességének érezte legalább egy művet az ő személyének szentelni. Így van ez napjainkban is, amikor a második világháború utáni albán irodalom talán legnagyobb alakja, Ismail Kadare szentelt egy regényt Szkenderbégnak. „A fellegvár” magyarul is megjelent, sajnos, azonban nem az eredeti albán szövegből fordítva, hanem az angol fordítás fordításaként. Koszovóban Enver Gjerqeku írt verseket Szkenderbégről.

Természetesnek tűnik, hogy a téma albán irodalmi feldolgozásáról jónéhány kiváló tanulmány jelent meg, és ez többé-kevésbé feldolgozottnak tekinthető. A világirodalmi vonatkozásokról már nem mondhatjuk el ugyanezt. Pedig nem akárkinek a nevét lehet itt megemlíteni: az olasz Margherita Sarocchi,⁵⁷ az angol Byron⁵⁸ és Longfellow,⁵⁹ a spanyol Lope de Vega,⁶⁰ Pérez de Montalbán,⁶¹ Vélez de Guevara⁶² és mások. A Kostallari⁶³ is megállapítja nagy összefoglaló tanulmányában, hogy például a spanyol irodalom albán vonatkozásai kevésbé ismertek, de ugyanezt elmondhatnánk a már említett Szommer-színadarab esetében is. A balkáni költők közül a bolgárnak és macedónnak egyaránt tekintett Prilčev írt egy elbeszélő költeményt Szkenderbégről.⁶⁴ Az ő műve a legismertebb, de nem az egyedüli.

A 15. század törökellenes harcai maradandó nyomokat hagytak az albán nép emlékezetében. Barleti szerint: „az albánok minden győzelmet dallal és tánccal ünnepeltek.”⁶⁵ Ezek a dalok és táncok nemcsak akkor, hanem a következő századok felkeléseiben is szerepet játszottak. Megjegyzendő azonban, hogy egyre szűkebb körben, elsősorban a hegyvidéki lakosság körében, hiszen a muzulmán többség más hősökre emlékezett. Sokkal erőteljesebben maradt fenn Szkenderbég emléke az emigráns itáliai albánság körében. A népköltészet iránti fokozott érdeklődés Itáliában és az anyaországban is a 19. századdal indult meg, ekkor adják ki gyűjteményeiket Vinçenc Dorsa, Jeronim de Rada, C. Crispi, Dhimitër Kamarda.⁶⁶ A következő évszázadban a gyűjtés súlypontja áthelyeződik a Balkánra. Jellemző az egyes nyelvjárások foklórjának némileg öntörvényű fejlődésére, hogy például V. Prenushi csak a geg népdalokat adja ki.⁶⁷ A második világháború utáni Albániában már rendszeres kiadásokra törekedtek, ebben nagy szerepe volt Qamil Haxhihasaninak.⁶⁸ Ugyanezt Koszovóban Shefqet Pllana neve fémjelzi ma, aki a macedón, bolgár és szerb népköltészet Szkenderbég-vonatkozásaira is kitekintett. Ennek ellenére ma még nem lehet lezártnak tekinteni a Szkenderbégre vonatkozó balkáni folklór kutatását. Az albán és a balkáni népköltészet összehasonlító vizsgálatánál Stavro Skendi munkái lehetnek mérvadóak.⁶⁹

JEGYZETEK

- 1 *Hasdeu, B. P.*: Cuvente den bătrâni. Bucuresti 1983; *Uő*: Etymologicum magnum Romaniae I–III. Buc. 1887–1893; *Philippide, A.*: Originea românilor. Iasi, 1923; *Rosetti, A.*: Istoria limbii române. Buc. 1964; *Schütz I.*: A propos de quelques éléments communs du lexique roumain et du lexique albanais. In: Magyar-román filológiai tanulmányok, Bp. 1984; *Puscariu, S.*: Limba româna I. Buc. 1940.; *Brâncus, G.*: Vocabularul autohton al limbii române. Buc. 1983.
- 2 *Iorga, N.*: Notes et Extraits pour servir e l'histoire des Croisades. Paris–Buc. 1899–1916.; *Marinesco, C.*: Alphonse V, roi d'Aragon et de Naples et l'Albanie de Scanderbeg. Mélanges de l'École Roumaine en France, 1 (1923)
- 3 Lásd 1. sz. jegyzet
- 4 *Kritobulosz*: II. Mehemet élete, Bp. 1875.
- 5 *Ferrendžin, Eusebije*: Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. Acad. Scientiarum et Artium Meridionalium, Zagrabiae
- 6 *Miklosich, F.*: Albanische Forschungen. Wien 1870–1871; *Uő*: Beiträge zur Lautlehre der rumänischen Dialekte. Wien, 1881–1883; *Uő*: Über die Wanderungen der Rumunen... Wien, 1879; Acta et dilomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. Coll. et digesserunt Lud. de Thallóczy, Const. Jireček, Em. de Sufflay. Vol. 1-2. Vindobonae 1913–1918.
- 7 Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë II. Tiranë 1962, 32.
- 8 Burime të zgjedhura... II. 48.
- 9 Acta et diplomata... I/97.
- 10 Acta... I/93.
- 11 Burime... II/113 és II/140.
- 12 Acta
- 13 Acta I/147.
- 14 Acta I/214.
- 15 Burime... II/25.
- 16 Burime... II/39.
- 17 Burime... II/74–76.
- 18 *Barleti, Marin*: Historia e Skënderbeut, Tiranë, 1967. 247.
- 19 *Pál F.*: Skenderbeu dhe Huniadi. In: Konferenca e dytë e studimeve albanologjike 1968, Tirane; *Uő*: Les relation entre la Hongrie et Scenderbeg. In: Revue Historique de Sud-Est-Européen 10 (1933); *Uő*: I rapporti italo-albanesi intorno alla meta del sec. XV, Archivio Storico per la Province Napoletane seria III., vol. IV (1965).
- 20 Az Albániáról szóló legújabb irodalom. (Összeállította: Nopcsa Ferenc.) Bp. 1918; *Nopcsa Ferenc*: A legsötétebb Európa. Bp. 1911; *Uő*: Thrakische–albanische Parallelen. Wien, 1912; *Uő*: Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbaniens. Wien, 1912.
- 21 Lásd 6. sz. jegyzet
- 22 *Schütz István (szerk.)*: Albán-magyar szótár. Bp. 1953; *Uő*: Virágzik a pomagránát. Albán históriás énekek, balladák és népdalok. (Vál. és utószó) Bp. 1968; *Uő*: A föld szépe. Albán népmesék (ford. és utószó). Bp. 1957.
- 23 *Bogáti Fazekas Miklós*: A nagy Castriot Györgynek históriája..., Kolozsvár 1592.
- 24 *Dániel Gy.*: Vepra e pare letraro-artistike hungareze mbi Skënderbeun, Konf. e dyte e stud. alb. Tiranë, 1968 (a továbbiakban: Kof. e dytë)
- 25 *Lázár Gyula*: Castriota György és az albán szabadságharc, Bp. 1881.; *Pagancl, Camille*: Szkanderbég története. Nagybecskerek 1890.
- 26 *Szommer József*: Scanderbég vagy 'a Haza szabadítója Pesten, 1822.
- 27 *Andelić, M.*: Albanska narodna poezia u mađarskoj književnosti s osvrtom na pesme o Scanderbegu. In: Simpoziumi për Skënderbeun, Prishtina, 1969.
- 28 Acta et diplomata res Albaniae... Vol. I–II. Vindobonae 1913–1918.
- 29 Fontes rerum Slavorum Meridionalium, Beograd 1934–1936; *Theiner, Augustin*: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, Romae, 1859; Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum (kiad. több helyen) 1874–1882. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalis 1–22, Zagreb 1868–1891.
- 30 *Inalçik, H.*: Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.
- 31 *Barleti, M.*: Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut. Tiranë, 1967.

- 32 *Biemmi, G.*: Istoria di Giorgio Castriotto... Brescia, 1742.
- 33 *Musachio, G.*: Historia e genealogia della casa Musachia.
- 34 *Chalkokondyles, L.*: Historiarum demonstrationes Bp. 1922–27; *Kriobulosz*: II. Mehemet élete. Bp. 1875.
- 35 *Pontanus, J.*: Opera..., Venetiis, 1533; *Sebellicus, M. A.*: De situ urbis Venetae... Lugduni 1722; *Philelphus, J.*: Amyris, epos de vita Machometti II. ... Monum. Hung. Hist. 22.; *Luccari, G.*: Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Ragusa 1790.
- 36 *Tevarih-i Al-i Osman*, Hannover 1925. (kiad. Babinger); *Babinger, Franz*: Die Geschichtsschreiber der Osmanen... Leipzig, 1927.
- 37 *Bardhi (Blanchus) F.*: Dictionarium Latino-Epiroticum, 1635; *Gegaj, A.*: L' Albanie et l'invasion turque au XVe siècle, Paris–Louvain, 1937; *Nolik, Fan*: Historia e Skënderbeut, Tirane 1967.
- 38 Historia e Shqipërisë, Tirane 1959–1965.
- 39 *Biçoku, Kasëm*: Disa aspekte të marrëdhënive të Skënderbeut me Venedikun. Konf. e dyte.
- 40 *Buda, Aleks*: Gjergj Kastrioti — Skënderbeu dhe epoka e tij, Konf. e dyte.
- 41 *Thiriet, F.*: Disa mendime rreth politikës së Venedikut ndaj Gjergj Kastriotit — Skënderbeut. Konf. e dyte.
- 42 *Pál F.*: Skënderbeu dhe Huniadhi. Konf. e dyte.
- 43 *Pál F.* id. mû.
- 44 Lásd 2. sz. jegyzet
- 45 *Decei, Aurel*: Istoria Imperiuli Otoman. Buc. 1978.
- 46 *Inalçik, Halil*: Krahina e Krujës dhe e Dibrës ... Konf. e dyte.
- 47 *Pulaha, Selami*: Fshatarësia — forcë lëvizëse në luftën për liri ..., Konf. e dyte.
- 48 Lásd 47. sz. jegyzet
- 49 *Giochala, T.*: O Georgiosz Kasztriótesz, Thesszalonike, 1975.
- 50 *Babinger*: id. mû.
- 51 *Hopf, C.*: Chroniques ...
- 52 *Paganel*: id. mû.
- 53 *Duponcet, P.*: Histoire de Scanderbeg Roy d'Albanie. Paris 1709.
- 54 *Pisko J.*: Skanderbeg. Historische Studie, Wien 1894.
- 55 *Papadopulo-Vreto*: Compendio dell'istoria di Giorgio Castriotto... 1-2, Napoli, 1820.
- 56 *BŃiciurescu, I.*: Prescurtare din istoria lui Georgie Castriotul... 1-2, Buçuresti, 1847.
- 57 *Sarocchi, Margherita*: La Scanderbeide. Roma 1606
- 58 *Byron, G. G.*: Childe Harold's Pilgrimage. Canto II.
- 59 *Longfellow H. W.*: Tales of a Wayside Inn. Boston 1891.
- 60 *Lope de Vega*: El principe Escanderberg.
- 61 *Pérez de Montalban*: El principe esclavo Escanderberg. 1629.
- 62 *Vélez de Guevara*: El principe Escanderbey. 1634.
- 63 *Kostallari, A.*: Figura e Skënderbeut në letërsine botërore. Konf. e dyte.
- 64 *Prliçev G.*: Scandermpois, Sofia, 1967
- 65 *Barleti*: id. mû.
- 66 *Dorsa, Vincenc*: Sugli albanesi. Ricerche e pensieri. Napoli, 1847; *De Rada, G.*: Rapsodie d'un poema albanese. Firenze, 1866; *Crispi, C.*: Memorie storiche di talume costumanze... Palermo, 1853; *Camarda, Dh.*: Appendice al Saggio di Grammatologia... Prato, 1866
- 67 *Prenushi, V.*: Kangë popullore gegnishte. Sarajevë 1911.
- 68 *Haxhihasani, Q.*: Këngë popullore historike. Tiranë 1956.; *Uđ*: Këngë popullore legjendare, Tirana 1955.
- 69 *Skendi, S.*: Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry. Philadelphia 1954.

SZEMLE

KRAUSZ TAMÁS

PÁRTVITÁK ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY

*Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre. Bp. 1991, Akadémiai Kiadó, 200.
(Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sor. 113.)*

Krausz Tamás már hosszú ideje publikál az 1920-as évek szovjet történetének tárgyköréből. Mindig rengeteg új anyagot dolgoz fel, korabeli kiadványokat, amelyek jóformán a levéltári anyagoknál is nehezebben hozzáférhetőek. Ezúttal nem közvetlenül a politikai harcok bemutatását kapjuk legújabb könyvében, hanem annak elemzését, hogyan alakultak az orosz fejlődésre vonatkozó nézetek ezekkel a harcokkal összefüggésben, vagyis a konkrét problémák historizálását. S egyúttal betekintést is abba, milyen erős függésben volt a kialakuló szovjet történettudomány a hatalomtól és belső viszályaitól. Egyébként „legújabbnak” csak módjával lehet nevezni ezt a kötetet, hiszen 1981-ben védett kandidátusi disszertációról van szó. Mindezenetre a szerző úttörő munkásságáról vall, hogy tíz évvel később gyakorlatilag érdemi változtatások nélkül is megjelenhetett, s teljesen beleillik mai szakmai közéletünkbe.

Mindjárt az elején Krausz Tamás megfogalmazza a történelmi problémakört, amelyet körüljárt: „az orosz állam különös történelmi funkciója (a feudális és tőkés forma létrejöttében), az önkényuralom eredete és az obszcina történelmi jellegzetességei, valamint a kapitalizmus lehetőségei, illetve korlátai, vagyis az oroszországi történelmi fejlődés alternatívái a 19. század második felében.” A témakört a bevezetés után hét fejezetben tárgyalja.

Először a kérdés előzményeit vázolja fel. A polgári történetírásban is már vitatott volt az egész problémakör, Miljukov az állam különleges szerepét hangsúlyozta, és már évtizedek óta nyitott kérdés volt Oroszország és Európa viszonya, különállás vagy lényegi azonosság. A századelőn a szociáldemokrata párton belül a forradalom perspektíváival fonódott össze a kérdés. Plehanov az orosz fejlődés ázsiai jellegét hangsúlyozta. Trockij is a különlegességet, vele szemben Pokrovszkij azt, hogy Oroszország is az európai fejlődéshez igazodott. Trockij inkább az ázsiai despotizmushoz közelítette az abszolutizmust, ezzel magyarázta az állam fontos szerepét. A burzsoázia elmaradottsága vagy fejlettsége a polgári forradalom lehetőségét vagy lehetetlenségét jelentette. Rjazanov Pokrovszkijhoz hasonlóan elutasította a sajátosságokat. A liberális történetírás bírálata mellett Pokrovszkij ötkötetes orosz történetében azt hangsúlyozta, hogy a fejlődés alapjában véve az európai mintához igazodott. A 16. században már a rendiség jelenlétét konstataálta. A fejlődés megkésett. De végső soron a kereskedőtőke szerepének hangsúlyozásával maga is a sajátos vonások mellett foglalt állást. Még az első orosz forradalom utáni időszakban sem alakult ki a párton belül egységes felfogás. Plehanov a nyugat és kelet közti ingadozásra utalt, Péter a nyugathoz vitte közel az országot, az októberi forradalommal megint a sajátos vonások kerültek szerinte előtérbe.

Október után, a teljesen új helyzetben ismét feléledtek a viták, különösen 1922-ben. Ezekben az években kellett létrehozni a marxista szovjet történetírást. Trockij osztályok feletti államot emlegetett, az uralkodó osztályok gyengesége miatt; Pokrovszkij ezt bírálta, mert ebből az következett, hogy csak az államapparátus ellen kellett harcolni. Szemére vetette Trockijnak, hogy nem ismeri eléggé a tényeket (Pokrovszkij egyetemen képzett történész volt). Trockij válaszában azt emelte ki, hogy az orosz városok nem gazdasági, hanem közigazgatási központok csupán. A modern orosz gazdaság megteremtésében a nyugati tőke szerepét hangsúlyozta. Pokrovszkij szerint viszont a 16. században a nyugati országok sem álltak a fejlődés magasabb

fokán, mint Oroszország. A huszas években három fő kérdés került a viták előterébe: a polgári demokratikus és a szocialista forradalom kapcsolata, a bolsevik politika megváltozása a proletárforradalom kérdésében 1917 elején és végül Trockij permanens forradalom elmélete. Trockij az 1905-ös forradalomról szóló összegyűjtött cikkeiben arra utalt, hogy a továbbiakban a proletariátus össze fog ütközni a parasztsággal, amelyet egyébként már régóta konzervatívnak tartott. Ezért is tartott ki a permanens forradalom mellett: a szocializmus csak a fejlett országokban győzhet úgy, hogy az a szovjet államot is segítse. Sztálin ezzel szemben a „szocializmus egy országban” jelszavát vetette be.

Lenin halála után felvetődött a lenini örökség kérdése a történetírásban is, és megkezdődött az elődök kutatása, vissza egészen a dekabrista Pestyelig. (Krausz itt az újabb nyugati történeti munkák felfogására is kitér.) Szerinte a viszony az orosz forradalmi mozgalomhoz diszkontinens volt. A „szocializmus egy országban” viszont az orosz sajátosságokhoz való visszatérést jelentette. Ebben a kérdésben a szerző szerint nagyjából három irányzat alakult ki. Az egyik a sajátosságok alapján a forradalom nemzeti vonásait domborította ki. A másik az egyetemes fejlődési törvényeket hangsúlyozta, a forradalomban mégis orosz sajátosságot látott. A harmadik is a sajátosságokat emelte ki, de a lenini örökség továbbfejlesztését internacionalista értelmezésben képzelte el. Vitatott volt ebben a narodnyik hagyomány szerepe. Voltak, akik a nem-proletár hagyományokat ki akarták rekeszteni, mások marxista csírákat fedeztek fel benne. A vita 1928-ban Csernisevszkij értékelése körül bontakozott ki, Sztjeklov egyenesen a kommunizmus alapítóját látta benne. Pokrovskij szerint Csernisevszkij vulgármaterializmusa volt a kapcsolat Marxhoz, a narodnyikság a kulákság ideológiája volt. Trockij, már az emigrációban, a nyugatról jövő eszmék jelentőségét hangsúlyozta, úgy látta, a marxizmus megjelenése szakítás volt az orosz hagyománnyal.

A huszas évek közepén a vita elsősorban az abszolutizmus jellege körül bontakozott ki. Pokrovskij egy rövid összefoglalásban még erősebben hangsúlyozta a kereskedőtöke szerepét, az abszolutizmus ennek az uralmát jelentette. A földesurak és kereskedők osztályának elkülönítésével elhatárolta magát Trockij álláspontjától. Vele szemben azt hangsúlyozta, hogy az állam szerepe nem is olyan fontos. Az orosz abszolutizmus a kereskedőtöke talaján jött létre, de feudális jellegű volt, s ez a jelleg változatlan maradt. Sztálin 1927-ben még Pokrovskij mellett foglalt állást. Hatvanadik születésnapját nagy fénnel ülték meg. Érdeme a szerző szerint az orosz történelem elhelyezése Európában. 1931-ben azonban, valószínűleg nem önként, önkritikát kellett gyakorolnia: a kereskedőtöke valójában csak uzsoratóke volt. Bírálta azért is, hogy szerinte a történetírás a politika visszavetítése a múltba.

A bírálat nyomán Oroszország elmaradottságának kérdése került az előtérbe. Ez szorosan összefüggött a szocializmus egy országban problematikával is. Míg Trockij lebecsülte a belső erőket, az „egy országban” egyfajta nemzeti messianizmust jelentett. Tarle szerint az ország már a 18. század második felétől kezdve modernizálódott (ezt még 1918-ban fejtette ki). Mások szerint éppen a 19. század második felében éleződik ki az elmaradás. Trockij a kombinált fejlődés törvényével igyekezett magyarázatot adni: archaikus és modern elemek egyszerre fejlődtek. Egyes ágazatok gyors fejlődése éppen az elmaradottság jele. Krausz itt nagyon elmésen rámutat történeti és politikai elmélet sajátos paradoxonjára: Trockij logikájából inkább az „egy országban” elmélet következett volna, Pokrovskij álláspontja Trockij politikáját támaszthatta volna alá. Viszont Trockij az európai hatást tartotta döntőnek, Pokrovskij elmélete lehetővé tette, hogy az orosz szocializmust egyetemes mércévé tegyék. Itt az általános és különös felcserélésének az esetéről van szó a szerző szerint. A magyarázatot abban keresi, hogy ekkor még nem ismerték az összehasonlító módszert.

1927-ben a XV. pártkongresszuson a kínai forradalom kudarca miatt az ázsiai termelési mód kérdése került az előtérbe. (Krausz szellemesen az erről szóló alfejezetnek „A „feleslegesség” vált viták” címet adja.) Buharin az ázsiai termelési módot csak a feudalizmus egyik változatának tekintette. A vita kiszélesedett a formáció-váltás kérdésköre felé. IV. Iván nem tekinthető keleti despotának (a vita az ázsiai termelési mód kirekesztése felé vett irányt). 1929-ben a vita kiújult, de 1931-ben párthatározattal lezárták, az ázsiai termelési mód kiiktatódott a spekulációk köréből. 1934-ben következett az újabb párthatározat, amely elítélte

Pokrovszkij nézeteit (egykori tanítványai két kötetet is állítottak össze tudományellenes és antimarxista nézeteinek a cáfolására). A párt, vagyis Sztálin már teljesen kezébe kerfítette a történettudomány irányítását, eltérbe került a harc az absztrakt szociológiai sémák ellen, a nemzeti múlt rehabilitálása (pl. 1812 vonatkozásában). Pokrovszkijt megvádolták azzal, hogy a polgári történészek nézeteit vette át. I. Péter ezekben a kötetekben egyenesen megdicsőült.

Krausz Tamásnak éppen az utolsó fejezetekből kellett sokat kihagynia (a szokásos terjedelmi okokból), de azért utal arra, hogy az ötvenes évek végén a hidegháború lezárásával (ma inkább enyhülésről beszélünk) újabb szakasz kezdődött a szovjet történettudományban. 1962-ben egy országos történész tanácskozás igyekezett kiküszöbölni a „személyi kultusz” hatásait, régi kérdéseket újra elővéve, de a polgári történetírással továbbra is hevesen vitatkozva (Krausz itt Wittfogelnek az ázsiai termelési móddal kapcsolatos aktualizáló felfogására és ennek szovjet kritikájára tér ki). Az 1960-as években a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet kérdései kerültek napirendre. Krausz itt utal arra, hogy az összehasonlító módszert alkalmazó magyar történészek (Ránki György, Katus László) ekkoriban szakítottak az „önálló fejlődés” tanával. A szovjet történetíráson belül ez volt az egyik irányzat, amely orosz sajátosságokat is emlegetett, a jobbágyrendszer széles területi elterjedését, a felépítmény relatív önállóságát, s nem feledkezett meg a vilákapitalizmus befolyásáról. A másik irányzat viszont továbbra is a 17., sőt a 16. században kereste az orosz kapitalizmus gyökereit. Krausz Tamás így eljutott az orosz abszolutizmus jellegeiről megindult vitáig, de ezt már nem tudta tárgyalni. Úgy látja, továbbra is két koncepció alakult ki, az egyik az orosz fejlődést egyidejűnek tartja az európaival, ez a tradicionális szemlélet, a másik viszont tagadja ezt az egyidejűséget, az elmaradottságot hangsúlyozva (ha nem is olyan nagyon, tehetjük hozzá).

Krausz Tamás szerzteágazó mondanivalójának csupán pusztá vázát tudtuk ebben a rövid tartalmi ismertetésben felmutatni. Ennél sokkal több anyag és szempont van benne, tanúskodik erről már maga a névmutató is. Nagyon szép egyéni teljesítmény ez a munka, érdemeiről már bevezetőben is szóltunk. A történetírás ma már nincs alávetve a hatalomnak, még a Szovjetunióban sem, s nem kell politikai problémákat „meghistorizálni” (vagy mégis?). Az alapkérdés azonban most is fennáll: Oroszország és/vagy Európa. Krausz Tamás a vitában nem foglal egyértelműen állást, de úgy tűnik, valamiféle kompromisszumot tart helyesnek Trockij és Pokrovszkij között: igenis vannak orosz sajátosságok, de ezek alapvetően az Európától való elmaradottságból származnak. A vitakérdésben ma különösen nehéz állást foglalni. A szovjetunióbeli fejlemények valamilyen formában történő lezárása nyilván több lehetőséget ad majd a döntésre. Krausz Tamás érdeme, hogy elfogulatlan szemmel sok újat adott a szakemberek kezébe.

Niederhauser Emil

PIERRE JEANNERET

DIX GRANDES FIGURES DU SOCIALISME SUISSE. EDITÉ PAR LE PARTI SOCIALISTE VAUDOIS.

A svájci szocializmus tíz nagy alakja
Lausanne, 1983. 36.

Pierre Jeanneret a svájci munkásmozgalom-történetírás erős középgenerációs képviselője, aki hosszú évtizedek óta foglalkozik a svájci munkásmozgalom és a szociáldemokrácia történetével: ezúttal kis, de igen jellemző csokrot állított össze „a 10 nagy” reprezentáns bemutatásával. Természetesen azonnal felvetődik a kérdés, hogy miért éppen ezt a tíz embert választotta ki. A szerző rövid, egyoldalas előszavában pontosan ezt magyarázza, részben mentegeti is magát. Mentegeti azért, mert talán mást is lehetett volna a „legnagyobbak” közé válogatni, de azért a kiválasztást végső soron Jeanneret – természetesen – rendjén valónak találja. Igazából egy ponton véli a válogatást valóban hibáztathatónak: hogy a 10 között nincsen egyetlen nő sem. Jeanneret így a „kritika elébe megy”, nemcsak azért, mert manapság Nyugt-Európában valóban elfogadhatatlan egy ilyen jellegű „megfelekedezés”, hanem azért is, mert a svájci munkásmozgalomban is természetesen „voltak nők”. Jeanneret meg is nevezi őket, többek között L. Ragaz és J. Humbert-Droz felesége, ámde – azonnal és joggal – hozzáfűzi, hogy e „nők” között egy sem volt Rosa Luxemburg nagyságrendű.

Ezek után a tíz kiválasztott ember listája: Jules Humbert-Droz, Charles Naine, Walther Bringolf, Dr. Ernest Gloor, Robert Grimm, Dr. Fritz Brupbacher, Otto Lang, Herman Greulich, Ernest-Paul Graber, Karl Dellberg. E felsorolás alighanem a magyar olvasók túlnyomó zömének nem sokat mond. Végeredményben a modern svájci munkásmozgalom, a szociáldemokrácia kialakítóiról van szó – de meglehetősen nagy „szórással”.

Mindenekelőtt szembeötlő a generációs tömörültség, de elgondolkodtatók a kivételek is. A „tízek” közül csak Greulich az, aki (1842-es születésű) még azok között volt, akik az I. Internacionálé éveiben csatlakoztak a munkásmozgalomhoz és A. Bebel és W. Liebknecht pályatársaiként ott voltak a II. Internacionálé megalakításakor. Ő az, akit azután „Greulich papaként” („apóként”) tiszteltek és szerettek, s aki azután ténylegesen a svájci szocialista párt megteremtője és „nagy öregje” lett. Az utána következő „legfiatalabb” már 1863-as születésű (Dr. Lang), a zöm 1870–80-as születésű, de többen az 1890-es években, vagyis a II. Internacionálé és a Svájci Szociáldemokrata Párt 1888. évi megalakulása után születtek. Természetesen teljesen más ifjúkori politikai élmények hatottak a szereplők egész további életútjára.

A másik általános megközelítési mód, ha az illetők szociális származását nézzük. Túlnyomó többségük szegénysorból származott, de persze ez nagyon elmosódó megközelítés. Még pontosabban, igen sokuknak apja is szakmunkás volt, s nem egy közülük (sőt talán a nemzetközileg legismertebbek! R. Grimm, Ch. Naine) maguk is szakmunkásokká lettek, s így kezdték „politikai karrierjüket”. Ám voltak, akik értelmiségi családból kerültek ki (Humbert-Droz), vagy jómódú polgári családba születtek, s már diákkorukban fellázdáltak a polgári társadalom ellen, s később szocialistákká váltak (F. Brupbacher).

A harmadik általánosító megközelítés: az iskolai végzettség ill. a munkaterület. Jól ismert, hogy Bebel eredetileg munkás volt, de azután évtizedekig pártvezér, vagy hogy a brit bányászvezér, J. Keir Hardie évtizedeken át lapszerkesztőként dolgozott. Ugyanez a megközelítés alkalmazható a „svájci 10-ekre” is, amennyiben Ch. Naine a svájci „tradícióknak” megfelelően órák-szakmunkásból, R. Grimm nyomásból lett lapszerkesztő, városi, illetőleg kantonális, időnként össz-szövetségi parlamenti képviselő, illetőleg „kormánytag”. S az első a „klasszikus” értelmiségi Humbert-Droz, aki protestáns lelkész gyermeke, maga is egyetemet végzett, részben Angliában, hogy maga is protestáns lelkész legyen. Ezt az „egyenes utat” szakítja meg

a háború, lelkes antimilitarista-szocialista, kommunista „agitátor”, szervező, lapszerkesztő, cikkíró lesz — mindenképpen értelmiségi, de már nyilvánvalóan egy más szemlélettel. Dr. Otto Lang esete jellegzetesen egyedi svájci eset, amennyiben Lang, amellett, hogy végzett jogászként nemcsak a Svájci Szocialista Párt egyik alapítója volt, hanem mindjárt titkára is lett — ugyanakkor szülővárosában, Zürichben a legmagasabb bírói testületnek is tagjává válhatott, sőt a Szövetségi Legfelsőbb Bíróságnak is tagja lehetett volna, ha ő ezt elfogadja. Lang a gyakorló bírói munka mellett „természetesen” elméleti jogász is volt, egy sor elméleti munkát írt, részben az alkoholizmus jelenségére specializálódva. (Gondoljunk arra, hány kitűnő jogász, sőt elméleti jogásza volt a magyar szociáldemokrata mozgalomnak, ámde 1918 előtt ilyen „karrier” egyszerűen elképzelhetetlen volt nálunk.)

S persze a „10-ek” történetét nem lehet a svájci köztörténettől, s a munkásmozgalomtól elszakítva vizsgálni. A svájci szociáldemokrata mozgalomnak is megvannak a maga ár-ápály szakaszai, s akik a kezdeteknél oly kimagasló szerepet játszottak, azok jelentősége az 1914 után radikalizálódó svájci mozgalomban csökken (a jelenség okaira itt nem térhetünk ki — ezt a szerző köztudottnak tekinti), így pl. Greulich személye elhalványodik, s vele szemben a fiatalabbak és radikálisabbak (Grimm, Humbert-Droz, Naine és Graber) szava lesz súlyosabb. Jeannert az életrajzok bemutatásánál „érthetően” alig-alig ejt szót a nemzetközi eseményekről, még a kötet szereplőinek a zimmerwaldi mozgalomban játszott szerepéről sem. Annál többet ír viszont a nevezetes 1918 novemberi svájci általános sztrájkról, a forradalmasodás nagyon látványos és rövid időszakáról, amely valóban nagy forduló az egész svájci köztörténetben, amelyben a fentnevezettek közül megint nem egy újra jelentős szerepet játszott. Ámde megint svájci „sajátosság”: Grimm éppen e sztrájk kapcsán több hónapra börtönbe került (ezt az időt néhány jelentős munka megírására használta fel!), ámde ez sem vágta el az útját annak, hogy Bernben a városi, majd a kanton élén — hosszabb időszakon át — fontos kormányzati funkciókat töltsön be.

A „10-ek” esetében is beleütközünk abba a jelenségbe, hogy 1916–1918 során a svájci szocialisták nemcsak „általában” radikalizálódtak és súrlódtak élesen a kantonális és szövetségi svájci kormányzattal, hanem némelyikük 1919 után kommunista is lett, egyesek a Kommunisták Internacionáléban fontos szerepet játszottak (Humbert-Droz), ámde a különféle időszakokban (egyesek már az 1920-as évek derekán, mások az 1930-as évek harmadik harmadában) mind visszatértek a Szocialista Párthoz. Megint szembeötlő és elgondolkodtató: a Svájci Szocialista Párt nemcsak visszafogadta őket (így Humbert-Drozt, aki a Kominternek egy időben egyik titkára is volt), hanem alkalmasint még a pártnak felelős, sőt élvonalbeli vezetőivé is válhattak. Humbert-Droz is, Bringolf is a SSzP elnöke, illetve titkára volt 1945 után.

A könyvecske még számos tanulságot kínál, olyat, hogy Grimm, az autodidakta nyomdász munkás miként lett a párttörténetírás egyik előfutára; Greulich, a könyvkötő munkás szitén jeleskedett e téren, de olyant is, hogy Humbert-Droz 1945 után miként tudott régi öröksége nyomán is mélyreható nemzetközi elemzéseket alkotni, amelyek a baloldali szociáldemokrácia értékálló és akkoriban jól ismert munkáivá váltak. A „10-ek” újrafelfedezése e tekintetben is indokolt.

Jemnitz János

FRANCIS POTY ET JEAN-LOUIS DELAET

MÉMOIRE OUVRIÈRE. HISTOIRE DES FÉDÉRATIONS.
CHARLEROI 1885–1985.

(*Munkásemlékezet. A tartományi szervezetek története. Charleroi 1885–1985.*)

Institut Emile Vandervelde. Bruxelles, PAC. 1985. 209.

Charleroi többjelentésű fogalom mindenki számára, aki a belga munkásmozgalom történetével s Belgium szociális keresztmetszetével kicsit is megismerkedett. Charleroi ugyanis a „vas–acél” korszak igazi ipari szíve volt, még hozzá pontosan a vas–acéliparnak, de úgy, hogy közvetlen az ipari város mentén húzódtak a szénmedencék is. (A Van Gogh által sokszor megfestett Borinage szénmedence központja ugyan Mons volt, de a távolság a két város között kisebb, mint Budapest és Tatabánya között.) Charleroi volt az üvegyárak egyik belgiumi központja is – s ezzel együtt a heves szociális konfrontációké, bár a vallon területeken ennek mindig is több góca akadt (Mons, Liège, Verviers).

A kötet szerzői történeti visszapillantásukat az 1830-as éveknél kezdik, a polgári-nemzeti forradalom szociális vonatkozásainál, hogy utána az 1840-es évek kezdetétől már azt vizsgálják: egyfelől milyen szálon tapadt éppen Charleroihoz a sajátos szocialista értelmiségi szellemi úttörés, másfelől, miként követik egymást az 1840-es évektől a munkások spontán gazdasági sztrájkjai.

A szerzők figyelmét nem kerülte el a liberális párt és a munkásság viszonya, az, hogy a liberális pártnak milyen volt (vagy nem volt) a szociális politikája. Szót ejtenek az I. Internacionálé helyi hatásáról, majd arról, hogy az 1870-es évek végén, az 1880-as évek elején miként eresztenek már tartósabb gyökeret az új típusú szakszervezetek, szövetkezetek. Charleroi volt az a kivételes ipari centrum, ahol az 1880-as évek elején Ganddal és Brüsszellel szemben nem azonnal a szocialista csoportok, hanem a „Munka Lovagjai” fejtettek ki jelentős szervezőmunkát, főként az üveg munkások körében.

Ezután háromféle síkon is következik be váltás. 1886-ban kirobban a híres belga munkás „Jacquerie”, aminek középpontja éppen Charleroi lett. A felkelés-lázadás véres incidensekkel járt, elhúzódott, de egyik eredménye kétségtelenül az lett, hogy a „munkáskérdés” a közfigyelm előterébe került, s a kormány elkötelezte magát a szociálpolitikai törvényhozás megvalósítására. Ugyanakkor született meg 1885-ben országos szinten a Belga Munkáspárt (POB), ami azután átrajzolta az egész országos munkásmozgalmi arculatot; így Charleroi-ban is. S a harmadik mozzanat: feltűnt egy fiatal szocialista értelmiségi: az ügyvéd, publicista, esztéta, széppró Jules Destrée, akinek nagy része volt abban, hogy a POB itt mély gyökereket tudott eresztetni. Persze mindebben szerepet játszott az 1873–1896-os elhúzódó gazdasági válság, amely éppen az 1884–1887-es időszakban érte el mélypontját, aminek az 1886-os munkásfelkelés is egyik látványos eredménye volt, s ami elsöpörte a régi gazdasági, liberális axiómát, s a „felsőket” is – évtizedes késéssel – rákényszerítette az állami szociálpolitika elvének elfogadtatására.

S ha Charleroi ezekben a küzdelmekben 10–20 ezres megmozdulásokkal tűnt ki, nem maradt el a politikai szabadságjogok megszerzéséért vívott küzdelem terén sem. Ennek a tétje – ismeretes módon – az általános titkos választójog megszerzése volt. Az emlékezetes 1893. évi országos általános sztrájkot követő reform nyomán zajlott le az 1894. évi választás Charleroi-ban is. Itt a censusos választás nyomán 40 ezer választónak volt egy, 19 ezernek két, és 15 ezernek három választójoga. Nem kevésbé érdekes, hogy a POB jelöltjei mellett a szélesebb Demokrata Szövetség (vagyis a pártközi „baloldali” koalíció) is külön jelölteket állított, akik között voltak szocialista professzorok (Vandervelde), ügyvédek (Destrée) és üvegyári mun-

kások, bányászok. A generációs megoszlás itt is megegyezett a nemzetközi tapasztalatokkal. Az eredmények ekkor s a következő, 1898-as választáson is jellegzetesen alakultak: a 350–370 000 fős városban 10 000 szavazatot kaptak a szocialisták, 34 000-et a katolikusok és 67 000-et a liberálisok. Egyelőre még hosszú harcot kellett megvívni, amíg az egyenlő általános választójogot ténylegesen kivívták (1918 után). E hosszú korszakra vonatkozóan azonban a kötet nyomon követi a különféle munkás- és szocialista erők helybeli összefogását, a buktatókat, a fel- és leszálló ágak változásait és azok sokféle összefüggését. Külön alfejezetet szenteltek a nyolcórás munkanap kivívására irányuló erőfeszítéseknek, az iskolapolitikának, a munkáskultúra kérdéseinek és természetesen a szakszervezetek helyi megerősödésének. (Mindez persze nevekkal, számokkal, sőt bibliográfiai utalókkal.) Talán még egy területet kell itt külön is kiemelni: a szocialista ifjúsági mozgalmat, amely Belgiumban általában is rendkívül erős volt.

Itt nem tudjuk a szerzőgázó szálakat, sem az időben bekövetkező fordulatokat mind nyomon követni, nagy ugrással, 1932-nél folytathatjuk a bemutatást. Miként Franciaországban, a gazdasági válság talaján 1932-ben itt is bekövetkezett az erőteljes „balrafordulás”. A választásokon a szociáldemokraták új mandátumokat szereztek, új helyi, községi, városi tanácsokban kerültek többségbe. S az előretörés folytatódik, 1933-ban a munkanélküliség kérdésében éleződik ki a küzdelem, s ebben a körzetben a POB 150 000 (!) aláírással petíciót terjeszt be a kormány lemondására, miután a keresztényszocialisták visszaléptek saját kongresszusi vállalásuktól: a munkanélküli segélyek folyósításától.

Persze a küzdelem folytatódott, De Man itt is fellépett és a „Munkatervet” népszerűsítette. 1935-re bekövetkezett országos szinten a frontáttörés, szocialista miniszterek kerültek a kormányba — mint a szerzők megjegyzik —, de az öt szocialista miniszter közül egy sem került ki Charleroi-ból és általában „a fekete országból”. Holott, ami az erőviszonyokat illette: Charleroi vitathatatlanul a szocialisták erőssége volt. 1914 előtt ezt a plurális választójog leplezte, azonban az 1936-ban, a belga „nyitás” kezdetén megtartott új általános választás e városban olyan eredményt hozott, hogy 67 ezer szocialista szavazóval szemben a katolikusok csak 14 ezer, a liberálisok 11 ezer szavazatot kaptak. S a helyi sajátosságokhoz tartozott, hogy a kommunisták itt 18 ezer, a fasiszta rexisták 11 ezer szavazatot kaptak.

Az 1935–1936-os „nyitás” idején (amibe beletartozott a nevezetes 1935-ös általános sztrájk is) ehelyütt is elsősorban a gazdasági és szociális szférákban történtek az összeütközések. Itt is a közmunkák, a bank- és hitelélet állami ellenőrzése, a munkanélküliség visszaszorítása volt a tét. Már ekkor kezdődött ugyanis az ipar strukturális és regionális átcsoportosulása, Flandria megugrása és Vallonia visszafejlődése, amire persze már ekkor felfigyeltek. De mindezt politikai tétek vaskosan „fűszerezték”, így egyelőre a rexisták ellen különösen éles ellenkampány bontakozott ki, másfelől pontosan e régióban volt a legerősebb nemcsak a Hitler, hanem a Franco-ellenes mozgalom, annak követelése, hogy Belgium látványosan álljon ki a spanyol köztársaság mellett. Ebben a kérdésben a POB vezetésében is ellentétek keletkeztek; Vanderveelde és az „öreges” internacionalista frontja éppen Mons és Charleroi és a „vallón” szocialista szervezetekre támaszkodhattak, mint szilárd bázisra.

Belgium az a ritka ország volt, ahol még 1939-ben is általános választásokat tartottak a „gazda” Vanderveelde 1938 decemberi halála után. A charleroi-i eredmények nagyon tanulságosak voltak. A szocialisták 1936-hoz képest ugyan veszítettek támogatóikból, de messze megtartották biztos vezetésüket 61 ezer szavazattal. A katolikusok erősödtek, 14 ezerről 21 ezerre, a liberálisok méginkább, 11 ezerről 23 ezerre. A kommunisták visszaestek, de erősek maradtak (18 ezerről 14 ezerre). A rexisták látványos vereséget szenvedtek: 11 ezerről 4 ezerre estek vissza. Az összefüggések eléggé világosak.

Mindehhez hozzákivánczok, hogy a charleroi-i szocialisták, akik De Mannal és Spaakkal szemben sok kérdésben az ellenzék bázisát képezték, a kormánnyal szemben egyfelől ellenzéki szerepvállalásra készültek, hogy — miként vezetőik vallották — utána tiszta szocialista kormányt alakíthassanak. A háború természetesen mindezt jó időre elmosta. Mielőtt azonban még a két háború közötti korszaktól búcsút vennék, fontosnak vélem jelezni, a kötet ezúttal is külön-külön alfejezetet szentel a szakszervezetek, a szövkezeti mozgalom, az ifjúsági mozgalom és a kulturális élet területeinek. Ami a szakszervezeti mozgalmat illeti — miként

Franciaországban is – középpontba került a 40 órás munkahét, a fizetett szabadnapok, a szakszervezetek létének törvényes szavatolásának, a drágaság és a reálbérek, a munkásbiztosítás kérdései, amiben a helyi szocialista lap, a Journal de Charleroi ugyanúgy jelentős szerepet játszott, mint a Munkásoththon és a különféle kulturális szervezetek. Ugyanúgy a korszakváltáshoz tartozik, hogy amennyiben az 1914 előtti korszak szocialista helyi nagyjai (mindenekelőtt Destrée) értelmiségiek voltak, e korszakban a helyi „gazda” s az országos pártvezetőség tagja és a vasasok elnöke Arthur Gailly már vasmunkás.

Belgium az az ország volt, ahol a fasiszta, hitleri veszély már 1937-től éles vitákat kavart a szocialista pártban. Így Godefroid, a szocialista ifjúsági mozgalom főtitkára még 1939 januárjában „szégyennek” minősítette, hogy a belga kormány Spaak szocialista külügyminiszter vezérletével követet küldött Francóhoz, majd ugyancsak ő volt az, aki 1939 telén elmarasztalta a szovjet külpolitikát, „aminek semmi köze a marxista és humanista szocializmushoz, s ami a sztálinizmus morális elrothadása”.

A kötet külön fejezetet szentel a második világháborúnak. Így a furcsa háború korából felidézük Gailly szavait 1939. november 5-ről, aki egyfelől jól látta a szövetségesek részéről a háború antifasiszta lényegét, amikor leszögezte: „A szövetségesek győzelme a mi győzelmünk is, miként a vereségük is a miénk lesz”, de ugyanakkor a szokásos „nemzeti egység” javaslatokkal szemben legalább ilyen élesen fogalmazott, amikor leszögezte: „semmilyen okot nem látunk arra, hogy elfogadjuk, hogy a munkáltatók nagyobb áldozatokat követeljenek tőlünk, amikor az ipari aktivitás fellendülőben van és az árak emelkednek..”

Majd következett a háború újabb szakasza, Belgium náci lerohanása, III. Lipót kapitulálása 1940. június 25-én, amit követett a pártelnök, De Man híres június 28-i pártfelosztó nyilatkozata, amit a belga szocialista vezetők közül többen azonnal árulásnak minősítettek, de mindenesetre még többen nemhogy nem követtek, hanem azonnal az ellenállásra, továbbélésre szervezkedtek. A kötet ezt helyi méretek között jól bemutatja. A belga ellenállás nem szorítkozott csak szavakra, röpiratokra.

1944–1945 Belgiumban is meghozta a fordulatot. A Belga Szocialista Párt Charleroi körzetében is újjáalakult, talán még nagyobb erővel és presztízzsel. A vezetőség részben megváltozott, 1937 és 1944 között a régi „öreg gárdából” sokan meghaltak, a párt mégis egészében érintetlen és ütőképes maradt. A párt tagjai vagy otthon, vagy a londoni emigrációban az antifasiszta harcot vállalták. A várost is maguk szabadították fel!

Igazán jellemző, hogy a kilenc, e régióból kikerülő parlamenti képviselő (akik persze a vezetési tőrszét alkották) milyen foglalkozású és korú volt. A legfiatalabb 45 éves, a legidősebb 69 éves, az átlagéletkor 50-en felül volt. A többség a régi, tapasztalt gárdából került ki. A képviselők fele bányász és vasmunkás, 3 pedig értelmiségi: egy ügyvéd, egy egyetemi professzor és egy tanító. Az adatok beszédesek.

Miként beszédesek a választások első eredményei is. Az 1946 februárjában megtartott első parlamenti választáson a hárompárti koalíció, amelynek a szocialisták, kommunisták(!) és liberálisok voltak tagjai, országosan a szavazatok 53,5%-át kapta meg, amiből a szocialisták egyedül 31,6, a kommunisták 12,7%-ot szereztek meg. Vallon területen az adatok így festettek: 67,7%, amiből a szocialisták 36,7, a kommunisták 21,7%-ot kaptak, a charleroi-i választókörzetben pedig a koalíció 79,5%, amiből a szocialisták egyedül 46,9, a kommunisták 25,4%-ot, a liberálisok csak 7,2%-ot kaptak. Az eredmények mögött igazán nem nehéz az osztály-szociális szempontokat látni, amit természetesen itt is át és áthatnak történeti tradíciók, személyes tényezők, s persze az is, hogy a háború után ez a charleroi-i munkásság igazán nem kívánt visszatérni a háború előtti viszonyokhoz.

A kötet szerzői aláhúzzák, hogy Belgiumra is – érthetően – jelentős mértékben hatottak a kiterjedt angliai államosítások és a Bevan-féle új egészségügyi rendszer bevezetése. Mind ezért a belga szocialisták is harcoltak, programjukba vették, de mint a kötet szerzői aláhúzzák: nem elég határozottan küzdöttek ezek realizálásáért, noha a kormánykoalícióban részt vettek.

Az országos és a regionális fejlődés ezúttal is eltéréseket mutatott, méghozzá „tradicionálisakat”. Országos szinten hamarabb született meg a szocialista-keresztényszocialista koalíció, amit a charleroi-i szocialisták opponáltak. Nagyobb határozottságot követeltek a szociálpoliti-

kai törvényhozás terén. 1949-ben, az újabb parlamenti választáson Belgiumban is bekövetkezik – a nemzetközi trendeknek megfelelően – a baloldal visszaesése, de némi eltéréssel. A szocialista párt országosan mindössze csak 2%-ot veszített, míg Valloniában általában 1,5%-ot nyert, Charleroi környékén viszont 0,5% nyereséget könyvelhetett el. A kommunisták országosan általában elveszítették szavazataik felét, de Charleroi ipari körzeteiben megtartották 20%-os arányukat.

Az 1950. évi politikai válság idején, a király visszatéréséről döntő szavazáson, amikor a belgák általában 57%-ban megszavazták a vissztérést, az aktívan antifasiszta Charleroi és a Mons-Borinage körzete 67%-ban nemmel(!) szavazott. S ez volt az a periódus, amikor e körzetben sűrűn hangzottak el a köztársaságot életető jelszavak, s hatalmas erejű tömegdemonstrációk voltak, amelyek végül is Lipótot lemondásra kényszerítették.

A belpolitikai események mellett persze nem kevésbé lényeges az elhúzódó trendek, örökségek érvényesülése. Így ezekben az években a gyermekhalandóság a bányavárosokban és ipari településeken sokkal magasabb volt az országos átlagnál, s így – minthogy ezekben a városi testületekben biztos szocialista többség volt – kialakították a megfelelő egészségügyi-szociális-anyasági hálózatot, ami kiegyenlítette e vonatkozásban a vagyoni egyenlőtlenséget. S ezt követte azután a kötet szerzőinek terminológiájával „a szocialisták aranykora” az 1950-es években, amikor a hidegháború, s a szocialisták nemzetközi visszaesése ellenére ebben a körzetben két választáson is (1954-ben és 1958-ban) a szocialisták egymagukban 65–75%-os többséget tudtak szerezni.

Az általános képet erről az 1945–1961-es periódusról több fontos részfejezet egészíti ki a szocialista közszéki, oktatási, kulturális, nő- és ifjúságpolitikáról, illetve helyzetről. Külön is érdemes megemlékezni a sajtóviszonyokról. Ebben a periódusban Charleroi körzetében két szocialista napilap és egy hetilap jelent és élt meg. A l'Indépendance – amely az ellenállás illegális orgánumból „váltott át” legális napilappá – 35–40 000 példányban jelent meg; a másik sajtóorgánium, a Journal de Charleroi valamikor liberális lapként indult, de a város és körzet hangulatának, összetételének megfelelően a századfordulótól már szocialista színezetet öltött. A lap az 1950-es években még 50 000, az 1960-as években 35 000 példányban jelent meg.

Ezt a szocialista „aranykort” követte azután a gazdasági-szociális földcsuszamlás, a „struktúraváltás”, a szén-vas-acél-üvegipar-kohászat visszafejlesztése, ami a vallon területek elerőtlenedésével, sőt kifejezetten pusztulásával, hallatlan munkanélküliséggel járt együtt. E folyamat nyitó fázisát jelezte a híres 1961. évi általános sztrájk, aminek véltje éppen a szociális reformok s az állami forrásokból történő szűkséges gazdaságfejlesztés volt. A kötet mindennek jó tízoldalas, rengeteg adattal alátámasztott fejezetet szentel. S ezt a sztrájkot követte történetileg és e kötetben is az a korszak, aminek a szerzőpáros azt a főfejezet-címet adta: „Válságok és átalakulás, 1961–1972”. Politikailag ez nem járt azonnal politikai átstrukturálódással. A korszak elején az 1961-es választáson a szocialisták tartották magukat, Charleroi-ban elnyerték újra a szavazatok 55%-át, a kommunisták még előre is törtek, ugyanakkor a politikai-szociális ellentét nyomán 1961-ben még új értelmiségi, független, kritikus és befolyásos hetilappal (la Gauche) gazdagodott a paletta. 1964-re azonban a jelzett mély társadalmi-gazdasági változások már kezdték éreztetni hatásukat: a szocialisták 6%-kal visszaestek, és ez a tendencia tovább tartott az 1960-as évek második felében is. Ugyanakkor jóval kisebb mértékben, de megerősödtek a szélsőbalos csoportok és a kommunisták is. A szocialista szerzők – a mély társadalmi folyamatok mellett – a visszaesést annak is tulajdonítják, hogy a gyakorlatban az egészségügyi politikában a szociális szempontok nem érvényesültek, hogy a nyugdíjknál értékvesztéseket tapasztaltak. Ez az oka annak, hogy az 1961–1965-ös választás között a szocialisták 15%-os drámai visszaesést könyvelhettek el Charleroi körzetében (55-ről 40%-ra) – egész Valloniában 47%-ról 35%-ra –, amivel egyidejűleg a különféle szélsőbaloldali csoportok 6%-kal törtek előre.

A szerzők mindezzel kapcsolatban felvetik: „mi történt a régi szocialista választókkal?” Persze részben bekövetkezett jelentős elöregedés, a párt élvonalbeli helybeli vezetői 70 évesek lettek, a közben bekövetkezett a „baby-boom” következtében a társadalom átlagának megfia-

talodása, megváltozott a nők helyzete és társadalomképe, a munkásság összetétele, egy részének életszíntje. Változtak a tömegkommunikációs eszközök és ezeknek helyzete; a szocialista orgánumokat részben el-, illetve át kellett adni, felvásárolták őket. S minderre visszahatott a flamand-vallon sűrűlódás elmérgesedése, a „vallol nemzeti egység” felerősödése a szociális motívumok rovására.

1972-re bekövetkezett az új átalakulás, a megújulás. Fiatalabb vezetők kerültek előtérbe (45 és 59 év közöttiek), nagyobb lett az értelmiségiek aránya, a szocialista párt inkább különvált a szakszervezetektől, s nyitottabb lett az új társadalmi rétegek felé. De mindennek háttérben az áll, hogy Charleroi körzetének lakossága az üzem- és bányabezárások nyomán az 1965-ös 490 000-es csúcstről 1985-re 440 000-re apadt. Az aktív dolgozók száma 1961-ben e körzetben 171 000, 1970-ben 158 000 volt.

S pontosan ezen az alapon következett be a szocialista párt és a szakszervezetek párhuzamos, de mégis összecsengő megújulása. Mindkét szervezet a valóság kritikus elemzését hirdette meg. Szembe kellett nézniük a flamandok (beleértve a flamand szocialisták egy részének) közömbösségével a vallon problémák iránt, így kellett saját terveket kialakítani a vallon gazdaság megújítására, ami a legkevesbé sem jelentette a szociálpolitikai követelések feladását. Sokkal nagyobb súlyt helyeztek a nők és fiatalok megnyerésére. Az 1970-es közszégi választások hozták meg az első eredményeket: a szocialisták ismét elnyerték a szavazatok 50,3%-át, újjáalakult néhány ifjúsági és kulturális szocialista szervezet. A szocialisták ebbe az igazán kritikus helyzetbe került régi típusú ipari központban is meg tudtak újhódni, szocialista szellemben.

Az 1985-ben megjelent kötet az utolsó tíz év eseményeit sajnos már nem követi megfelelő mélységben nyomon. Az 1958–1972-es korszak azonban így is több mint tanulságos, hát ha még ehhez hozzátesszük a nálunk nagyon is elfelejtett jelenséget, hogy az 1988-as országos választáson a keresztényszocialisták elveszítették vezető szerepüket, az ország legnagyobb pártja ismét a szocialista párt lett, és a párt az ellenzékéből ismét a kormányba került. A siker még jelentősebb volt a vallon területeken. Az utolsó tíz-tizenöt év története így még tanulságosabb lesz. Éppen ezért idézzük a Belga Szocialista Párt 1987 novemberében elfogadott programjából azokat a sorokat, amelyek elválaszthatatlanok az 1988-ban bekövetkezett politikai frontátöréstől: „A Martens–Gol kormány gazdaságpolitikája egyszerűsített könyvelési és költségvetési logikát követett... Hat éven át deflációs politikára kényszerítették a lakosságot. A válság terhét masszívan a kis- és közepes jövedelműekkel fizettették meg, miközben gyarapították a nagy ingótkét pénzügyi intézkedések által. Emlékeztetünk arra, hogy a Martens–Gol kormány számos adóval terheli a háztartások jövedelmét, mindenekelőtt a vállalatok, továbbá a kincstár javára... igazságtalan, olíberális sugallatú gazdasági terve perspektíva nélküli társadalomhoz vezetett, ahol a szegények még szegényebbek és a gazdagok még gazdagabbak lesznek.”

A koncepciók közötti eltérések eléggé világosak, a politikai fordulat is az volt. A gazdasági, társadalmi folyamatok következményeinek és a 15–20 év belső szakaszolásának elemzése nyilván további sokoldalú vizsgálatra szorul.

Jemnitz János

J. VINCENT

DISRAELI.

Oxford, 1990.

Talán Disraelinek volt a legtöbb életrejműve az angol miniszterelnökök közül. Legutóbb, 1975-ben Harold MacMillan volt miniszterelnök – akit leginkább hasonlítottak Disraelihez – írt róla „The Past Masters” c. művében. Ugyanekkor The Oxford University Press elindított egy olcsó – kötetenként mintegy 8-10 fves – sorozatot Oxford Past Masters címen. 63 kötet már megjelent, és néhány tucat készülóban van. A kötetek többnyire irodalmi és társadalomtudományi kiválóságokról szólnak. Disraeli az első, aki nemcsak mint író, hanem mint magasrangú állami tisztségviselő kapott helyet a sorozatban J. Vincent bristoli professzor összefoglalásában. A sorozat természete megszabta a szerző megjelenítési módját: a kötet négyötöd része Disraeli műveinek és filozófiai felfogásának elemzése. Így a régi és kiváló Disraeli-életrajzok – a hatkötetes Moneypenny és Buckle, vagy az 1966-ban Lord Blake által írt életrajz – ismerete is szükséges ahhoz, hogy Vincent hőseit a maga teljességében az olvasó történeti ismereteiben és értékítéletében is helyére tegye.

Vincent lényegében egyetért Blake-vel abban, hogy Disraeli politikai életútját nem tartja túlságosan sokra, más miniszterelnökökkel, pl. Gladstone-nal összehasonlítva, sem mint kora kimagasló alakját, sem mint eredeti gondolkodású államférfiút. Disraeli azonban soha nem volt unalmas szavaiban. Blake szerint Disraeli nem tenni akart valamit, inkább valaki akart lenni. S ennek megfelelően a tennivalókra nem volt kidolgozott ideológiája vagy módszere.

Vincentet foglalkoztatja az a kérdés, és részben meg is válaszolja azt: hogyan lett Disraeliből a nagy konzervatív mintakép. Hiszen több – számára sikertelen – választás után került hatalomra, s nevéhez kevés maradandó törvény fűződik. (Habár a szakszervezeti sztrájk törvény részben, a kutyaadó, a fokozatos jövedelemadó az 1870-es évekhez kapcsolódik.) Vincent válasza arra, hogy miért lett Disraeli tory mintakép az: hogy bár korábban Peel kiemelkedő vezetőnek bizonyult, jelentősége tory berkekben utóbb csökkent; Liverpool és Derby nem hagyott nyomot; Wellington, mint politikus, nem bizonyult sikeresnek. Végül is Vincent sommázata Disraeliről az, hogy ő volt a konzervatívok Harold Wilsonja, mert összetartotta a konzervatívokat, miként Wilson a szocialistákat.

Disraeli – persze Churchill mellett – a legjelentősebb miniszterelnök-író. Ha nevéhez nem is fűződik komoly politikai döntés, életrajzírói egyetértenek abban, hogy érdekes emberi figura volt, ami abban is megmutatkozik, ahogyan karrierjét egyengette. Mint a Coningsby, Sybil és Tancred regénytrilógia írója: haladó társadalmi mondanivalója felülmúlja a 19. században igen termékeny és közkedvelt Trollope politikai regényeit.

Haraszi Éva

FREEDOM'S DAUGHTER

LETTERS BETWEEN INDIRA AND J. NEHRU, 1922–1939. ED BY S. GANDHI

(A szabadság leánya. Levélváltások Indira és J. Nehru között, 1922–1939.)
London, 1989.

Sonia Gandhi, a jelenlegi indiai államfő olasz felesége rendezte sajtó alá anyósa, Indira Gandhi és apja J. Nehru levelezését. Apa és leánya érzelmileg és intellektuálisan egyaránt igen közel áll egymáshoz. A kötetben közzétett 319 levél többsége hosszú, és ha néhány napot kihagytak, szinte úgy érezték, hogy túl sok idő telt el közben. Nehru – főleg a börtönből frott – levelei csiszoltak, irodalmiak. Indiráé – Európa számos fővárosából – személyesebbek, naplószerűbbek. Nehru levelei telve vannak tanácsokkal, józansággal, életművészettel: olvasson a leánya sokat, de nem fontos, hogy a legújabb könyveket olvassa; az élet kellemetlenségeit szükségesnek fogja fel és sztoikusán reagáljon rájuk; ha neve és híre miatt veszik körül, ennek ne tulajdonítson túl nagy jelentőséget.

A könyv fő érdeme, hogy sokat nyújt Gandhi személyiségének jobb megismeréséhez: értékeit, kulturáltságát, erkölcsi magatartását közelebb hozza hozzánk, és részletekbe is enged bepillantani. Természetesen Indira levelei ebből a szempontból kevésbé jelentősek, hiszen ő 5 éves volt, amikor először és 22, amikor utoljára válaszolt. Magányos, de akaraterővel rendelkező fiatal leány képe bontakozik ki leveleiből, az angol iskolai környezetben úgy érzi, nem teljesen értik meg őt, gondolkodását, értékrendjét.

Nehru érzelmeiben és intelmeiben sok minden a helyes életmódra, életvitelre utal: ebben benne foglaltatik az elmélyülésre való figyelmeztetés is. 14 éves leányát így inti: „Butaság bárkinek is betegnek lennie, szerintem, ha valaki testileg nem erős, az a saját hibája.” A levelek nagy része bölcselkedő és leíró. S mint ilyen, a korhoz is kitűnő adalék.

Haraszti Éva

A. STORR

CHURCHILL'S BLACK DOG

(Churchill fekete kutyája)

London, 1989.

A könyv 14 esszé gyűjteménye. A bevezető frás a címadó: a neves angol pszichológus remekbe készült értekezése Churchill jól ismert depressziójáról, amit saját maga „fekete kutyának” nevezett. E helyen csupán Anthony Storr Churchill-esszéjére összpontosítunk.

A történettudomány régóta számít a pszichológusok eredményeire. Ha feltételezzük a személyiség szerepét a történelemben, aminthogy ezt fel kell tételeznünk, fontos megértenünk a kiemelkedő személyiségek jellemző emberi vonásait.

Storr Churchill-elemzése e téren példamutató. Storr-ról tudnunk kell, hogy bizonyos vonatkozásban nézetei talán közelebb állnak Jungéhoz, mint Feudéhoz. Storr például Freuddal ellentétben hisz abban, hogy az ember fejlődése nem áll meg felnőtt korban. A különböző életkorok változásokat feltételeznek. Storr szinte minden tanulmányában foglalkozik a kreativitás és a depresszió kérdésével. A Churchill- tanulmányban az a tanulságos, hogy mennyire távol esett Churchill arcképe a depressziójával küzdő Churchillétől, és ezt hogyan magyarázza meg Storr. Nem titkolja, hogy Churchillben megvoltak az embertelenség vonásai, rossz szülő volt, nőikkel kapcsolatban eleinte romantikus, majd érdektelen, számos embert csak annyiban vett számításba, amennyiben az érdekeinek megfelelt, stb. S mindez együtt járt azzal, hogy Churchill 1940-ben nemzetének megmentőjévé válhatott. A pszichológusok nyelvén Churchill egy extravertált depressziós volt, azaz saját „értéktelenségét” azzal igyekezett kompenzálni, hogy a világra kényszerítse saját elképzeléseit. A nagy történelmi pillanat 1940-ben következett be, amikor Churchill bátorsága, merészsége, belső elképzelései találkozottak külső tényezőkkel; az ország, nemzete szükségleteivel. Storr tanulmánya minden történész számára ajánlható olvasmány.

Haraszi Éva

HATSCHIKJAN, MAGARDITSCH A.

**TRADITION UND NEUORIENTIERUNG
IN DER BULGARISCHEN AUSSENPOLITIK 1944–1948.**

(Hagyomány és új irány a bolgár külpolitikában 1944–1948.)

**München, 1988. 438. Südost-Institut München,
Südosteuropäische Arbeiten 86.**

A Balkánon napjainkban lezajló viharos változások nem kerülik el Bulgáriát sem. Talán ezért is lehet különösen érdekes egy olyan tanulmányt a kezünkbe venni, amely ennek a balkáni országnak a történelmével, annak is egy eddig kevésbé kutatott periódusával foglalkozik. Az örmény származású, Németországban élő történész nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy bemutassa a bolgár külpolitika 1944 és 1948 közötti útkeresését, a Bolgár Kommunista Párt (BKP) „nemzeti külpolitikáját”. A tanulmány a müncheni Südost-Institut gondozásában, a Südosteuropäische Arbeiten 86. köteteként jelent meg. A több mint 400 oldalas monográfia ennek a külpolitikának a kereteit, feltételeit, céljait, eredményeit vizsgálja, még hozzá a legfontosabb területeken: a Jugoszláviához, ill. a nagyhatalmakhoz fűződő viszony, macedón-kérdés, Bulgária általános nemzetközi helyzetének változásai. Milyen mértékben volt a BKP-nak — ahogyan a szerző nevezi — „nemzeti külpolitikája”, milyen tényezők korlátozták ennek lehetőségeit, majd hogyan rendelte alá céljait a „forradalmi internacionalista” érdekeknek, azaz a szovjet birodalmi elvárásoknak.

Bevezetőjében kritikusan szól a nyugat-európai történészek egyoldalú nézőpontjáról: még mindig elsősorban a Szovjetunió érdekeire, intencióira és módszereire fektetik a hangsúlyt, de az egyes államok politikai erőinek — talán Jugoszlávia és a JKP kivételével —, valamint a nyugati érdekek vizsgálatának kevesebb figyelmet szenteltek. Abban a kevés publikációban pedig, melynek Bulgária áll a középpontjában, a kutatók figyelme főként a belpolitikára, és a szovjet befolyás kérdésére koncentrálnak.

Még ennél is figyelemre méltóbb a bolgár historiográfia gyengesége ezen a területen: sem a Balkán-politikáról, sem a Jugoszláviához fűződő kapcsolatokról nem jelent meg szisztematikus, átfogó munka. Ezért a szerző kénytelen elsősorban a jugoszláv történetírást által kiadott, Bulgáriára vonatkozó külügyi anyagra hagyatkozni, és kevésbé tudott bolgár forrásanyagra támaszkodni. Annál is inkább, mivel a bolgár dokumentumkötetekre a politikai szempontok erősen rányomták bélyegüket.

A legfontosabb iratokat kétségkívül a bolgár archívumok őrzik, de ezek még a hazai kutatók előtt is zárva vannak, nem is szólva a külföldről. Bár Hatschikjan formálisan két állami archívumban is kutathatott, de csak a jelentéktelenebb dokumentumokhoz juthatott hozzá. A történész ebben a helyzetben érthetően az akkori főszereplők segítségét próbálta meg igénybe venni, azonban a 40-es évek politikusai közül senki sem volt hajlandó sem szóban, sem írásban nyilatkozni. Így a legfontosabb forrásokat a BKP, a kormánykoalíció, az ellenzék sajtója, a JKP és az SZKP dokumentumai, a Public Record Office anyagai (elsősorban Anglia Balkán-politikájáról), valamint amerikai források — pl. Foreign Relations of the United States — Diplomatic Papers — képezték.

A bevezetőt rövid történeti áttekintés követi (1878–1944) a bolgár külpolitika főbb eseményeiről. Kiváló térképvázlatok segítik az olvasó eligazodását a bonyolult balkáni területi viták dzsungelében.

A szerző a nagyhatalmak egymás közötti viszonyának megromlását, érdekszféráik kialakulását és ezek hatását vizsgálja a háborúból vesztésként kikerült Bulgária esetében. Már a fegyverszüneti tárgyalások során élesen különváltak a szövetségesek érdekei: különösen a

szovjet és a brit álláspont tért el egymástól, az amerikaiak – legalábbis eleinte – megpróbálták manőverezni a két eltérő vélemény között, kerülték a nyílt összeütközést a szovjet féllal. Az USA-nak a bolgár-kérdésben tanúsított visszafogottságát gazdasági és politikai érdektelenséggel, a megfelelő eszközök hiányával magyarázza a szerző. Így Angliára maradt az a hálátlan szerep, hogy a Balkán ezen részén meggátolja a túlzott szovjet térnyerést. Az angolok kerülték a teljes engedékenység látszatát, és törekedtek – az egyébként alig több mint szimbolikus – jelenlét fenntartására. A stratégiaiilag fontosabb területeken azonban (pl. Jugoszlávia, Görögország) számíthattak Washington támogatására. A Szovjetunió egy pillanatig sem hagyott kétséget afelől, hogy a Fekete-tenger térsége az ő érdeközönája, és egyre keményebb eszközökkel szerzett érvényt igényeinek. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy Bulgáriának szűk mozgástere maradt „nemzeti külpolitikája” kibontakoztatására.

A szerző nagy figyelmet szentel a jugoszláv-bolgár föderáció tervének is, melyet kezdetben Moszkva is helyeslően támogatott, később azonban – jórészt Anglia egyre hevesebb tiltakozásának hatására – az aláírás elhalasztását javasolta. Hatschikjan rámutat arra a tényre, hogy a Szovjetunióban is voltak ellenzői a tervezett föderációnak, sokan vélték úgy, hogy egy jugoszláv-bolgár államszövetség – valamint ennek kisugárzása Görögországra – nem okvetlenül erősítené a szovjet befolyást a Balkánon. Az SZKP vezetése 1944 szeptembere és 1945 februárja között a mindenkorai taktikai megfontolásoknak megfelelően használta fel a föderációs kérdést, eközben azonban Anglia pozíciót mérlegelve döntött. Az angolok tartottak a jugoszláv-bolgár közeledéstől, így természetesen nem kívánták, hogy a Szovjetunió kijusson az Égei-tengerre.

Az időközben a belpolitikában lezajlott változások hasonlóak a közép-kelet-európai folyamatokhoz: a kommunistáknak sikerült dominanciájukat az államapparátusban intézményesíteniük, valamint a szövetséges pártokban személyeserékkel megerősítették a baloldalt. Ahogy mélyült a válság a nagyhatalmak között – írja Hatschikjan –, úgy nőtt a feszültség a belpolitikában.

Újabb válságot idéztek elő a Bulgáriával szemben támasztott görög területi követelések. A nyugati hatalmak ezeket a görög igényeket sem megalapozottaknak, sem időszerűeknek nem tartották.

Az 1947. február 10-én aláírt békeszerződés érezte hatását a bolgár külpolitikában is. Úgy tűnt, hogy Dimitrovék ezek után szabadabban irányíthatják az ország külügyeit, ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy a nagyhatalmak már említett befolyását sem kiküszöbölni, sem figyelmen kívül hagyni nem lehet. A bolgár vezetés politikája Macedónia, valamint a föderáció kérdésében közeledett leginkább a jugoszláv állásponthez. A szerző ezután részletesen foglalkozik Bulgária macedón-politikájával. Szorosan összefügg ezzel a görög polgárháborúba történő bolgár, jugoszláv, sőt albán beavatkozás kérdése, amely tovább növelte a feszültségeket a térségben.

A hidegháború kezdetén a Marshall-terv, majd a Truman-doktrína meghirdetésekor derült ki valójában, hogy mennyire labilis a bolgár külpolitika „önállósága”, hiszen az amerikai segélyt szovjet hatására utasították vissza.

A bolgár politika ezen aktív szakaszában a fő hangsúly – Hatschikjan szerint – a Jugoszláviához fűződő kapcsolatokon, a bledi csúcstalálkozón és a barátsági szerződés aláírásán volt. A föderáció kérdése még napirenden volt ugyan, de valószínűleg a nagyhatalmi ellenérzésekre való tekintettel aláírására nem kerülhetett sor.

A Szovjetunió vezetését ezek az önálló kezdeményezések meglepték és a szerző szerint attól tartottak, hogy a föderáció „tartósan nem kontrollálható”, centrifugális erővé válhat, ezért a beavatkozás nem is váratott sokáig magára. A szovjet vezetés úgy döntött, hogy létrehozza saját vezetésű monolitikus blokkját, melynek első lépéseként megszervezték a Tájékoztató Irodát.

Az Iroda Jugoszláviát és Titót elítélő határozatát követően a bolgár vezetés is fokozatosan szembefordult Jugoszláviával, ezt a folyamatot a szerző lépésről-lépésre mutatja be. Végül maga Dimitrov is kénytelen volt Titót és környezetét árulónak nevezni.

Minden egyértelműen a Szovjetunióhoz kötötte a bolgár külpolitikát, melynek viszonylagosan aktív és önálló szakaszát Hatschikjan a Tájékoztató Iroda határozatával lezártnak is tekinti.

Mint a bevezetőben már utaltunk rá, Hatschikjan tanulmánya az eltérő dokumentumok széles skáláját vonultatja fel. A források alapján átfogó és árnyalt értékelést adja a kényeszerpályán mozgó – ám ezen belül mégiscsak önállóságra törekvő – bolgár külpolitikának. Egyetérthetünk a szerző azon megállapításával, hogy „...a bolgár-szovjet-jugoszláv háromszögben a BKP volt és maradt a leggyengébb tag.” Amikor a szovjet politika válaszút elé állította, akkor azonnal megmutatkoztak látszatönállóságának határai. A jó stílusban, lendületesen megírt kötet – a források hiányosságai ellenére is – hasznos összegzést adja a bolgár külpolitika 1944 és 1948 közötti szakaszának.

Béres Gábor–Horváth Tibor

E számunk szerzői:

Anderle Ádám, a történettudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Bak Borbála, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Bairoch, Paul, egyetemi tanár, Genf. Département d'histoire économique, Université de Genève, Faculté des Sciences Économiques et Sociales.

Balla Lóránt, történész, a Magyar Külügyminisztérium munkatársa.

Batóné Kaczúr Ágnes, egyetemi tanársegéd, József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Béres Gábor, egyetemi hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Dupâquier, Jacques, egyetemi tanár, Párizs.

Haraszi Éva, a történettudomány doktora, London.

Horváth Tibor, egyetemi hallgató, József Attila Tudományegyetem, Szeged.

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Láng Imre, a történettudomány doktora, ny. egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Niederhauser Emil, akadémikus, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

